

esély

2001/4

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- 3 Ripp Zoltán: A Fidesz-ideológia és a történelem
14 Boda Zsolt: A méltányos kereskedelem elvei

MAGYAR VALÓSÁG

- 35 Bódi Ferenc: A szociális ellátórendszer öröklött hiánya a falvakban

SZOCIÁLIS MUNKA

- 51 Yossi Korazim-Kőrössy: Szociális munka, szervezeti szinten
69 Budai István: A szociálismunkás-képzés dilemmái a tanterv- és képzésfejlesztés tükrében II.

INTERJÚ

- 103 Ahogy az állam viselkedik, úgy fog viselkedni a társadalom is.
Kaltenbach Jenő kisebbségi ombudsmannal
Gyulavári Tamás beszélget

CIVIL VILÁG

- 117 Szász Anna: Az Ashoka Magyarországon

RECENZÍÓ

- 127 Kozma Judit: És mi lett...?
Ferge Zsuzsa: *Elszabaduló egyenlőtlenések* című könyvéről

INFORMÁCIÓ

- 131 Fogjunk össze a demokrácia védelméért!

RIPP ZOLTÁN

A Fidesz-ideológia és a történelem

A Fidesz legutóbbi kongresszusán bejelentette, hogy elgondolásait vitairatban tárja a polgárok elé. A legnagyobb kormányzó párt már ellenzéki korában is hasonlóan cselekedett, majd a kormányzását ért bírálatokat elhárítva gyakorta hivatkozott arra, hogy időben tájékoztatták a polgárokat, a nyilvánosság előtt „megvitatták” velük terveiket. Valójában persze nincs könnyű helyzetben, aki venné a fáradságot, hogy a vitairatban foglaltakkal polemizáljon, hiszen a Fideszen kívüliek kalandos körülmények között juthatnak csak hozzá. A párt internetes honlapja még július elején is csak az ígéretet tartalmazza, miszerint hamarosan közreadják a dokumentumot, jóllehet sokszor hivatkoznak rá, a médiában jelentős teret kapott a hír az egyik programfejezetének megvitatásáról. Szerencsére némi utánjárással azért nem is lehetetlen hozzájutni az iromány egy-egy kéziratos példányához.

Az itt következő írás műfaját tekintve vitairat a Fidesz vitairatáról, pontosabban annak egy részéről, a programtéziseket bevezető, mintegy negyven oldal terjedelmű történeti-ideológiai fejtegetésekről. A *történelem főutcáján* címet viselő munka nem a színvonala miatt érdekes a kritikára, arra jószerével legyinteni sem érdemes. Annál inkább indokolja a kritikát a benne foglalt politikai üzenet.

Kísérlet rendszerideológiára

A Fidesz agresszív hatalmi politikája és elszánt ideológiai offenzívája ugyanakkor a folyamatnak egymást feltételező részei. A folyamat a politikai rendszer hatalmi szerkezetének átalakítására irányul, s egyúttal az ennek alátámasztására szolgáló rendszerideológia elfogadtatására szolgál. Egyre nyilvánvalóbb, hogy nem pusztán egy politikai irányzat értékeinek megfelelő kormánypolitika megideologizálása, hanem a rendszer ideológiai alapvetésének megváltoztatása a cél.

A Fidesz tevékenysége e téren sokszorosan hatékonyabb, mint ami a kinevezett-agyontámogatott kurzustörténészek tudományos teljesít-

ményéből következne. Ez a látszólagos ellentmondás rámutat az ideológiától berzenkedő szocialista politikusok ama felfogásának tarthatatlanságára, mely szerint elegendő a „holdudvar” értelmiségének történet- és társadalomtudományi teljesítményére hagyatkozni, ők elháríthatják maguktól a fölösleges ideologizálást. Ha továbbra is így tesznek, a Fidesz kirívóan áltudományos, hamisan historizáló ideológiája gáttalanul terjedhet, mintegy legitimálva a jobboldali „Egységes Párt” tartós berendezkedését a hatalomban. Miért éppen most válik különösen aktuálissá a változtatás? A válaszhoz érdemes tágabb összefüggésben megvizsgálni a Fidesz-vitairat ideológiáját, és feltárni mondanivalója lényegét.

Mindennapi tapasztalat, hogy a Fidesz elszánt ideológiai offenzívát folytat a társadalmi tudat átformálására, s ennek központi eleme a történelemfelfogás gyökeres áthangolása. A vitairat szervesen illeszkedik ebbe a folyamatba. A Fidesz ambiciózus célja az alternatíváltanság képének kialakítása, ennek érdekében próbálja a maga szája íze szerint értelmezett nemzeti és polgári hagyományt egyneműsíteni és a jobboldali kurzushoz kötni. Politikaformálói tisztában vannak azal, hogy csakis az ideológiai uralom megszerzése révén tartósíthatják a felépítésének végső szakaszába érkezett „Egységes Párt” hatalmát. Az Orbán-kormány minden képzeletet felülmúló nyomulása tapasztalható: gőzerővel intézményesíti ideológiai befolyását. Egyelőre felmérni is nehéz, mi zajlik a kultúra, a történettudomány és az oktatás területén, pedig a kártevés, ami itt zajlik, hosszabb távon fontosabb lehet a látványos médiaháborúnál.

Napjaink jobboldali ideológiai offenzívája két szinten folyik. Az egyik a harmadik éve lankadatlanul tartó millenniumünnep neobarokk parádésorozata. A mindent elborító ideológiai dömpingáru terítésének célja a nemzeti hagyomány jobboldaliasítása, egyháziasítása és militarizálása. Az offenzíva erejét hézagmentessége adja, olyan „aproságok” töltik ki mindennapjait, mint például az országzászlókampány vagy a rádió déli híradásai előtt harangtörténet gyanánt előadott egyházi propaganda, amelynek során persze sosem mulasztják el az egykori kegyurak iránti hűség hagyományának deklarálását sem. Ebbe a sorba illeszkedett a polgári házasságkötés ügye, a korona Esztergomba kirándultatása vagy éppen a katonahősök kultuszának öku-
menikus áldással megfejelt újraélesztése. Az offenzíva célrétege nem a köztársaság öntudatos honpolgára, hanem a „nép”, amelyet éppen megpróbálnak visszaszoktatni a paternalista hatalomgyakorlás sok évszázados hagyományainak elfogadására.

A Fidesznek azonban emellett szüksége van egy másik szintre is, amelynek révén a humán tudományokban, a kultúrában és különösen az oktatásban személyi és ideológiai értelemben is domináns pozíciókat szerezhet, így formálhatja meg a jobboldali kurzus tartós fennmaradásához szükséges társadalmi tudatstruktúrát. A vitairat az ideológiai harcnak ehhez a szintjéhez próbálja megteremteni az elvi alapokat, miközben persze a választási harcban közvetlenül felhasználható tételek is származtathatók belőle. Az ideológia konzervatív jellegéből a történelem átírásának igénye származik, a Fidesz stratégiá-

jából pedig az a törekvés, hogy elméletileg és szociológiailag alátámasszák a polarizációt, levezessék a társadalom két politikai táborra szakításának szükségszerűségét.

A koncepció forrása és alakváltozásai

A vitairat elvi bevezetőjének szellemi atyja (feltehetően a szerzője is) Tellér Gyula Fidesz-ideológus és kormánytanácsadó, akinek többször módosított elméletét újabb átalakítással alkalmassá lehetett tenni a feladat ellátására. Teóriája, amely a társadalom politikai törésvonalait állítja a középpontba, jól illeszthető a polarizációs hatalmi politika igényeihez. A szociológiai szempontok alapján felépített elméletet kiegészíti egy kvázi politikatörténet is, amelynek a valóságos történelemhez kevés köze van ugyan, ám annál rugalmasabban illeszkedik a politikai prekoncepcióhoz. Tellér történelemfelfogása már csak azért is alkalmas a megfelelő konstrukció létrehozására, mert a vizsgálat szempontjait egyetlen tényezőre, a polgárosodásra redukálja. Ennek révén próbál a vitairat olyan látszatot kelteni, mintha a társadalom érdektagoltsága és fejlődési tendenciája is jobboldali többséget tenne természetessé. Mivel a valóságban nem léteznek a jobboldali többség társadalmi alapjai, nincs más megoldás, mint ideologikusan megkonstruálni, akár a történelem átírása árán is.

Érdeemes felidézni az eredeti koncepció alakváltozásait. A kilencvenes évek legelején Tellér még az SZDSZ politikusaként fejtette ki elgondolását, amellyel a mikrostruktúrákban továbbélő Kádár-rendszer erőszakos felbontásának politikai stratégiáját kívánta megalapozni. A „megalvadt struktúrák” elmélete szerint a régi rendszer örökségét tovább éltető MSZP, illetve annak a kádárizmust konzerváló bázisa volt a rendszerváltástól remélt pozitív változások legfőbb gátja. A koncepciót az akkori politikai megosztottsághoz kellett illeszteni, ezért aztán 1992-re létrehozta továbbfejlesztett változatát: a „három rész-Magyarországról” szóló teóriát. Így vált alkalmassá arra, hogy ideológiai alapjává váljon a Tölgyessy Péter nevével fémjelzett alternatív szabad demokrata stratégiának.

A helyzetének gyors javulását remélő és a radikális antikommunista harc idején az SZDSZ-hez csatlakozott réteg, amely a maga gyorsabb előrejutásának akadályát szívesen látta a „kommunistákban”, elég erős bázist jelentett ahhoz, hogy az elvi liberalizmus ellen fellázdva vezetőségválasztást érjen el az SZDSZ-ben. A Tellér–Tölgyessy-koncepció nyilvánvalóan szemben állt a szabad demokraták meghatározó politikusainak rendszerelvű antikommunizmusával, amely szerint nem a nagytakarítás hiánya, az őrségváltó elitcsere elmaradása, hanem az intézményi struktúrák átalakításának lassúsága és következtelensége, a szerves átalakulást elősegítő, liberális irányú és rendszerértékű változások elégtelensége, vagyis a jobboldali kormány hibás útvalasztása okozta a bajokat.

A Tölgyessy-féle stratégia szerint a szilárd bázisú polgári közép-

párt megteremtése jobboldali orientációjú politikát kívánt volna meg az SZDSZ-től. A stratégia eszmei alapjául szolgáló eredeti „tellérizmus” azonban az akkori politikai viszonyoknak megfelelően ezt a törekvést csak a kétfrontos harc formájában képviselhette. A „polgári rész-Magyarországot” reprezentáló liberális közép elhatárolódását kívánta meg a fő veszélyt jelentő „késő kádári rész-Magyarországtól”, de kizárta az anakronisztikus magyar jobboldal által megjelenített „rendies rész-Magyarország” dominanciájának elfogadását is.

A „három rész-Magyarország”-ról szóló eredeti koncepció reagált az első választási ciklusban kialakult állapotra, amikor gazdasági és társadalmi feltételek híján látványosan csődöt mondott a helyzet félreértésén alapuló antallista középosztályosító törekvés. A magyar társadalom túlnyomó többsége alig várta, hogy megszabadulhasson a történelmi feladatára alkalmatlannak bizonyult jobboldali kormánytól. A politikai stratégiát megalapozni kívánó koncepcióban tehát határozottan el kellett különíteni a „polgári” és a „rendies” oldalakat. Ennek indokoltságát mutatta, hogy a határokat elmosó és a jobboldal hatalomban maradásával fenyegető Fidesz-stratégia látványosan megbukott.

A Tellér–Tölgyessy-féle koncepcióból levezethető volt az, amire végül a Fidesz vett irányt, vagyis hogy a spontán társadalmi folyamatokba beavatkozva – a liberális elvek felfüggesztése árán is – új elit kiépítésével teremtsen szilárd bázist a „polgári” politikához. A dezintegrált jobboldal választási veresége után azonban nem volt politikai erő ennek a célnak a megvalósításához. A szocialista–szabad demokrata kormány megalakulására a Fidesz azonnali reakciója az „összenövési elmélet” volt. Ezzel megkezdődött az elsasszézás és ennek megideologizálása felé. Az elmélet lényegi mondanivalóját azonban nem adták fel, utólag ezt mutatja, hogy 1996 nyarán a Századvég c. folyóirat (egyik szerkesztője Stumpf István, ma a kancellária vezetője) újraközölte Tellér Gyula 1992-es írását a három rész-Magyarországról.

Felvetődhet a kérdés, hogy vajon miért csak most, a Fidesz aktuális programdokumentumában jelent meg kifejtett formában a tellérizmus új változata, a „rész-Magyarországok” létére épülő koncepció bipolarizálása? A válasz kézenfekvő: csak az után volt érdemes előállni vele, hogy a társadalmi törésvonalak elmélyítése révén a politika megteremtette a kétosztatúság szilárd alapjait.

A folyamat kezdetén a fideszeseknek két értelemben is el kellett sajátítaniuk a jobboldali ideológiát. Először is meg kellett tanulniuk és úton-útfélen fel kellett mondaniuk a korábban avítnak és retrográdnak ítélt magyar jobboldal leckéjét, amíg hihetővé válik a fordulat komolysága (ha az őszintesége nem is). Ebben az időben az ideológia megjelenési formája nem volt más, mint szimpla átállás a „rendies Magyarország” oldalára. (A siker áraként a Fidesz-politikusok arcedülés nélkül túrték a leleplezést korábban hangoztatott elveik feladása miatt.) Másfelől el kellett sajátítaniuk a jobboldaliságot az eltulajdonítás értelmében is, hogy a Fidesz lehessen a mindenféle jobboldaliság

befogadására képes domináns pólusképző erő. A kívülről jöttek meggyőződésnélküliségével egyfajta „generálideológiává” egyesítették mindazt, amit a jobboldalon találtak. A jobboldal ideologikus egyesítése azonban csak a feladat könnyebb része volt, ezt ki kellett egészíteniük az érdekalapon létrehozott bázissal. A választási győzelemhez olyan ígéretre is szükség volt, amelyek megragadják a jobboldali ideológia iránt közömbös, kevésbé vagy egyáltalán nem fogékony emberek tömegeit.

A „több mint kormányváltás” ideologikus megalapozását A polgári Magyarországért című, 1996-os vitairat – jelentős részben Tellér Gyula munkája – végezte el, továbbfejlesztve a megalvadt struktúrák elméletét. A Fidesz politikájában ekkor még jórészt külön szálon futott az érdekalapú „polgári” és a tradicionális jobboldaliság iránt ideológiailag-érzelmileg elkötelezett választók meggyőzése. Az 1998-as választások idején a Fidesz-ideológiában még szükségképpen szervesen keveredtek a rendies hagyományokat követő keresztény-nemzeti, illetve a dinamikus, jövőbe tekintő Magyarország képéhez tartozó elemek. A hatalmi változás igénye és a Fideszbe vetett – egymástól nagyon különböző tartalmú – remények elegye tartotta össze a heterogén tábor.

Kormányra jutását követően a Fidesz az erőszakos polarizációs politikai gyakorlat, valamint az érdekérvényesítés lehetősége – illetve annak illúziója – révén összekovácsolta a különböző indíttatású híveket. Az újabb választási győzelemhez és a tartós berendezkedéshez azonban ez kevés: koherens ideológiára is szükségük van, mégpedig olyanra, amely nem egyszerűen a Fidesz politikáját indokolja meg, hanem a „több mint kormányváltással” létrehozott egész Fidesz-rendszert legitimálja. Az ideológiában most kell végigvinniük azt az egyesítést, amelyet a polarizációs politikával létrehozott jobboldali tábor összetartása, illetve növelése megkíván. A tellérizmus újabb módosulásával létrehozott jelenlegi vitairat erre a feladatra vállalkozik. A siker előfeltétele, a jövő birtokbavételéhez vezető út első lépcsője a történelem átértékelése, mégpedig a pártpolitika szempontjainak megfelelően, ahogyan azt Schmidt Mária főtanácsadó dicséretes nyíltsággal ki is szokta nyilvánítani.

A Fidesz-vitairat történeti részének legfőbb jellemzője, hogy nincs benne valóságos történelem, hiányzik belőle a kifejtett történet. A szerző szabadon ugrál a korszakok között, mellőzi a folyamatelmélet és a történelmi körülmények vizsgálatát, így csoportosítja céljainak megfelelően a ténytérületeket. Ezáltal próbálja meggyőzően tálalni azokat a történeti folyamatból kiragadott részelemzéseket, amelyeknek persze akadnak helytálló momentumai. A tudományoskodó fogalomhasználat ellenére már az alkalmazott módszer leleplezi az iromány áltudományosságát.

A vitairat feltűnő nagyvonalúsággal mellőzi a korábban „rendies rész-Magyarországnak” nevezett hagyomány problémáját. A Horthy-korszak elemzésével nem foglalkozik, mintegy evidenciaként pozitív polgári hagyománnyá avatja a keresztény-nemzeti kurzust. Egyszerűen átlép az úri Magyarországra oltott kapitalizmus visszataszító

jegyein, a torz társadalomszerkezeten, a hatalom autoriter jellegén, az egész kurzus avíttóságán, igazságtalanságain és főleg katasztrofális végkimenetelén.

Ezek után természetes, hogy szóba sem jöhet a széles értelemben vett magyar progresszió hagyományának vállalása, éppen ellenkezőleg, „antipolgári” mivoltában nem kétséges e tradíció negatív megítélése.

A „polgári Magyarországról” persze folyvást kiderül, hogy nem társadalmi, hanem politikai kategória, hiszen a dokumentum differenciálatlan csoportnak fogja fel, és abszurd módon önálló politikai cselekvést folytató entitássá minősíti. Ezáltal tudja például a „polgári Magyarország” nevű valami csinálni (sic!) az 1956-os forradalmat. A vitairat szerzője mellőzi a „polgári Magyarország” konkrét politikai megjelenési formájának meghatározását, így nem kell az egyes pártok, politikusok tetteivel és igazi arcával szembenéznie, fölösleges a valóságos történelem „lényegtelen” tényezőivel bíbelődnie. Nem csoda, hogy a történelmi tényekre fittyet hányva minden további nélkül egyszerűen polgárivá stilizálja az '56-os forradalmat, bár sosem tudjuk meg, hogy a forradalmat „csináló” polgári Magyarországot ki reprezentálja: Pongrácz Gergely, Mindszenty József, Németh László vagy netán Zajgóvári Károly? Csak abban lehetünk biztosak, hogy Nagy Imrének és hasonszórú társainak „coki”.

Módszer és történelemszemlélet

A „polgári Magyarország” többséggé minősítése – illetve e többség visszavezetése a keresztény-nemzeti hagyományra – azáltal lehetséges, hogy a vitairat az 1945 előtti állapotok megítélését kiterjeszti 1947-ig, mintha nem lett volna éles történelmi cezúra. Úgy tesz, mintha a korábbiakhoz képest szerves fejlődés valósult volna meg, mintha a változások a Horthy-korszak polgári társadalmának kiteljesítését hozták volna. Csupán a polgárosodás tovább javuló feltételeivel egészíti ki a korábbi korszak képét, arra utalva, hogy ekkor tömegesen jelenhettek meg „polgári ambíciójú” emberek. Tényként jelenti ki, hogy az 1947 előtti társadalom háromötödét-kétharmadát a polgárság tette ki. Nem értékeli az 1945-ös radikális fordulatot, annak indokoltságát, jellegét és társadalmi hatását. Bibó Istvánnak az eltorzult magyar alkatról és a zsákutcás magyar történelemről szóló fejtegetései már nem váltanak ki semmilyen reflexiót az egykori Bibó-kollégistákból, a probléma sem létezik számukra; ezáltal lehetséges a zsákutca egyenes folytatásaként elképzelni a „főutcát”.

A vitairat szorosan egymásba kívánja fonni a Fidesz-ideológia korábban külön futó két szálát, a keresztény-nemzeti tradíciót és a modern polgáriság képét, hamis historizálással próbálja elérni, hogy a mai jobboldal „Egységes Pártja” a valóságban nem létező polgári-nemzeti hagyomány letéteményeseként jelenjen meg.

A Kádár-kori polgár

A Fidesz új ideológiai alapvetésének merész újítása, hogy nemcsak a jobboldal törzsközönségét és a nemzeti érzelmekkel befolyásolható bizonytalan választót kívánja megszólítani, hanem a Kádár-korszak emberét is. Természetesen olyan módon, hogy egyúttal szembe is fordítsa a kádárizmussal. A módszer egyszerű: olyan történelmet konstruál, amelyben a kádárizmusról mindenestül leválik a kádárizmus teljesítménye. Minden pozitívum az önmagát szabaddá tevő felelős polgár műve, a politika legfeljebb a kényszereknek engedett.

A „polgárság alatti” rétegek felemelkedése nem foglalkoztatja a szerzőt, inkább parttalanná teszi a polgár fogalmát, úgy is, hogy a polgárosodás pusztá ambícióját avatja viszonyítási ponttá a társadalomtörténeti folyamatban. Az eljárás sikere szinte garantált, hiszen vele szemben a korszak teljes és valóság-hű bemutatásának igényére rá lehet sütni a kádárizmus apológiájának bélyegét. Áruklodó, hogy a mozgástér-probléma felületes kezelése is ehhez a törekvéshez igazodik.

A történelmi visszatekintés sarokpontja a Kádár-korszak társadalmá, illetve annak sajátos hatalmi-politikai interpretációja. A dokumentum a Kádár-korszakkal kapcsolatos szociológiai-politológiai közhelyekből, sztereotípiákból építkezik, mindenekeelőtt a pártállami elite és az ún. „felemás polgárosodásra” vonatkozó megállapításokra. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a valóságos társadalomtörténetre építene, hiszen kizárólag az érdekli, hogy politikai szereplőként be tudja-e sorolni az általa kreált társadalomrészeket a koncepciója alátámasztásához megfelelő helyre. A Kádár-kori középosztályt látzólag szociológiai szempontok szerint, rétegspecifikusan is vizsgálja, valójában a célja az, hogy politikai kategóriaként kezelve homogenizálja, s utólag a hatalommal szembeni kvázi ellenzéki tevékenység gyanánt hitelesítse polgárosodási törekvését.

A vitairat másik célja, hogy a rendszerváltozás során támadt bajok okozójaként a misztifikált Kádár-kori elit hatalmának átmentése-konvertálása jelenjen meg. Ennek érdekében kívánja diszkreditálni a hivatalosság összes résztvevőjét, miközben a Kádár-korszak politikai tagoltságát elemzi. A szerzőnek láthatóan ez a kedvenc témája, kulcskérdésnek tartja, hogy meggyőző képet fessen róla, fel is vonultatja a témára vonatkozó történeti-szociológiai irodalom ismert megállapításait. Mégis éppen itt jut feloldhatatlan ellentmondásokhoz.

A szerző a kádári centrumpolitika és az érdekbeszámítósó működésmód jól ismert jelenségeiből kvázi többpártrendszer létrehozottét, sőt egy alcímbe ezt a valódi többpártrendszer szocialista előzményeként minősíti. Valójában azonban nem tudja rászálni magát, hogy jelentős tényezőként vegye számba ezt a fajta politikai tagoltságot, amiből az következne, hogy a politika szereplői közül némelyeknek mégiscsak akadt valami szerepük a Kádár-korszak pozitívna itélt fejleményeiben. Mikor a szerző észbe kap, hogy ez így nem lesz jó, rögtön ki is esik szerepéből, és a tudományoskodó fejtegetések stílusából kilépve a „király fellegvára alatti mezőn összezsapó lovag-

bandériumok fakardos–tompá lándzsás tornája” hasonlattal zárja le az egykori politikai tényezők magatartásának jellemzését.

A Kádár-kori polgár rehabilitációja megtörténik. Egyértelmű politikai üzenetet hordoz tevékenységének elismerése, amely a politika ellenében kikényszerített polgárosodáshoz vezetett: nekik sem lehet közük a szocialistákhoz, akik polgárosodás akadályozóinak örökségét folytatják.

A polarizáció

A vitairatnak meg kell oldania azt a feladatot is, hogy a kétpólusú politikai képlethez igazítsa az egységes jobboldal kétféle ellenfelének megítélését, amit a hármas tagolódásból kiinduló Tellér-féle koncepció módosítása révén próbál elérni. A tellérizmus éppen érvényes formája szerint a triásznak most a következők a részei: a polgári Magyarország, a szocializmus, valamint a Harmadikok névvel illetett csoport, a mai szabad demokraták. Ez utóbbiakat azért említi ilyen ideológiamentes néven, mert szerinte eszméiket a hatalmi szempontokat követve szabadon cserélgetik – a polgári radikalizmustól, a leninizmuson, sztálinizmuson és trockizmuson át a neoliberalizmusig és a globalizmusig.

A vitairat egész történelmi bevezetése arra szolgál, hogy kellően megalapozza ezt a konstrukciót. A szerző, hogy a „rész-Magyarországok” harcának jelentőségét igazolja, az utóbbi évtizedek politikatörténetét sematikusán a triász elemeinek viszonyaként írja le. Ezáltal jut olyan magasröptű megállapításokra, mint például hogy 1945 után a rákosista szocialisták és az éppen intranzigens szélsőbalos Harmadikok együtt tiporták el a polgári oldalt; hogy 1956-ban a polgári Magyarország a két másik csoport hatalmi beháborúját kihasználva kerekedett felül; hogy 1956 után a kádáristává szelídült sztálinizmus egyszerre büntette meg a másik kettőt – és így tovább.

Az ezen az elképesztő színvonalon fabrikált képletek egyáltalán nem alkalmasak ugyan az egyes történelmi szakaszok lényegének megvilágítására, de annál inkább alkalmasak valami egyébre. Kiderül, hogy minden rossz jelenség a szocializmus világához sorolt „bandériumok” szövetségének műve, és a gáncstalan lovagokból álló „polgári Magyarországgal” szemben érvényesült. Kiderül továbbá, hogy a szerző gyűlöletének kiemelt tárgya a Harmadikokat képviselő SZDSZ.

A végletekig leegyszerűsített konstrukció azt eredményezi, hogy a rendszerváltozás időszakát jellemezve a társadalom változó politikai törésvonalainak komoly tényezői fel sem vetődhetnek. A vitairat rámutat, hogy „a polgári Magyarország érdekkifejezésének ellátására erőteljes társadalmi tagoltságának és a szocializmus előtti politikai tradícióinak megfelelően a rendszerváltozás során már eleve több párt szerveződött”, amelyeket eleinte többé-kevésbé egyben tartott a „szo-

cialista politikai vertikum legyőzésére irányuló érdek és bizonyos eszmei-ideológiai közösség”.

A vitairat tehát a rendszerváltozás „polgári” konglomerátumának integráns részévé minősíti az állítólag 1947-ig virulens polgári társadalom utóderőit, illetve az azok érdekkifejezésére a rendszerváltás idején megalakult valamennyi szervezetet, amelyek elhatárolhatók a szocialista oldaltól. Úgy véli, ebből a csoportból szakadt ki azután az SZDSZ. Az 1990–1998-as időszakot egyébként a „polgári Magyarország” dezintegrációjaként mutatja be, amely a belső konfliktusok nyomán következett be. Szubjektív hibákra, sőt beépített ügynökök bomlasztó tevékenységére vezeti vissza az első ciklus kudarcát. Mindössze annyi kritikát enged meg magának, hogy „az MDF és a tradicionális polgári pártok eleinte túlságosan erősen kötődtek a közelebbi és távolabbi múlthoz, ezért kevésbé koncentráltak az adott helyzet igényeire és parancsaira”. Ez maradt az eredeti tellérizmusnak a rendies rész-Magyarországról alkotott képéből, de még ezt a hibát is a szocializmusra keni a polgári Magyarország elitjében az 1940-es és 1950-es években végzett pusztításra utalva.

A „szocialista rész-Magyarország” valóságos társadalmi érdeképviseleti funkciója természetesen föl sem merül. Kizárólag mint a „lovagbandériumok” múltban kiépült és mindenre kiterjedő kapcsolati hálója, illetve az azt működtető káderek szerveződése jelenik meg, ráadásul összefonódva bűnözői körökkel. Az 1997 óta tartó gazdasági növekedést megalapozó stabilizációs politikát a vitairat egyszerűen annak a törekvésnek tudja be, amellyel meg akarták teremteni a feltételeit „a saját érdekű klientúra-építő és hatalommegrögzítő politikai szerkezetek” beépítésének az Antall-kormány időszakában kiépített intézményi keretek közé. Természetesen egyetlen elismerő szó sem illeti a Horn-kormányt, amelynek e szerint nemcsak fölöslegesek voltak stabilizációs és modernizációs erőfeszítései, hanem kifejezetten kártékonyak is, sőt, egész tevékenységük társadalomellenesnek minősül.

Nem járnak jobban az értékeléssel az „éppen monetarista Harmadikok” sem, akiket egyenesen azzal vádol a vitairat, hogy az első két kormányzati ciklusban „erőteljes törekvésük volt a talpra álló polgári Magyarország csoportjai tulajdonszerzésének akadályozása”. Ezt természetesen összhangba állítják azzal a törekvéssel, hogy a nemzet „mint társadalomszervezési elv és sajátos társadalmi entitás” megszűnéséhez hozzájáruljanak.

Röviden szólva úgy állítja be a szocialisták és liberálisok kormányzati tevékenységét, illetve mai törekvéseit, mint a polgárosodást akadályozó, a szerves nemzeti társadalomfejlődést gátló tényezőket. A vitairat természetesen minden olyan vádat felemlít, amely az elmúlt években a baloldal diszkreditálására megjelent, beleértve a hetet-havat összehordó Tellér-féle Fehér könyv „ügylistáját” is. Ezzel próbálja kriminalizálni a Horn-kormány, illetve misztifikált klientúrája egész tevékenységét.

A baloldalt és a liberálisokat ért, unásig ismert vádaknál lényegesen fontosabb a tellérizmus új szakaszának már jelzett sajátossága: deklaratív is megszűnik a rendies jobboldaliság mint önálló „rész-

Magyarország" létének feltevése, és így a kritikája is. Minden külön értesítés helyett egyszerre nemzeti és polgári integrációvá alakul. A tovább élő múlt korábban még retrográdként bírált erői varázsütésre a jövő hiteles képviselői lettek.

A kikölkent idő helyretolói természetesen a fideszesek, akiknek átállását a jobboldalhoz, elveik megszüntetését, eredetileg hangoztatott nézeteik totális megtagadását a dokumentum „tisztulási” folyamatként üdvözli, melynek révén újraintegrálták a nemzeti és polgári tábort. A további fejtegetésekben már nemigen találunk újdonságot, azok a polarizált viszonyoknak megfelelően a „két Magyarország” szembenállásának koncepcióját támasztják alá. A polgári Magyarország kialakulását eredményező folyamat csúcán természetesen a Fidesz áll, amely immár tudatosan teljesíti be a két évszázados nagy célt.

Talán nem is meglepő, hogy a Fidesz-ideológia kulcskérdését jelentő polgárság-definíció a vitairatnak talán még a többinél is gyöngébb része. Itt aztán tényleg összehord minden jót és szépet annak érdekében, hogy ezt a sajátos kategóriát mint a „szocializmus típusemberével” szemben álló valamit határozza meg, de egy tapodtat sem jut tovább, mint az 1996-os vitairat ugyancsak amorf, parttalan polgárság-meghatározása. Olyan magasröptű megállapítások olvashatók, mint például: „A polgár nemcsak munkaereje piaci áruba bocsátásából él, hanem valamilyen felhalmozott tőkéből is... A polgár ily módon mindenekelőtt egzisztenciális kategória. Tőkéje, tudása hasznosításához az emberek – vásárlók, fogyasztók, kliensek, páciensek, munkatársak – viszonylag széles körével érintkezik, ami sajátos emberismerethez és emberszemlélethez, társadalomismerethez vezet. Ha nem önálló vállalkozóként, hanem szervezetben (munkásként, alkalmazottként, tisztviselőként) keresi a kenyerét, a szervezeti élet csínjávalbínjával igyekszik tisztában lenni, s ez ad számára megfelelő tudást. Mindez különleges viszonyt teremt a polgár és a szűkebb és tágabb közösségei: a szakmája, a szülő- vagy lakóhelye, a hozzá hasonlóan gondolkodók között. A polgár a versengés mellett az érdekvédő összefogásra, a közösségalkotásra is törekszik. Egyáltalán: a polgárnak van közössége, van országa, nemzete, van történelme és vannak hagyományai, s ettől nem engedi magát eltántorítani.” És így tovább, amíg megtudjuk, hogy a polgár „sajátos szellemiség és sajátos erkölcsiség, sajátos életvitel és életmód hordozója”. Ki ne szeretne ilyen sajátos ember, a Fidesz-Magyarország polgára lenni, akár csak egy olyan polgárjelölt, akit a polgárlét hív „egy magasabb életminőségbe, intenzívebb emberségbe való belépésre”?!

A már-már olvashatatlanul dagályossá váló, moralizálásba fulladó szöveg végül visszatér a történelem gyökeres átértékelésének követeléséhez: „Történelmünket a szocializmus negyven-egynehány esztendeje alatt külső hatalmak, illetve azokat kiszolgáló szűk hazai érdekcsoportok a maguk eszmei érdekeinek megfelelően interpretálták, egyebek közt a polgárság szerepét eltorzították vagy eltüntették, a forradalmak, a baloldaliság szerepét túlértékelték. Újabb történelmünk legfontosabb eseményével, az 1956-os forradalommal és szabadságharcával kapcsolatban pedig olyan agresszív interpretációs tö-

rekvések működnek igen hangosan, mintha az a szocializmus megjavítása érdekében kitört és megvívott, végső soron »szocialista« forradalom lett volna, nem pedig az, ami ténylegesen volt: a kommunista uralom megdöntésére, a kommunistákat hatalmon tartó szovjet megszállók kiűzésére, az 1947 előtti polgári demokrácia és polgári Magyarország helyreállítására kirobbant forradalom és szabadságharc. A rendszerváltozás fontos kérdése a kommunizmus ilyen értelmű szellemi utóvédharcának leszerelése.”

A vitairat alapján nem kétséges, hogy a Fidesz történelem-átíratási instrukciója mit jelent. Gyakorlati politikája alapján pedig szemernyi kétség sem lehet az iránt, hogy saját szemlélete hivatalossá tételét mindenféle tétovázás nélkül meg fogja valósítani a rendelkezésére álló hatalmi eszközökkel. Szellemi eszköze, versenyképes tudományos kapacitása ugyanis, amint azt a vitairat világosan mutatja, nincsen hozzá. Éppen ezért a gyöngécske színvonalú történelemhamisítás is elérheti célját, amennyiben a baloldal nem ismeri fel, hogy tarthatatlan az ideológiától való tartózkodás álláspontja, s hogy a nagypolitika szintjén is vállalnia kell az ideológiai vitát. Mindenekelőtt saját álláspontja határozott megjelenítésével.

(Az írásnak egy némileg rövidebb változata megjelent a Népszabadság 2001. június 23-i számában.)

BODA ZSOLT

A méltányos kereskedelem elvei*

Írásomban a méltányos kereskedelem (fair trade) fogalmának értelmezéseit járom körül. Olyan fogalomról van szó, amely viszonylagos népszerűsége és politikai támogatottságra tett szert a hetvenes években, jelentősége azonban a nemzetközi kereskedelem liberalizálásának fényében egészen az utóbbi időkig csökkenni látszott. A kilencvenes éveket ugyanis a gazdaság globalizálódása és a szabadkereskedelmi dogma előretörése jellemezte úgyszólván az egész világon. Nemcsak a volt szocialista országok, de számos fejlődő ország is megnyitotta piacait a nemzetközi kereskedelem és a külföldi tőkebefektetések előtt. A szimbolikus jelentőségűnek mondható dátum talán 1994 lehetne: a GATT Urugayi Fordulójának lezárása és a Világkereskedelmi Szervezet (WTO – World Trade Organization) megalakítása.

A gazdaság gyors globalizálódásának szociális és környezeti hatásai hamar éles tudományos és politikai vitákat provokáltak; manapság pedig a globalizációellenes tüntetések szinte magától értetődő módon kísérik a nemzetközi gazdasági „csúcsokat”, tárgyalásokat, konferenciákat. Mármost a szabadkereskedelem a gazdasági globalizáció fontos alkotóeleme, így a globalizációkritikusok bírálatainak is egyik fő célpontjává vált; a méltányos kereskedelem koncepciója pedig újból felbukkant a politikai és a tudományos diskurzusban. A továbbiakban e koncepció vázlatos történelmi és analitikus rekonstrukciójára teszek kísérletet. Álláspontom szerint – a szabadkereskedelmi elvet leszámítva – három olyan átfogó megközelítés azonosítható, amely azt igyekszik meghatározni, hogy mikor nevezhetjük a nemzetközi kereskedelmet méltányosnak. Az első a szegényebb országok azon morális jogait hangsúlyozza, amelyek a fejlődéshez és – a kereskedelmi rendszer szintjén – az ezt elősegítendő egyoldalú kereskedelmi kedvezményekhez kapcsolódnak; ezt az elvet John Rawls különbségelvének fényé-

* A tanulmány eredetileg angolul jelent meg: „Conflicting Principles of Fair Trade” (Business Ethics Papers Budapest University of Economic Sciences, 2001). A szerző köszönetet mond Zsolnai Lászlónak és Fekete Lászlónak a tanulmány első változatához fűzött értékes észrevételeikért.

ben fogom értelmezni, úgy, hogy ezúttal az államok nemzetközi közössége az a közösség, amellyel összefüggésben az igazságosság kérdése felmerül. A második megközelítés az emberek és a természeti környezet kizsákmányolásának tilalmát emeli ki, és a legegyszerűbben talán a „mindenki kapja meg azt, ami neki jár” ősrégi etikai elve nyomán értelmezhető. Végül a harmadik megközelítés a fenntartható fejlődés eszméjén és a nemzedékek közötti igazságosság elvén alapul, amely azt mondja ki, hogy a jövő nemzedékeinek is joguk van ahhoz, hogy szükségleteiket legalább olyan szinten elégíthessék ki, mint a ma élők. Látható, hogy e három megközelítés a méltányosság különböző értelmezéseire épít; nagy kérdés, hogy mennyiben mondanak ellent egymásnak, vagy hogy mennyiben egészítik ki egymást, illetve mi a viszonyuk a szabadkereskedelmi elvhez. Álláspontom szerint az első kettő elméletileg még csak-csak összeegyeztethető lenne a kereskedelem liberalizálásának elvével (hacsak nem tekintjük valamelyiket – többnyire a szabadkereskedelmit – afféle „adunak”, amely üti az összes többit), hiszen a mai kereskedelmi rendszerben is úgy-ahogy együtt élnek, de a harmadik merőben eltérő logikát érvényesít – vagy inkább érvényesítene.

Az itt következő elemzés gazdaságetikai jellegű, hiszen gazdasági jelenséget vizsgál, az alkalmazott megközelítés pedig normatív-analitikus. A gazdasági vagy üzleti etika ugyan hagyományosan főleg a vállalatokra és azok tevékenységére koncentrál, szélesebb értelemben azonban nemcsak arra. Az etikának mint diszciplínának nincsen kiüntetett cselekvési mezeje, és ugyanez érvényes a gazdasági etikára is: a gazdasági tevékenységek minden fajtája elemezhető etikai szempontból. A problémákat csoportosíthatjuk a gazdasági tevékenységek szerveződési szintjei szerint (Zsolnai, 1995), és így beszélhetünk individuális, szervezeti, makroszintű és nemzetközi gazdasági etikáról.

A következőkben a kereskedelmi rendszer etikai elemzésére teszek kísérletet, azonban csupán egyetlen szempont, a méltányosság elve szerint, amely értelmezésben a kereskedelemhez kapcsolódó hasznok elosztásának igazságosságára (azaz a kereskedelmi rendszer disztributív igazságosságára) vonatkozik. A nemzetközi igazságosság kérdéseit érintjük tehát. Tegyük még hozzá, hogy természetesen nem merítjük ki a kereskedelem etikájának kérdéskörét, amely olyan problémákat is magában foglal, mint amilyen a kereskedelemhez kapcsolódó korrupció, vagy a kereskedelmi intézkedések politikai, társadalmi célok, értékek előmozdítására való felhasználhatósága (lásd erről Thompson, 1992).

Ha azonban a méltányos kereskedelem a nemzetközi igazságosságra vonatkozik, várható, hogy a fejlődés etikájának irodalmában is találkozunk e kérdéskörrel. Ezzel szemben azt látjuk, hogy a fejlődés-etika jelentős képviselői nemigen foglalkoznak a méltányos kereske-

delemmel,¹ hanem érdeklődésüket elsősorban a fejlődés meghatározásának kérdései kötik le, úgymint az, hogy mi tekinthető igazi fejlődésnek, az hogyan mérhető stb. (vö. Crocker, 1991). Mindez azért meglepő, mert a hatvanas–hetvenes évek fejlődéelméletei – amelyeket Prebisch, Singer, Emmanuel és Wallerstein neve fémjelez – többnyire részletesen és igen kritikusan foglalkoztak a nemzetközi gazdasági rendszerrel és kereskedelemmel. A nemzetközi gazdasági folyamatok kritikai elemzésével mostanság elsősorban a globalizációkritika irodalmában találkozunk, amely – e szempontból legalábbis – a „régii” fejlődéelméletek örökösének tekinthető (lásd pl. Kortén, 1996). Bár a globalizációkritikusok nem feltétlenül használják az etika nyelvét, megfigyeléseik hasznosak a jelen tanulmány számára, hiszen rálátást nyújtanak a nemzetközi gazdasági jelenségekre, a multinacionális vállalatok tevékenységének és a kereskedelem „sötét oldalára”.

A szabadkereskedelem mint méltányos kereskedelem

Jóllehet a méltányos kereskedelem fogalma nem nevezhető meghatározó jelentőségűnek az uralkodó szabadkereskedelmi diskurzusban, azért időnként fel-felbukkan a GATT vagy a WTO dokumentumaiban, és pedig – értelemszerűen – mint a liberalizált, az állami beavatkozásoktól mentes árucseré szinonímája. A WTO megalapításáról szóló, 1994-es Marrakeshi Deklaráció 3. cikkében például a felek kifejezik az „emberek hasznát és jólétét szolgáló méltányosabb és nyitottabb, a protekcionizmus minden fajtájának ellenálló” kereskedelmi rendszer létrejöttére irányuló óhajukat.

Más szóval „a méltányos kereskedelem ebben a kontextusban a mindenféle korlátozásoktól mentes, viszonylag szabad, a nemzetek közötti diszkriminációtól mentes, olyan kereskedelmet jelenti, amelyet kizárólag a piaci megfontolások vezérelnek” (Holzman, 1973: 275). Vagyis a méltányos kereskedelem nem lenne más, mint szabályozott szabadkereskedelem. „A második világháború óta a fejlett országok megkísérelték megteremteni egy méltányos kereskedelmi rendszer feltételeit és intézményeit. Ezek az erőfeszítések nagyrészt a két háború közötti, kaotikus kereskedelmi viszonyok válaszlépéseiként születtek, amelyeket a magas vámok, a nemtarifális piacvédő eszközök kiterjedt használata, stratégiai leértékelések, preferenciális övezetek kialakítása, diszkriminatív praktikák és mindezek következményeképpen a kereskedelem volumenének radikális lecsökkenése jellemezték” (uo.).

E megközelítés szerint tehát a kereskedelem akkor méltányos, ha megfelel a liberalizált kereskedelmi rendszer szabályainak; a méltányosság így inkább magatartásbeli és kevésbé az elosztás igazságosságát

¹ Goulet (1995) néhány megjegyzést tesz összefoglaló művében a kereskedelemről, míg a segélyezés kérdését részletesen tárgyalja. Amartya Sen, aki szintén sokszor foglalkozott a fejlődés etikájával, nem ír a kereskedelemről, bár a nemzetközi disztributív igazságosságról igen (Sen, 1981).

szabályozó norma. Más jogi dokumentumokban, például a nemzetközi beruházási egyezményekben (márpedig a kereskedelmi és a beruházási egyezmények mind jobban összefüggenek egymással) szintén hasonlóképpen, tehát magatartásbeli normaként közelítik meg e fogalmat: „Ha például egy állam félrevezető módon vagy rosszhiszeműen cselekszik, esetleg szándékosan és önkényesen diszkriminál a külföldi beruházókkal szemben, vagy egy beruházót olyan módon foszt meg az általa már élvezett jogoktól, hogy az az állam igazságtalan gazdagodásához vezet, akkor egyértelműen állítható, hogy a méltányosság és igazságosság standardjai (fair and equitable standard) sérültek” (UNCTAD, 1999: 12).

Ha azonban magatartási normaként határozzuk meg a méltányosságot, hogyan állíthatnánk, hogy ez a kereskedelem hasznainak elosztását, vagyis a disztributív igazságosságot szabályozza? Amióta Nozick (1974) újrafogalmazta a liberális filozófia krédóját, és az igazságos elosztást azonosította az igazságos szerzéssel, nem okoz meglepetést, ha egy magatartási normát elosztási normaként határozzuk meg. Ezért mondhatjuk, hogy a méltányosság még a szabadkereskedelmi dogma kontextusában is a kereskedelemmel kapcsolatos hasznok elosztásáról szól: az elosztás eszerint akkor tekinthető igazságosnak, ha a szabad, az állami beavatkozásoktól mentes piacon, a liberalizált kereskedelmi rendszer szabályai szerint alakult ki. Melyek ezek a szabályok? Normatív-analitikus szempontból, úgy vélem, a diszkrimináció tilalma tekinthető a szabadkereskedelmi dogma sarokkövének, amihez persze hozzá kell tenni a kereskedelem fokozatos liberalizálásának imperatívuszát. A diszkrimináció tilalmát fejezi ki a GATT két alapelve, az „azonos elbánás” és a „legnagyobb kedvezmény” elve. Az első a hazai és a külföldi termékek közötti, míg a második a különböző külföldi termékek közötti diszkriminációt tiltja, vagyis a két elv együtt a formális egyenlőséget deklarálja: az egyes kereskedők termékeit azonos elbánásban kell részesíteni. (Persze a méltányosság az exportálókkal szemben is megfogalmaz elvárásokat: a „fair verseny” szellemében nem alkalmazhatnak dömpingárakat vagy nem vehetnek igénybe exporttámogatást.)

Mármost ami a szabadkereskedelmi ideál normatív alátámasztását illeti, Fekete (1997) rámutat arra, hogy a közgazdászok kétféle érvrendszert szoktak használni a piac legitimálására: deontológikus és utilitaristát. A klasszikus közgazdaságtan képviselői, mint például Adam Smith és David Ricardo, következetesen használták mindkettőt: számukra a szabad piac egyszerre volt a lehető legnagyobb jólét elérésének és az egyén tökéledésének az eszköze. Míg a modern közgazdaságtan utilitarista alapokra épült, a liberális gazdaságtan képviselői, mint például Friedrich von Hayek vagy Milton Friedman, a klasszikus közgazdákhoz hasonlóan ugyancsak hajlanak a deontológikus érvek használatára is. Hayek (1967: 229) például nemcsak azt állítja, hogy az állami beavatkozás megzavarja a piac működését, de azt is (1976: 128), hogy a gazdálkodás szabadsága minden egyéb szabadságjognak is a feltétele; a vállalkozás szabadsága nem választható el az egyéni szabadságtól. A szabadkereskedelem igazolását, a

szabad piacéhoz hasonlóan, kétféle érvrendszer mentén szokták elvégezni. Ami az utilitaristát illeti: amióta David Ricardo kimutatta, hogy az árucserre mindkét fél hasznosságát növeli, a közgazdászok között közhelynek számít az a belátás, hogy a nemzetközi kereskedelem növeli a jólétet, hiszen a komparatív előnyökre alapuló árucserre globális szinten javítja a gazdaság hatékonyságát. Am a kereskedelem a gazdaságin kívül egyéb hasznokkal is járhat. Vogel (1997) amellettt érvel, hogy – a kevésbé fejlett országok között – a környezetvédelmi és fogyasztóvédelmi standardok gyorsabban fejlődtek az exportorientált gazdaságokban, azaz a kereskedelem olyan magasabb szintű elvárásokat közvetített, amelyek mintegy „húzták” maguk után a különböző előírásokat. De utalhatunk Schumpeter azon klasszikus tézisére is, miszerint a közös érdekeken alapuló kereskedelem előmozdítja a nemzetközi kooperációt, ami pedig csökkenti a háborúk veszélyét.

Ami a deontológikus etikai érveket illeti, megállapítható, hogy a nemzetközi piac „hiper-liberális, azaz a liberális politikai filozófia alapértékei, úgymint a szerződés szabadsága, a tulajdonhoz való jog, a jövedelemelosztás piaci módja és a korlátozott állami beavatkozás alapozzák meg a nemzetközi kereskedelmi rezsimet” (O’Byrne, 1996: 3). Vagyis a szabadkereskedelmi rendszer szabályai az emberek azon jogát védik, hogy önkéntes cseremegállapodásokat köthessenek egymással. Friedman (1981: 9) például úgy vélekedik, hogy amennyiben a csere önkéntességen alapul, annyiban csak akkor jöhet létre, ha mindkét félnek kedvező, azaz a kereskedelem lényegileg harmonikus természetű. Következésképpen az állami beavatkozás és a protekcionizmus minden formája a szabadság korlátozása és a jogegyenlőség önkényes sárbatiprása, és mint ilyen, elítélendő.

Nem kell mondani, hogy a szabadkereskedelem mellett felhozott utilitarista és deontológikus érvek egyaránt joggal kritizálhatóak. A liberális közgazdák gyakran megfelelkeznek arról, hogy a szabadkereskedelem hasznai már Ricardo szerint is csak akkor oszlanak el egyenletesen, ha bizonyos feltételek teljesülnek: például ha az egymással kereskedő országok nagyjából azonos fejlettségi szinten állnak. A fejlődélmélet képviselői – például Singer – amellettt érveltek, hogy a fejlett és a fejlődő országok közötti kereskedelem az előzőek érdekeit szolgálja, míg az utóbbiakra nézve különféle negatív következményekkel jár: függőséget, kiegyensúlyozatlan fejlődést, strukturális gazdasági problémákat és a társadalmi egyenlőtlenségek növekedését okozza, valamint egyenlőtlen cserén alapul (lásd erről Szentes, 1986 és Corden, 1974). Mint a következő fejezetben látni fogjuk, a méltányos kereskedelem egyik értelmezése éppen az efféle hátrányok elensúlyozását kívánja meg.

Ami a deontológikus érveket illeti, kétségtelen, hogy a jogegyenlőség és a kereskedelmi rendszer szabályozottsága védendő értékek; a diszkrimináció tilalma fontos elvnek tekinthető. Ugyanakkor a formális egyenlőség fontos szubsztanciális különbségeket rejthet az egyes országok, vállalatok vagy termékek között, és a szabadkereskedelmi rendszer ezeket nem képes érzékelni. A GATT szabályai például a „termék mint termék” teszt alapján teszik lehetővé valamely áru ki-

tiltását a piacról, azaz akkor van erre lehetőség, ha a termék, mint olyan, a tulajdonságai révén nem felel meg bizonyos (egészségügyi, környezetvédelmi stb.) elvárásoknak. Ekkor azonban az adott terméket az eredetére való tekintet nélkül ki kell tiltani a piacról. A „termék mint termék” teszt azonban azt is jelenti, hogy a termékek között nem lehet különbséget tenni a gyártási körülményeik alapján: a gyermekmunkával készült vagy az esőerdők irtásával szerzett fából előállított árukat ezen jellemzőik miatt nem lehet a forgalmazásból kizárni. (Az egyetlen kivétel, amit a GATT XX(e) cikkelye rögzít, az a rabmunkával készült termék.) Feltehető tehát a kérdés: vajon nem túlságosan szűkös-e a diszkriminációt tiltó szabály megfogalmazása, ha „aduként” képes funkcionálni minden egyéb megfontolással és értékítélettel szemben? Vagy vegyünk egy másik szempontot: a formális egyenlőség a jobb helyzetben lévőknek kedvez; miért nem egészítjük hát ki a jogegyenlőség és a szabadság értékeit más értékekkel, például a szolidaritással vagy az igazságosság méltányosságként való felfogásával?

Az igazságosság mint méltányosság, avagy a különbségelv

Kezdetben a GATT elsősorban a fejlett (OECD) országok szűk körű klubja volt, a hatvanas-hetvenes évek folyamán azonban mind több fejlődő ország kezdett bekapcsolódni a többoldalú kereskedelmi tárgyalásokba. A fejlődő országok kezdettől fogva hangoztatták, hogy egyoldalú kereskedelmi kedvezményekre tartanak igényt, és a kereskedelmi rendszer szabályait ennek megfelelően kell kialakítani. Ilyen egyoldalú kedvezmények egyébként szórványosan már az ötvenes évektől léteztek, elsősorban az egykori anyaországok és volt gyarmataik között.²

A hatvanas évektől kezdve azonban a felerősödtek a fejlődő országok azon követelései, amelyek speciális kereskedelmi kedvezményekre és a megkülönböztetett eljárásra vonatkoztak. Az UNCTAD, az Egyesült Nemzetek Kereskedelem és Fejlődés Konferenciájának 1964-es megalapítása, valamint az ENSZ Közgyűlésében a fejlődő országok által megalakított politikai blokk (az ún. Group of 77) e politikai akarat egyértelmű kifejeződései voltak. Az UNCTAD 1964-es, genfi konferenciáján a fejlődő országok egyebek között a nyersanyagpiacok stabilizálását szolgáló mechanizmus felállítását, a viszonyosság nélküli kedvezmények elvének elfogadását, valamint annak kimondását szorgalmazták, hogy a kevésbé fejlett országok egymást preferenciális elbánásban részesíthessék (ami ellentétes a GATT legnagyobb kedvezmény elvével).

A GATT 1965-ben elfogadott új fejezeteiben azután deklarálták a fejlődő országoknak nyújtható viszonyosság nélküli kedvezmények és preferenciális elbánás lehetőségét; ez azonban csak lehetőség volt, kö-

² A fejlődő országok és a GATT kapcsolatáról Hoekman–Kostecki (1995: 235–245) nyújt jó történeti összefoglalót. A továbbiakban erőteljesen támaszkodom e műre, valamint Szentés (1995: 598–610) áttekintésére.

telező jelleggel nem bírt. Mindazonáltal a viszonzásmentesség elvének kimondása megteremtette a további tárgyalások alapját, és végül 1968-ban az Egyesült Államok is elfogadta az általános kedvezmények rendszerének, a GSP-nek (Generalized System of Preferences) a felállítását. A GSP keretében a fejlettebb országok nyújthattak vámkedvezményeket a fejlődőknek.³

Az Európai Közösség ugyancsak előállt a fejlődő országok elvárásainak megfelelő intézményekkel. A STABEX-mechanizmus azért érdemel figyelmet, mert a fejlődő országok azon igényét teljesítette, amely az exportbevételek stabilizálására vonatkozott. A STABEX a Loméi Egyezmény (1975) keretében született meg, és célja az volt, hogy kamatmentes kölcsönt nyújtson azon országok számára, amelyeknek a nyersanyagexportból származó bevétele jelentősen az előző évek átlaga alá esett.⁴

A viszonzás nélküli kedvezményekre vonatkozó fejlődő országbeli igények igazolása elsősorban Raul Prebisch (az UNCTAD első titkára) műveiben olvasható. Prebisch (1952) szerint a fejlődő országokat a cserearány romlása fenyegeti, ezért nem élvezhetik a komparatív előnyökből származó hasznokat. S mivel exportbevételeik nagyrészt nyersanyagokból származnak, ezen országok védelemre szorulnak annak érdekében, hogy elindulhassanak az iparosodás útján, és kitörhessenek az alulfejlettség ördögi köreiből.

Félretéve azonban azokat a gazdasági dogmákat, amelyeket azóta meghaladottnak tekintenek (mint például az importhelyettesítés tézisé), azt mondhatjuk, hogy a preferenciális elbánásra és a fejlődő országok exportbevételeinek stabilizálására vonatkozó érvek a hatvanas-hetvenes évek fejlődésszűzúszójának kifejeződései voltak. Ez a fejlődésszűzúszó – amit a legjobban talán az ENSZ Közgyűlése által 1974-ben elfogadott Új Nemzetközi Gazdasági Rend dokumentuma illusztrál – kinyilatkoztatta a szegény országok jogát a fejlődéshez és a gazdag országok köteletségét a kevésbé fejlettek megsegítésére. A mi szempontunkból talán még lényegesebb, hogy az Új Nemzetközi Gazdasági Rend koncepciója és a kor fejlődésszűzúszója a *globális igazságosság* megteremtését tűzte ki célul, egy olyan méltányosabb nemzetközi rendszer kialakítását, amelyben a jövedelmek egyenlőtlen

³ Érdemes megjegyezni, hogy a rendszer meglehetősen komplikáltra és sok tekintetben igen korlátozott jelentőségűre sikeredett. Például csak bizonyos termékcsoportokra terjedt ki, és olyan termékcsoportok, mint például a textil- és a borárúk, az olaj vagy a mezőgazdasági termékek, amelyek jelentős részt képviseltek a fejlődő országok exportjában, eleve ki voltak zárva belőle. Továbbá a kedvezmények csak a vámokra terjedtek ki, az egyéb korlátozások (mennyiségi kvóták, a feldolgozottsági fokra vonatkozó előírások stb.) érvényben maradtak.

⁴ A STABEX-hez hasonló elven működött a Nemzetközi Valutaalap (IMF) által 1963-ban felállított Kompenzációs Pénzügyi Alap is. A különböző kompenzációs alapokról, valamint a rövid távú áringadozásokat mérsékelni hivatott nyersanyagkezelésekről lásd Singer–Ansari (1992: 117–135). Tegyük mindehhez hozzá, hogy miként Barber és Dickson (1995) megjegyezték, a STABEX életre hívásával az Európai Közösségnek nem az volt a közvetlen szándéka, hogy egy igazságosabb nemzetközi rendet hozzon létre; ugyanakkor a gyakorlatban a mechanizmus mégis hozzájárult bizonyos mértékű nemzetközi jövedelem-újraelosztáshoz.

elosztása legalább valamelyest ellentételeződik.⁵ Ahogyan ezt az új rend dokumentuma is nyilvánvalóvá teszi, a cél megvalósítása lehetetlen a gazdag országok együttműködése és – többek között – a fejlesztési segélyekben, technológiatranszferben, adósságelengedésben stb. megnyilvánuló segítsége nélkül.⁶ A kereskedelmi rendszer szintjén megjelenő preferenciális elbánás pedig nem egyéb, mint ezen globális méltányossági igények egyik megvalósítása.

Kétségtelen, hogy ennek a fejlődéstdiskurzusnak a kialakulásához és politikai jelentőségének megnövekedéséhez nagyban hozzájárultak a kétpólusú világ sajátosságai. Most azonban nincs mód arra, hogy a globális igazságosság koncepciója és az Észak–Dél-dialógus dinamikája mögötti politikai hátteret részletbemenően elemezzük; így a továbbiakban a koncepció normatív értelmezésére térek rá, amit álláspontom szerint jól megvilágít John Rawls „méltányosságként értett igazságosság” elmélete.

Rawls (1997/1971) politikai filozófiája az igazságos társadalom alapelveivel foglalkozik. Felfogása szerint az igazságosságnak a társadalom alapstruktúráit kell meghatározni; más szóval azon fontos intézményeket, amelyek az alapvető jogokat és kötelességeket kijelölik, valamint a társadalmi együttműködésből származó hasznok elosztását végzik. Elmélete szerint az igazságosság általa felállított elveit az legitimálja, hogy a hipotetikus eredeti helyzetben, a tudatlanság fátyla mögött (azaz a társadalomban elfoglalt helyükről és saját képességeikről mit sem tudván) az emberek egy elképzelt társadalmi szerződés keretében elfogadnák azokat, mint együttműködésük alapját. Rawls jól ismert elvei közül az első a klasszikus liberális felfogásnak megfelelően azt mondja ki, hogy mindenkit egyenlően megillet a szabadságjogok lehető leghatékonyabb köre. A második pedig, amelynek (a) pontja a sokat emlegetett különbségelv a következőképpen hangzik: „A társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeket úgy kell alakítanunk, hogy a) a legkevésbé előnyös helyzetűek számára a legelőnyösebbek legyenek az igazságos megtakarítás elvével összhangban, és ugyanakkor b) a tisztségek és pozíciók, amelyekhez kapcsolódnak álljanak nyitva mindenki előtt a méltányos esélyegyenlőség feltételei mellett (Rawls, 1997: 361).” Az, amit Rawls az egyes társadalmakra vonatkoztat, tehát nem általánosítja a nemzetközi közösségre. Sőt, művének azon részében (i. m.: 446), ahol röviden kitér a nemzetközi igazságosság elveire, és a hipotetikus szerződést megismétli úgy, hogy ezúttal az egyes államok képviselői a szerződő felek, arra jut,

⁵ Az Új Nemzetközi Gazdasági Rend koncepcióját szokás mint a globális igazságosság kifejezését értelmezni. Lásd Bhagwati (1977: 5).

⁶ A korszak fejlődéstdiskurzusának egy másik kifejeződése az Emberiség Közös Örökségének koncepciója, amelyet az ENSZ Közgyűlés 1970-ben fogadott el. A koncepció szerint a tengerfenék az emberiség közös öröksége, és kincseit (az ott található ércek) az emberiség egészének érdekében kell kiaknázni, különös tekintettel a fejlődő országok érdekeire. A közkeletű felfogás szerint a koncepció a méltányosabb nemzetközi rend létrejöttére irányuló morális elkötelezettséget fejez ki (Lásd Anand, 1997). Szimptomatikusnak tekinthető, hogy a nyolcvanas–kilencvenes évek tengerjogi konferenciáin a fogalmat lassan megfosztották eredeti jelentésétől; az Emberiség Közös Örökségének koncepciója elhalványult, akárcsak az a diskurzus, amelynek kifejeződése volt.

hogy a nemzetek közötti igazságosság elvei (mint a be nem avatkozás, az önrendelkezés elve stb.) legfeljebb a társadalmi igazságosság első elvével rokoníthatók, a másodikkal nem. Azaz a híres különbségelvnek nincs nemzetközi megfelelője; globális szinten nem beszélhetünk disztributív igazságosságról.

Boxill (1987) azonban amellet érvel, hogy a rawlsi esélyegyenlőség-elve (azaz a második elv (b) része) alkalmazható nemzetközi kontextusban; míg Beitz (1979) arra hívja fel a figyelmet, hogy ha Rawlst követve elképzeljük, hogy a jövőbeli államok képviselői összegyűlnek a tudatlanság fátyla mögött meghatározni a jövőbeni együttműködés alapjait, akkor ésszerű azt feltételezni, hogy a szerződő felek olyan elvekben is megállapodnának, amelyek a történelmi eseményekből avagy a természeti erőforrásokban való ellátottságokból fakadó, nemzetek közötti egyenlőtlenségeket csökkentenék. Vagyis a disztributív igazságosság valamiféle megfogalmazása (amit a különbségelv is sugall) nem elképzelhetetlen a nemzetközi társadalom számára sem.

Magam is amellet érvelnék, hogy Rawls „méltányosságként értett igazságosság” felfogása és a különbségelv hasznos konceptuális eszközöknek bizonyulnak a hetvenes évek fejlődéssdiskurzusa és – konkrétan – a kereskedelmi kedvezményekre vonatkozó igények normatív tartalmának értelmezése során. A különbségelv a leghátrányosabb helyzetben lévők – vagy nemzetközi kontextusban a legszegényebb országok – szempontjából hasonlítja össze és értékeli a különböző intézményi elrendezéseket. Eszerint a nemzetközi intézményeket és szabályokat úgy kell kialakítani, hogy azok a leghátrányosabb helyzetű országok számára a lehető legnagyobb hasznokat biztosítsák; vagy legalábbis nagyobb hasznokat, mint a gazdag országok számára. Márpedig éppen ez az az elv, ami az új, igazságosabb nemzetközi gazdasági rend és azon belül a kereskedelmi kedvezmények igazolására szolgált. Vagyis a különbségelv értelmében a nemzetközi kereskedelem akkor tekinthető méltányosnak, ha a legszegényebb országok hasznát maximalizálja, de legalábbis növeli. Ha pedig azt gondoljuk – mint ahogyan többen vélik –, hogy a szabadkereskedelem elsősorban a fejlett országok érdekeit szolgálja, akkor szükségesnek látszik valamiféle kedvezményes elbánást vagy kompenzációs mechanizmusokat biztosító szabályok felállítása a fejlődő országok érdekében.

Itt azonban „az összehasonlításra és az értékelésre vonatkozó, a következményelvű etikákat általában sújtó problémákba ütközünk, ugyanis a különbségelv alkalmazása nagyon bonyolult jelenségek megítélését kívánja meg. A nemzetközi interdependencia mellett ugyanis nagyon nehéz megmondani, hogy milyen intézményi elrendezés szolgálná a *legjobban* a legszegényebb országok érdekeit” (O’Neill, 1991: 294). És valóban: ha a nyolcvanas–kilencvenes években az igazságosabb nemzetközi rendről folyó diskurzus veszített jelentőségéből, az nemcsak politikai, de elméleti változásoknak is betudható. A hetvenes évek rossz gazdaságpolitikai tapasztalataiból táplálkozó neoliberais gazdasági diskurzus szerint a szabad piac a jólét növelésének leghatékonyabb eszköze; a fejlődést leginkább a liberali-

zálás és a dereguláció szolgálja; az állami beavatkozásnak pedig csökkennie kell úgy nemzeti, mint nemzetközi szinten. Korunk közgazdasági ideológiája tehát a szabadkereskedelmet részesíti előnyben, és a kereskedelmi kedvezmények rendszere vesztett jelentőségéből – azonban nem tűnt el, és a még meglévő, bár gyakran bírált elemei továbbra is tanúskodnak egy alternatív kereskedelmi ideálról.

Mindenki kapja meg azt, ami neki jár

A preferenciális elbánás elve és a kompenzációs mechanizmusok sokféle kritikát kaptak. A (neo)liberális közgazdák szerint olyan állami beavatkozást testesítenek meg, amely eltorzítja a piaci viszonyokat, és rendetlenséget hoznak létre a nemzetközi gazdasági rendszerben. Nemcsak aláássák a fair versenyt szolgáló kereskedelmi rezsim működését, de ráadásul nem is hatékonyak, hiszen a jólét növekedését a piac képes leginkább biztosítani. Kétségtelen, hogy az exportbevétel stabilizáló vagy az egyéb kompenzációs mechanizmusok nemkívánatos hatásokkal is járhatnak a fejlődő országok gazdaságára nézve. Ezek a mechanizmusok ugyanis a létező nemzetközi munkamegosztás fennmaradását ösztönzik a fejlett és a fejlődő országok között, és mintegy befagyasztják ez utóbbiak gazdasági struktúráját, hiszen biztos piacot, illetve bevételt garantálnak az aktuális, főleg nyersanyagokból álló exporttermékek vonatkozásában. Grilli (1993) arra hívja fel a figyelmet, hogy az Európai Közösséget a kiszámítható nyersanyagellátás biztosításának startégiai megfontolása vezette a STABEX életre hívása során. Vagyis – bár a kompenzációs mechanizmusok találkoztak a fejlődő országok igényeivel és rövid távú érdekeivel, és úgy tűnt, hogy előmozdítják az igazságosabb nemzetközi gazdasági rendet – kétséges, hogy hosszabb távon nem szolgálták-e jobban a fejlett, mintsem a fejlődő országok érdekeit.

Témánk szempontjából azonban más problémák legalább ilyen súlyosnak tűnnek. Bizonyos, hogy a STABEX és egyéb mechanizmusok által biztosított források nagy részét a kedvezményezett kormányok – vagy ami még rosszabb –, a korrump hivatalnokok, autoriter politikusok használták saját, jó vagy rossz céljaikra (Singer–Ansari, 1992: 135). Az ilyesmi minden olyan esetben előfordulhat, amikor a források nem „kötöttek” (azaz szabadon felhasználhatók), és feltétel, kondicionalitás nélkül megkaphatóak. Ha azonban a kormányok a saját céljaikra használják e forrásokat, akkor ezek nem juthatnak el oda, ahol a legnagyobb szükség lenne rájuk: a gazdálkodókhoz, a vállalkozókhoz, a földművesekhez. Más szóval: a kompenzációs mechanizmusok *nemzeti* szinten ismerik el és támogatják a fejlődéshez való jogot, azonban semmit sem tesznek az egyénekért vagy a kisebb közösségekért. Ez a probléma még aktuálisabb ma, amikor nem elsősorban az államok, hanem a multinacionális vállalatok a nemzetközi piacok főszereplői (akik pedig az egyénnel és a közösségekkel áll-

nak kapcsolatban, és tevékenységükkel az ő jólétükre vannak ilyen vagy olyan hatással).⁷

Egyszóval a preferenciális kereskedelempolitikai elbánás vagy a kompenzációs mechanizmusok a méltányosság kérdését legjobb esetben is csak „nemzet-közi” szinten érintik. Kérdés azonban, hogy az államok tekinthetők-e egy egységes politikai közösség képviselőjének olyan fejlődő országok esetében, amelyeket óriási jövedelmi egyenlőtlenségek, társadalmi szegregáció, alacsony politikai részvétel, valamint heterogén kulturális és etnikai összetétel jellemez. Az államoknak adott fejlesztési segélyek így szépen együtt élhetnek a politikai elnyomásra, szociális kiszolgáltatottságra és ökológiai gyarmatosításra alapuló gazdálkodási tevékenységekkel. Egyszerűbben feltéve a kérdést: mi van akkor, ha a kedvezményes kereskedelmi elbánásban részesített terméket az emberek durva kizsákmányolásával (például gyermekmunkával), a természeti erőforrások kimerítésével és a környezet visszafordíthatatlan károsodásával állították elő? Az emberek és a természeti környezet kizsákmányolása ráadásul gyakran bizonyos régiókra koncentrálódik, és a politikai, kulturális vagy etnikai kisebbségek elnyomásának eszközévé válik.

Kétségtelen, hogy – a preferenciális elbánás lététől vagy nemlététől függetlenül – a fejlődő országokból származó kereskedelmi áruk jó részét embertelen és a természeti környezetet súlyosan károsító körülmények között állítják elő.⁸ Márpedig a gyermekmunkával, a helyi lakosoknak súlyos egészségkárosodást okozó szennyezéssel, vagy a (globális ökológiai szempontból is óriási jelentőségű) esőerdők faiból készített termékek kereskedelme nehezen nevezhető „méltányosnak”. Az úgynevezett alternatív kereskedelem vagy fair trade-mozgalom ezekre a problémákra igyekszik választ találni. „Az alternatív kereskedelmet a hagyományos árucserétől eltérő értékek és célok mozgatják: az embereket, azok jólétét, valamint a természeti környezet megőrzését teszi az első helyre a profit növelésével szemben.”⁹

Az alternatív kereskedelem alapeszméi már a 19. század végi angol és olasz szövetkezeti mozgalomban megjelentek: ezek a mozgalmak a termelőtől a kiskereskedőig integrált szövetkezeti gazdaság létrehozását tűzték ki célul. Amit azonban manapság alternatív kereskedelemnek neveznek, azt a második világháború után indították el az olyan karitatív szervezetek, mint az Oxfam, a Hivos vagy a Caritas, azzal a céllal, hogy termékeik piacra juttatásával és jövedelmeik nö-

⁷ A becslések szerint a világkereskedelem mintegy 70–80 százaléka a multinacionális vállalatokon keresztül vagy azokon belül bonyolódik.

⁸ A munkaügyi, valamint a környezetvédelmi költségeken való spórolást, és a termék árának ekként való leszorítását szokás szociális, illetve ökodömpingnek nevezni. Az Egyesült Államok Kongresszusában törvényjavaslatot is nyújtottak be a tárgyban, hogy ezek is ugyanolyan dömpingnek tekintendők, mint az árak egyéb okokból való leszorítása, követheték az importőr országok dömpingellenes intézkedéseket léptethessenek életbe ellenük (Subramanian, 1992: 137).

⁹ Lásd az International Federation for Alternative Trade Internetes oldalát: www.ifat.org/fairtrade-res2.html (letöltve 2000. június 22-én). Az alternatív kereskedelmi mozgalomról lásd még Barratt Brown (1993).

velésével segítsék és fejlesszék a fejlődő világ leghátrányosabb helyzetű közösségeit.

Az Alternatív Kereskedelem Nemzetközi Szövetsége az 1999 májusi közgyűlésén a fair trade következő meghatározását fogadta el:¹⁰

A Fair Trade a nemzetközi árucserre szokásos felfogásától eltérő megközelítés. Kereskedelmi partnerséget jelent, amely a piacokról kizárt, hátrányos helyzetű termelők számára hivatott a fenntartható fejlődést előmozdítani. Ezt a célt jobb kereskedelmi feltételek biztosításával, a tudatosság növelésével és kampányok szervezésével valósítja meg.

A Fair Trade céljai a következők:

1. Növelni a termelők jövedelmét és jólétét azáltal, hogy javítja a piacra jutás esélyeit, megerősíti a termelők szervezeteit, jobb árat fizet az árukért és hosszú távú kereskedelmi kapcsolatra törekszik a termelőkkel.

2. A hátrányos helyzetű termelők, különösen a nők és a bennszülöttek fejlődési esélyeit növelni, valamint védelmet nyújtani a gyermekeknek a kizsákmányolás ellen.

3. Növelni a fogyasztók tudatosságát a nemzetközi kereskedelem kistermelőket sújtó káros következményeiről annak érdekében, hogy vásárlóerejüket jó célok érdekében használhassák.

4. Megteremteni a kereskedelmi partnerség jó példáját a párbeszéd, az átláthatóság és a respektus értékeinek előtérbe állításával.

5. Kampányolni a hagyományos nemzetközi kereskedelem szabályainak és gyakorlatának megváltoztatása érdekében.

6. Védelmesni az emberi jogokat a társadalmi igazságosság, a környezetbarát tevékenységek, valamint a gazdasági biztonság előmozdításával.

A *fair trade* fogalma helyett néha az *etikus kereskedelem* (ethical trade) kifejezés is használatos, jóllehet érvelhetünk amellett, hogy két, egymást kiegészítő, de mégiscsak különböző megközelítésről van szó, amelyek azonban az alapértékekben (az emberek és közösségek jólétének és a környezet védelmének előmozdításában) egyetértenek.¹¹ A legfontosabb különbség talán az, hogy az alternatív kereskedelem (fair trade) a közösségekre koncentrál, és elsősorban ott „helyben” igyekszik egy új fejlődési és kereskedelmi modellt létrehozni, míg az etikus kereskedelem mozgalma a nemzetközileg elismert és betartott, alapvető munkaügyi és környezetvédelmi normákért lobbizik. Más szóval az etikus kereskedelem nem kérdőjelezi meg a hagyományos árucserre intézményeit és struktúráját, „csupán” azt próbálja elérni a szabályok megváltoztatása révén, hogy a kereskedelemben bekerülő termékek előállításánál ne lehessen az embereket és a környezetet kizsákmányoló tevékenységeket folytatni. Az etikus kereskedelmi mozgalom ezt a célját egyebek közt önkéntes vállalati és iparági magatartási kódexek előmozdításával igyekszik elérni, de ide számíthatjuk azokat a politikai törekvéseket is, amelyek a nemzetközi kereskedelmi rezsimek szabályainak módosítására törekednek, úgy, hogy azok figyelembe

¹⁰ Lásd www.ifat.org/fairtrade-defin.html (letöltve 2000. június 22-én).

¹¹ Erről lásd: www.ifat.org/fairtrade-res1.html (letöltve 2000. június 22-én).

vegyék az embert és a környezetet.¹² E politikai törekvéseket azzal szokás vádolni, hogy a gazdag országok szakszervezeti érdekeit közvetítik, és az emberjogi retorikát csak a protekcionista intézkedések igazolásául használják. Az ellenérv szerint azonban nincs abban semmi rossz, ha összekötjük a gazdag országok alkalmazottainak jólétét a szegény országok munkásainak jólétével és jogaival. Éppen arról van szó, hogy a nemzetközi kereskedelem nagy részben olyan tevékenységekre alapul, amelyek kizsákmányolják az embereket és a természeti környezetet a fejlődő világban, ugyanakkor a termelés szociális és környezetvédelmi költségeinek externalizálásával méltánytalan árversenyt indítanak el a fejlett országokban. Miért kellene ezt a fajta kereskedelmet fenntartani?

Anélkül tehát, hogy el akarnánk mosni az elméleti, ideológiai és gyakorlati különbségeket a fair trade, az alternatív vagy az etikus kereskedelem különböző válfajai között, megállapíthatjuk, hogy mindezek a mozgalmak általános szinten osztoznak abban a meggyőződésben, hogy a kereskedelem akkor nevezhető méltányosnak, ha olyan tevékenységekre épül, amelyek nem zsákmányolják ki az embereket és a természeti környezetet. E mozgalmak különbözhetnek abban, hogy mit tekintenek kizsákmányolásnak (már ha egyáltalán használják ezt a kifejezést), vagy hogy miként igyekeznek elérni céljukat; számomra azonban úgy tűnik, hogy a közös pont a mai kereskedelmi rendszer és a mögötte álló gazdasági működési módok kizsákmányoló természetének kritikája.

Normatív-analitikus szempontból mármost – Koslowski (1996: 72) gondolatmenetét követve – azt mondhatjuk, hogy a fair trade e megközelítésben az ősrégi etikai elv, a „mindenki kapja meg azt, ami neki jár” (suum cuique tribuere) szellemét tükrözi. „A természetjogi tradíció szerint, a római Corpus Iuristól Aquinói Szent Tamásig a méltányosság az akarat által erősített és a körültekintéstől vezérelt állandó törekvés arra, hogy mindenki kapja meg azt, ami neki jár, különösen a jogait” (uo.). Koslowski szerint a méltányosság az érdekek kiegyenlítését kívánja; esetünkben tehát azt követeli meg, hogy a kereskedelemről származó hasznok ne csupán az egyik oldalon halmozódjanak fel. A gazdasági etika nyelvezetét használva azt mondhatjuk, hogy a fair trade azt jelenti: vegyük tekintetbe a különböző érintett (stakeholder) csoportok érdekeit és értékeit.¹³ A fogyasztóknak mint érintetteknek morális joguk, hogy jó minőségű termékhez jussanak hozzá, méltányos áron; a versenytársaknak morális joguk, hogy a fair piaci verseny szabályait mindenki betartsa. Ugyanakkor az alkalmazottaknak is joguk van ahhoz, hogy megfelelő elbánásban legyen részük; a helyi közösségeknek és a jövő generációknak pedig ahhoz, hogy kör-

¹² Az Európai Unió azon politikai törekvéséről, hogy globálisan elfogadtassa a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) néhány egyezményét a munkához kapcsolódó jogokról és szociális standardokról, lásd Giscard d'Estaing (1996). Az előírások harmonizálását szokás a fair trade alapvető céljának tekinteni, jóllehet, mint láttuk, ez csak egy része a történetnek; mindazonáltal ezt a megközelítést találjuk Bhagwati és Hudec (1996) kétkötetes művében is.

¹³ A stakeholder-elméletéről lásd Boda–Radácsi (1997: 2. fejt.).

nyezetük integritása ne sérüljön. És miközben a nemzetközi kereskedelmi egyezmények részletesen foglalkoznak a fair verseny feltételeivel és szabályaival, továbbá a nemzeti fogyasztóvédelmi politikáknak is meglehetősen tág tere van, az emberek (mint alkalmazottak és mint „helyi lakosok”), valamint a természeti környezet morális jogai nem (vagy csak néhány általános lózung erejéig) bukkannak fel a kereskedelmi dokumentumokban.¹⁴ A fair trade képviselői szerint ez a hiányosság pótolandó: a kereskedelem akkor lesz csak méltányos, ha olyan tevékenységeken alapul, amelyek – Koslowski kifejezésével – képesek „kiegyenlíteni” a különböző érdekeket.

Bhagwati (1996) feltételezésével ellentétben a fair trade értelmében vett kiegyenlítés nem kívánja meg szükségszerűen minden munkaügyi és környezetvédelmi előírás, standard nemzetközi harmonizálását. Az univerzális és a lokális normák közötti egyensúly a nemzetközi (gazdasági) etika egyik fő problémája; és bár most nem mehetünk bele e problémakör részletes tárgyalásába, érdemes leszögezni, hogy gyakorlatilag nincs olyan etikai elmélet – és így a fair trade sem az –, amely a normák teljes körű harmonizálásának tézisére építene. Minden bizonnyal a fair trade is megköveteli bizonyos normák nemzetközi alkalmazását (említhetjük az alapvető emberi jogokat, a gyermekmunka tilalma, a megélhetést biztosító bérek, vagy az ökoszisztémák érzékenysége tiszteletben tartásának normáit), értelmezésem szerint azonban teret ad a helyi különbségek figyelembevételének is. Bizonyos szociális normák, kulturális szokások vagy az ökoszisztémák érzékenysége mindenhol más és más lehet; következőképpen ezekre a különbségekre az alkalmazás során tekintettel kell lenni. Az érdekek kiegyenlítése, avagy az érintettek figyelembevétele tehát „az akarat erősítette és a körültekintés vezérelte állandó törekvés arra, hogy mindenki kapja meg azt, ami neki jár” (Koslowski, 1996: 72).

A nemzedékek közötti igazságosság

A fenntartható fejlődésről már volt szó, meghatározására azonban még nem tettünk kísérletet. A fogalmat az ENSZ Környezet és Fejlődés Világbizottsága, avagy ismertebb nevén a Brundtland Bizottság 1987-ben nyilvánosságra hozott, Közös jövőnk című jelentése tette népszerűvé. A fogalom rövid meghatározása úgy hangzik, hogy a fenntartható fejlődés olyan fejlődés, amely lehetővé teszi a jelen szükségleteinek kielégítését anélkül, hogy veszélyeztetné a jövő generációk lehetőségeit arra, hogy saját szükségleteiket azonos szinten elégíthessék ki. Bár a fenntartható fejlődés a Bizottság jelentése szerint a generációk közötti és a generáción belüli igazságosság érvényre jutását egyaránt feltételezi, a továbbiakban csak az előzőre fogunk összpontosítani, hiszen az utóbbit az előző fejezetekben tárgyaltuk.

¹⁴ A természeti környezet és a szabadkereskedelmi rezsím összefüggéseiről lásd Boda-Pataki (1998).

A kérdés tehát az, hogy a generációk, tehát a ma élő és a jövő nemzedékek közötti igazságosság felvet-e valamilyen speciális kritériumot a méltányos kereskedelemmel kapcsolatban. Az előző fejezetben láttuk, hogy az alternatív kereskedelmi mozgalom a fenntartható fejlődést is zászlajára tűzte. Kérdés tehát, hogy érdemes-e külön foglalkozni a nemzedékek közötti igazságossággal, és nem elegendő-e azt mondani, hogy az alternatív kereskedelem egyaránt megoldás lehet a mai nemzedéken belüli és a generációk közötti igazságosság problémájára?

Elképzelhető, hogy amennyiben a nemzetközi kereskedelem teljes egészében a fair trade fentebb meghatározott céljait követné (amire, sajnos, kevés az esély), annyiban a fenntartható fejlődés és a nemzedékek közötti igazságosság problémája automatikusan megoldódna. Analitikus szempontból azonban mégis érdemes külön tárgyalni a nemzedékek közötti igazságosság problémáját, elméletileg ugyanis elképzelhető egy olyan kereskedelmi rendszer, amely a diszkrimináció tilalmának alapelveire épül, ugyanakkor lehetővé teszi a fejlődő országok bizonyos viszonyosság nélküli kedvezményekben részesítését, miközben a széles körben elfogadott munkaügyi és környezetvédelmi szabályoknak köszönhetően mentes a legdurvább kizsákmányoló gyakorlatoktól – és mégsem lesz fenntartható abban az értelemben, hogy nem felel meg a generációk közötti igazságosság kritériumának. Ami ugyanis környezetvédelmi szempontból lokális szinten megfelelő, az globális szinten nem feltétlenül az. Az ökológiai közgazdaságtan képviselői (Gowdy, 1995; Daly, 1993) amellett érvelnek, hogy a nemzetközi kereskedelmet nem csupán szigorúbban kell szabályozni (munkaügyi és környezetvédelmi szempontból), de mennyiségében csökkenteni is szükséges ahhoz, hogy megfeleljen a fenntarthatóság kritériumának. Ha az alternatív kereskedelem az árucseré mennyiségi csökkenéséhez vezet, csak akkor mondhatjuk, hogy valóban előmozdítja a fenntarthatóságot; de fontos leszögezni, hogy ekkor már nem csupán a jelen, de a jövő nemzedékek érdekeiről is szó van.

A nemzetközi kereskedelmet azért kell visszaszorítani, mert bizonyos sajátosságai önmagukban aláássák a fenntarthatóságot. Hat megfontolás érdemel figyelmet ezzel kapcsolatban:

1. A szabadkereskedelemmel szemben felhozható legalapvetőbb – nem is annyira „ökológiai”, mint „környezetgazdálkodási” – kritika Daly (1993) megfogalmazásában „nagyreszt” allokációs jellegű: a deregulált kereskedelem a versenyképesség folyamatos és kétségbeesett javítására ösztönzi a nemzetgazdaságokat, és ez nemcsak a biztonsági, egészségügyi, de a környezetvédelmi előírások lazításához is vezet; a kiélezett nemzetközi versenyben nehezzé vagy lehetetlenné válik a külső költségek megfizettetése. Bár elméletileg a hatékony környezetpolitika ezt a problémát megoldaná, a valóság látványosan elmentmond a teóriának: számos ország (mostanában például Brazília) ahelyett, hogy szigorítaná, folyamatosan lazítja környezetvédelmi előírásait.

2. Több olyan eset ismeretes, amikor a környezeti javakkal való gazdálkodás azáltal vált fenntarthatatlanná, hogy az adott jóságok a

nemzetközi piacokon jól eladható exportcikknek bizonyultak. Az eladdig korlátozott belső keresletet a világgazdaság úgyszólván kielégíthetetlen kereslete váltotta fel, és megindult a környezeti javak kizsákmányolása. Lényegében ez történt a trópusi esőerdőkkel; a délkelet-ázsiai és dél-amerikai mangróveerdők egy része pedig az exportorientált part menti ráktenyésztés helyigényének válik áldozatává. A környezeti problémát tehát az ilyen esetekben igenis a kereskedelem, illetve az általa okozott termelésnövekedés okozza. Ezt nevezhetjük a kereskedelem *növekedési hatásának* (Pearce, 1994). Az efféle problémák egy részét a hatékony környezetpolitika elvben megoldaná, más részét azonban biztosan nem, és ide tartozik például a veszélyeztetett fajok megóvása: a tigrisbundát nem lehet megfelelően beárázni (a végtelen kereslet miatt), így a tigris megóvásának egyetlen módja vadászatának és kereskedelmének megtiltása.

3. A komparatív előnyök mentén kialakuló gazdasági specializáció a természeti erőforrások használatában is specializációhoz vezet, ami a faj- és fajtagazdagságot veszélyezteti (Noorgard, 1988). A *specializáció okozta homogenizáció* kiemelt problémát jelent a mezőgazdaságban, ugyanis a haszonnövények között is csökken a biodiverzitás. Egyes becslések szerint az utóbbi két évtizedben több ezer növényfajta tűnt el a tudományosan nemesített változatok térnyerése miatt (Gowdy, 1995). Márpedig a biodiverzitás csökkenése korunk egyik legégetőbb ökológiai problémája.

4. Elosztási kérdések. A történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy a nemzetközi kereskedelem egyaránt növeli a lokális (a közösségen belüli) és a globális (a közösségek közötti) jövedelmi egyenlőtlenségeket (Gowdy, 1995; Daly, 1994). A jövedelmi egyenlőtlenségek pedig a környezeti javakhoz való egyenlőtlen hozzáférésben is megjelennek, új típusú szegénységet (és a környezeti javak túlhasználatát) eredményezve (Lipietz, 1995). Jó okunk van azt gondolni, hogy a gazdasági globalizáció jelenlegi formája még jó ideig növelni fogja a lokális és globális egyenlőtlenségeket, ez pedig nemcsak szociális, de ökológiai szempontból is alááshatja a fenntartható fejlődést, ugyanis egy erősen szegregálódott társadalomban mindenfajta közpolitika, így a környezetvédelmi intézkedések megvalósítása is nehezzé válik.

5. Daly szerint még ha a piac meg is oldaná (ami felettébb kétséges) az allokációval és disztribúcióval kapcsolatos problémákat, a nemzetközi kereskedelem és az általa gerjesztett gazdasági növekedés ellen akkor is elegendő érvet szolgáltat *a gazdasági rendszernek a természeti rendszerhez viszonyított relatív túlméretezettsége* (Daly–Goodland, 1994). Az ökológiai közgazdászok szerint a gazdaság mai rendszere túl nagy terhet ró a természeti környezetre, és pedig két módon. Egyfelől úgy, hogy a mai gazdaság a természet regenerálódó képességét meghaladó ütemben sajátítja ki a természeti erőforrásokat (túlhalászás, fenntarthatatlan erdőgazdálkodás, intenzív mezőgazdaság stb.), másfelől a környezet teherbíró képességét meghaladó ütemben bocsátja ki a szennyezést. A gazdaság nyitott rendszerként működik, és nem vesz tudomást arról, hogy a környezetét alkotó természeti rendszer gyakorlatilag zárt. A fenntarthatóság megköveteli, hogy radikálisan csök-

kenjen a *throughput*, azaz a gazdaság nyersanyag- és energiafelhasználása egyfelől, a hulladék- és szennyezőanyag-kibocsátása másfelől. Ezen elméletileg két módon lehet változtatni. Vagy a technológiai fejlődéssel (az anyagok újrafelhasználásával, reciklálásával, a megújuló energiaforrások használatával) érjük el, hogy a *throughput* az elviselhető szintre csökkenjen, vagyis a gazdasági rendszer zártabbá váljék, vagy (ehelyett vagy emellett) a termelés és fogyasztás abszolút szintjének kell lecsökkennie, de legalábbis a növekedésnek kell megállnia. Az eddigi tapasztalok szerint azonban a technikai–technológiai fejlődés okozta hatékonyságnövekedést az erőforrás-használat abszolút szintjének növekedése teljes mértékig ellensúlyozta; marad tehát a második megoldás. Ha pedig igaz, amit a neoliberais közgazdák állítanak, hogy ti. a kereskedelem a gazdasági növekedés motorja, akkor ökológiai szempontból védhetetlen.

6. Az eddigiekhez képest viszonylag csekély problémának tűnnek a kereskedelem szállítási szükségleteihez kapcsolódó környezeti károk. A problémát azonban kár volna alábecsülni, és ez mindenképp említést érdemel, hiszen a kereskedelem növekedése a szállítási szükségletek növekedését is jelenti, és miközben a szállítás időnként komoly helyi és regionális ökológiai katasztrófákat okoz (lásd a tengerek elszennyeződése), hozzájárul bizonyos globális környezeti problémákhoz is (mint például a klímaváltozást okozó gázok kibocsátása).

Végezetül a legfontosabb tényező: a globális gazdaság mai működése egymástól térben és időben elszakadó tevékenységekre épül. Márpedig a térbeli és időbeli diszkontálás pszichológiai jelensége miatt nagyon nehéz megfelelő súlyt rendelni a tőlünk és a jelentő távol eső eseményekhez. Továbbá, mivel nem tudjuk, hogy pontosan melyek is a hosszú távú fenntarthatóság ökológiai kritériumai, az elővigyázatossági elv értelmében úgy kell eljárunk, hogy tartózkodunk minden olyan cselekvéstől, amely *esetlegesen* károsítaná az ökoszisztémákat. A fenntarthatóság elérése ebből következően elméletileg sem lehetséges csupán bizonyos mennyiségi ökológiai korlátok felállításával és elérésével; azokat az *intézményi* feltételeket kell megteremteni, amelyek biztosíthatják a fenntartható fejlődést. A diszkontálás jelenségére és az elővigyázatossági elvre tekintettel ez nem jelenthet mást, mint a *kisléptékű és lokális* tevékenységek előtérbe helyezését. A gazdaság lokalizálása nem elégséges, de úgy tűnik, szükséges feltétele a fenntartható fejlődésnek, és így a nemzedékek közötti igazságosságának (Gowdy, 1995; Redclift, 1992; Ghai–Vivian, 1992).

Összefoglalás

A kereskedelem méltányossága az árucseréhez kapcsolódó hasznok elosztási igazságosságára vonatkozik. A fentiekben négy megközelítést vettünk sorra. Az első az igazságosság procedurális felfogását hangoztatja, amennyiben azt állítja, hogy a kereskedelem méltányos lesz, ha a felek a szabadkereskedelem szabályai szerint és a fair ver-

seny normáit betartva járnak el; az igazságosságot a piaci elosztás garantálja. A második megközelítés a szegény országok fejlődéshez való morális jogát hangsúlyozza, és valamiféle globális újraelosztást lát szükségesnek a kereskedelem szabályainak módosításával, az egyoldalú, viszonyosság nélküli kedvezmények rendszerével. Ugyanakkor jó okok szólnak amellett, hogy ez a megközelítés nem veszi figyelembe az egyének és a közösségek, valamint a természeti környezet érdekeit; a fair trade harmadikként tárgyalt felfogása pedig éppen ezekre összpontosít. Eszerint a kereskedelem akkor nevezhető méltánynak, ha a kizsákmányoló praktikáktól mentes tevékenységekre épül.

Az itt említett három megközelítés nem feltétlenül mond ellent egymásnak – kivéve, ha valamelyiküket (és ez általában a szabadkereskedelmi dogma) aduként érvényesítjük minden egyéb megfontolással szemben. E három logika ma is egymás mellett él a kereskedelmi rendszerben, jóllehet igen egyenlőtlen módon, hiszen a szabadkereskedelmi megfontolások dominálnak. A szabadkereskedelem elvei akkor születtek, amikor a kereskedelem elsősorban a fejlett országok közötti árucserét jelentette, a kereskedelem intenzitása alacsony volt, és az államok protekcionista politikákat alkalmaztak. A globalizáció mai szintje és sajátosságai mellett azonban meglehetősen idejétmúlt dolognak látszik ragaszkodni ahhoz az elképzeléshez, hogy a szabadkereskedelmi elvnek kell vezérelnie a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat.¹⁵ A kereskedelem méltányossága csak akkor biztosítható, ha az emberek jóléte és a természeti környezet érdekei védelmet kapnak. A szabadkereskedelem szabályait így mindenképpen ki kell (és bizonyos, hogy előbb vagy utóbb ki is fogják) egészíteni szociális és környezeti szabványokkal, minősítési és címkézési mechanizmusokkal, a kereskedelemben kerülő termékek előállításának körülményeiről szóló, információs kötelezettségekkel stb. Az előírások és szabványok a legdurvább kizsákmányoló praktikák visszaszorulását eredményezhetik, míg a címkék és információk lehetővé teszik, hogy a fogyasztók etikusabban költsek el pénzüket.

Míg a kereskedelem szigorúbb szabályozása, valamint bizonyos munkaügyi és környezetvédelmi szabványok bevezetése és globális alkalmazása elvileg beleférne a jelenlegi rendszer logikájába, a fair trade negyedikként elemzett megközelítése egy teljesen eltérő paradigmát kínál. Ha tekintetbe vesszük a fenntarthatóság és a nemzedékek közötti igazságosság kritériumait, akkor nem csupán a kereskedelem szigorúbb szabályozása, hanem mennyiségi csökkentése mellett kell érvelnünk. A nemzetközi árucserre, illetve a globális gazdasági folyamatok sajátosságai aláássák a fenntartható fejlődés lehetőségét. A nemzedékek közötti igazságosság fényében tehát a méltányos kereskedelem mindenekelőtt *kevesebb* kereskedelem; és a globalizáció

15 Márpedig a diszkrimináció tilalmának és a liberalizálásnak az elvei nemcsak a kereskedelmi, de például a beruházásvédelmi egyezmények tárgyalásánál is meghatározó jelentőségűek. Azt egyébként, hogy a globális kapitalizmusnak új elvekre és szabályozókerekre van szüksége, még Soros György, a nemzetközi piacok vitathatatlanul sikeres szereplője is elismeri: „a dolgok mostani állása fenntarthatatlan” (Soros, 1998: xx).

mai, a szabadkereskedelmi elv által dominált formája alternatívájának nem egy szabályozottabb, hanem egy korlátozottabb globalizációnak kell lennie: lokalizációnak a globalizáció helyett.

Hivatkozott irodalom

- Anand, R. P. (1997): „Common Heritage of Mankind: Mutilation of an Ideal”, *The Indian Journal of International Law*, vol. 37, no. 1, January–March, 1–18. o.
- Barber, J. P. és A. K. Dickson (1995): „Justice and Order in the International Relations: The Global Environment”, in: D. E. Cooper és J. A. Palmer (szerk.), *Just Environments. Intergenerational, International, and Interspecies Issues* (London and New York: Routledge), 121–135. o.
- Barratt Brown, M. (1993): *Fair Trade. Reform and Realities in the International Trading System* (London: Zed Books).
- Beitz, Ch. (1979): *Political Theory and International Relations* (Princeton: Princeton University Press).
- Bhagwati, J. (1977): „Introduction”, in: Bhagwati, J. (szerk.), *The New International Economic Order: The North-South Debate* (Cambridge, Mass., London: The MIT Press).
- Bhagwati, J. (1996): „The Demands to Reduce Domestic Diversity among Trading Nations”, in: Bhagwati és Hudec (szerk.), vol. 1, 1–40. o.
- Bhagwati, J. és R. E. Hudec (szerk.) (1996): *Fair Trade and Harmonization. Prerequisites for Free Trade? vol. 1: Economic Analysis, vol. 2: Legal Analysis* (Cambridge, Mass., London: The MIT Press).
- Boda Zsolt – Radácsi László (1997): *Vállalati etika* (BKE, VKI, Budapest)
- Boda Zsolt – Pataki György (1998): „Szabadkereskedelem és természeti környezet”, Műhelytanulmány, BKE Vállalatgazdaságtan tanszék
- Boxill, B. (1987): „Global Equality of Opportunity and National Integrity”, *Social Philosophy and Policy*, 5, 143–168. o.
- Corden, W. M. (1974): *Trade Policy and Economic Welfare* (Clarendon Press, Oxford).
- Crocker, D. A. (1991): „Toward Development Ethics”, *World Development*, Vol. 19, No. 5, 457–483. o.
- Daly, H. E. (1977): *Steady-State Economics: The Economics of Biophysical Equilibrium and Moral Growth* (Freeman and Company).
- Daly, H. E. (1992): „U.N. Conferences on Environment and Development: Retrospect on Stockholm and Prospects for Rio”, *Ecological Economics*, 5.
- Daly, H. E. (1993): „Problems with Free Trade: Neoclassical and Steady-State Perspectives”, in: D. Zaelke – P. Orbuch – R. F. Hausman (szerk.), *Trade and Environment: Law, Economics, Policy*. (Island Press, Washington, D.C.), 147–157. o.
- Daly, H. E. (1994): „Fostering Environmentally Sustainable Development: Four Parting Suggestions for the World Bank”, *Ecological Economics*, 10, 183–187. o.
- Daly, H. E. – Cobb, J. B. (1989): *For the Common Good* (Island Press, Washington, D. C.)
- Daly, H. E. – Goodland, R. (1994): „An Ecological Economic Assessment of Deregulation of International Commerce under GATT”, *Ecological Economics*, 9.
- Donaldson, T. (1989): *The Ethics of International Business* (New York, Oxford: Oxford University Press).
- Donaldson, T. (1993): „When in Rome, Do... What? International Business and Ethical Relativism”, in: P. M. Mingus (szerk.): *The Ethics of Business in a Global Economy* (Kluwer).

- Fekete, László (1997): *Adam Smith Nemzetek Gazdagsága és a felvilágosodás filozófiája* (NonMainstream Discussion Papers, BKE Mikroökonómia tanszék).
- Friedman, M. (1981): *The Invisible Hand in Economics and Politics* (Singapore: Institute of Southeast Asian Studies).
- Ghai, D. – Vivian, J. (1992): *Grassroot Environmental Action: People's Participation in Sustainable Development* (Routledge, London and New York).
- Giscard d'Estaing, O. (1996): „Le défi de la mondialisation de l'économie pour les entreprises européennes”, *Humanisme et entreprise*, décembre, 65–95. o.
- Goulet, D. (1995): *Development Ethics. A Guide to Theory and Practice* (London: Zed Books).
- Gowdy, J. (1995): „Trade and Environmental Sustainability: An Evolutionary Perspective”, *Review of Social Economy*, Winter, 493–509. o.
- Grilli, E. (1993): *The European Community and the Developing Countries*. (Cambridge: Cambridge University Press).
- Hayek, F. A. (1967): *Studies in Philosophy, Politics and Economics* (London).
- Hayek, F. A. (1976): *Law, Legislation and Liberty* (Chicago–London).
- Hoekman, B. és M. Kostecki (1995): *The Political Economy of the World Trading System* (Oxford: Oxford University Press).
- Holzman, F. D. (1973): „Future East-West Economic Issues”, in: C. F. Bergsten (szerk.), *The Future of the International Economic Order: An Agenda for Research* (Lexington Books) 265–292. o.
- Korten, D. C. (1996): *Tőkés társaságok világalma* (Magyar Kapu Alapítvány EKF Hálózat, Budapest).
- Koslowski, P. (1996): „Ecology and Ethics in the Economy”, in: F. N. Brady (szerk.), *Ethical Universals in International Business* (Berlin, Heidelberg, New York: Springer), 58–80. o.
- Lipietz, A. (1995): „Enclosing the Global Commons: Global Environmental Negotiations in a North-South Conflictual Approach”, in: Bashkar és Glyn (szerk.), *The North, the South, and the Environment* (Earthscan, London), 118–142. o.
- Noorgard, R. (1988): „The Rise of the Global Exchange Economy and the Loss of Biological Diversity”, in: E. O. Wilson (szerk.) (1991): *Biodiversity* (Washington, D. C.: National Academy Press).
- Nozick, R. (1974): *Anarchy, State, and Utopia* (New York: Basic Books).
- O'Byrne, S. K. (1996): „Economic Justice and Global Trade: An Analysis of the Libertarian Foundations of the Free Trade Paradigm”, *American Journal of Economics and Sociology*, 55 (1), 116. o.
- O'Neill, O.: „Transnational Justice”, in: Held, D. (szerk.), *Political Theory Today* (Polity Press), 276–304.o.
- Pearce, D. (1994): „The Geening of GATT: Some Economic Considerations”, in: J. Cameron *et al.*, (szerk.): *Trade and Environment: The Search for Balance* (Cameron May Ltd., London).
- Rawls, J. (1997/1971): *Az igazságosság elmélete* (Osiris, Budapest).
- Reddift, M. (1992): „The Meaning of Sustainable Development”, *Geoforum*, 3.
- Sen, A. (1981): „Ethical Issues in Income Distribution: National and International”, in: S. Grassman and E. Lundberg (eds.), *The World Economic Order: Past and Prospects* (London: Macmillan), 464–494. o.
- Singer, H. és J. A. Ansari (1992): *Rich and Poor Countries. Consequences of International Economic Disorder* (London and New York: Rotledge, 4th edition).
- Soros, G. (1998): *The Crisis of Global Capitalism* (UK: Little, Brown and Company).
- Subramanian, A.: „Trade Measures for Environment: A Nearly Empty Box?”, *The World Economy*, vol. 15, no. 1, Jan. 1992, 135-152. o.
- Szentes, Tamás (1986): *Economie Politique du Sous-Développement* (Paris: L'Harmattan).

TANULMÁNYOK

- Szentes, Tamás (1995): *A világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjai* (AULA, Budapest).
- Thompson, P. B. (1992): *The Ethics of Aid and Trade* (Cambridge: Cambridge University Press).
- UNCTAD (1999): *Fair and Equitable Treatment* (New York and Geneva: United Nations).
- Vogel, D. (1997): *Trading Up. Consumer and Environmental Regulation in a Global Economy* (Harvard University Press, Cambridge, London).
- Zsolnai László (1995): „A gazdasági etika rendszere”, in: *Új utak az üzleti, közgazdasági és társadalomtudományi képzésben* (Budapest: BKE, 1995), 453–458. o.

BÓDI FERENC

A szociális ellátórendszer öröklött hiánya a falvakban

Az egészségesebb – valamint a minőséget biztosító – élethez elsősorban a környezeti és társadalmi életfeltételek javításán keresztül juthatunk el, amelynek egyik közvetett, de rendkívül összetett indikátora a csecsemőhalandósági mutató. Több mikro-térségben végzett vizsgálat során észleltük, hogy a csecsemőhalandóság egy-egy községben több év átlagában állandóan magas. Az okokat keresve nem az egészségügyi ellátórendszer hiányát véltük felfedezni, hanem inkább társadalmi, kulturális és környezeti összefüggéseket.

Kedvezőtlen demográfiai folyamatok

Magyarország népességének 37 százaléka él községekben, az össznépességen belül ötszáz fő alatti népességű településen él 3 százalék, ötszáz és ezer fő közötti településen található 5 százalék és ezer léleknél többet számláló faluban él a magyar állampolgárok 29 százaléka. Látható, hogy a falusi népesség zöme közép-, illetve nagyfalvakban él, azaz ezer főnél többet számláló településen.

Az aprófalvasodás legalább százéves múltra tekint vissza. A szakirodalom ennek okai között említi a torz birtokszerkezetet, a kedvezőtlen mezőgazdasági adottságot, a rossz forgalmi helyzetet (topográfiai adottságok és a trianoni határ), és végül, de nem utolsó sorban a hibás ipartelepítési, területfejlesztési, mezőgazdasági és gazdaságpolitikát (nehézipari beruházások és téészesítés). A vidék- és falusorvasztási folyamat a tanácsi rendszerben és az ezzel összefüggő település-összevonásokban tetőzött.

Az aprófalvaknak minősülő települések népessége nem volt mindig fogyó és elöregedő. A sok esetben gazdag és polgárosuló térségek (Abaúj, Zemplén) rohamos leépülése az elmúlt évtizedekben (a hatvanas évektől) vált drámaivá, s ez idő alatt veszítette el az ország a népességreprodukciós tartalékának szinte teljes egészét; közel fél évszázad alatt. Azok a településhalmok, tájak és vidékek, amelyek biztosították az ország népességének növekedését, az új és régi városok

népességének felduzzadását, mára aktív népességüknek többségét elveszítették; a természetes fogyás és elvándorlás következtében népességük évente egy százalékot meghaladó mértékben fogy.

Az egész ország népessége rohamosan fogy, de az aprófalvas települések lakossága mára már több mint háromszor gyorsabban, mint az ország egész lakossága. A népességfogyás jelentős részét a magas halandósági ráta okozza, amely eléri a 17 ezreléket. Az országos átlag, azaz 13,6 ezrelék alatt csak a városok és megyei jogú városok és a nagyközségek népessége található. A halandósági ráta fokozatosan ereszkedik, ahogy a városok felé haladunk. Ez a jelenség két okkal magyarázható: egyrészt azzal, hogy ha az idősebb korosztály részaránya magasabb, akkor a mortalitási index is magasabb értéket mutat, másrészt azzal, hogy az apró- és kistelepülések nincsenek ellátva olyan mértékben egészségügyi intézményekkel, mint a városiasultabb térségek, az egészségügyi intézmények nehezebben és költségesebben megközelíthetőek, elérhetőek a falusi népesség számára.

1. táblázat Természetes szaporodás-fogyás, elvándorlási különbözet 1998-ban a községekben és más településeken Magyarországon (ezrelékben)¹

Település-típusok	Természetes fogyás	Elvándorlási különbözet	Népesség fogyás / növekedés
500 fő alatti község	-6,1	-1,5	-8,2
501-1000 fő	-6,1	0,9	-5,2
1001-3000 fő	-4,5	3,8	-0,7
3001 fős lélekszámnál nagyobb község	-3,2	8,4	5,2
Város	-3,2	-0,3	-3,4
Magyei jogú város	-3,0	-2,9	-6,0
Budapest	-6,6	-5,9	-12,5
Ország összesen	-4,2	0,0	3,0

Az elvándorlás és a természetes fogyás az apró- és kistelepülésekre jellemző, a közép- és nagytelepülések népességének száma ellenben enyhén növekszik. A növekedés különösen a városi agglomerációkban látható, tehát ez utóbbi folyamat nem az egész vidéki Magyarország fejlődését tükrözi. A szuburbanizációs tendencia inkább a városközeli településeknek okozott lakónépesség-növekedést, és ezzel együtt juthattak nagyobb fejlesztési forrásokhoz. Különösen a társadalmi elitiek „kiköltözése” segítette az agglomerációs települések gyors felemelkedését.

Ezekben a térségekben épülnek az új lakások és a közműhálózat is itt fejlett. A tömegközlekedés kiépültsége, jelenléte és a jobb mun-

1 Forrás: KSH T-STAR 1998.,

kaalkalmak is elősegítik, hogy ezeken a településeken sűrűsödnek az adófizető polgárok és vállalkozók, valamint az előnyösebb gazdálkodási feltételekkel rendelkező önkormányzatok.²

A vidéki falvakban ellenben rosszak a népesség gazdasági aktivitását jellemző mutatók és ebből eredően a társadalmi kilátások is kevés jóval kecsegtetnek. A települési önkormányzatok részére visszajuttatott személyi jövedelemadó hányadát az állami költségvetésnek kell kiegészítenie. A helyzetet súlyosbítja az a tény is, hogy az ország más településein helyben képződő önkormányzati bevétel mind jelentősebb hányadát kitevő helyi adókat ezekben a térségekben nem vehetik ki, mivel az öregedő népesség körében kevés a nyereséget képző vállalkozó, ugyanakkor jelentős kiadást könyvelhetnek el a polgármesteri hivatalok a szociális intézményekben. Mint láthatjuk, a hatvan év feletti lakosság részaránya annál inkább nő, minél kisebb lélekszámú települést vizsgálunk.

2. táblázat A 60 év feletti népesség aránya az össznépességhez a falvakban és más településeken 1998-ban (százalék)³

Település-ípusok	60 évnél idősebb népesség
500 fő alatti község	24,7
501-1000 fő	22,3
1001-3000 fő	20,1
3001-nél nagyobb község	18,7
Város	18,2
Megyei jogú város	17,9
Budapest	22,5
Ország összesen	19,7

Szociális ellátórendszerek jelenléte és hatékonysága a falvakban

A szociális ellátórendszer államilag törvényekben szabályozott, előírt és kirótt feladat az önkormányzatoknak, amelyre több-kevesebb normatív támogatást kap az állami költségvetésből. Arányaiban legtöbbit az egészségügy kapja: a költségeknek közel az egészét; a legkevesebbet az oktatás, amely a költségeknek alig felét kapja meg, s a kettő között helyezkedik el a szociális ellátás és segélyezés. Amennyiben a kiadási oldal arányaiban vizsgálódunk, a legnagyobb kiadást az oktatás jelenti, ezt követik az egészségügy és a szociális (jövedelempótló) támogatások, valamint szociális intézmények fenntartási összegei.⁴

² Forrás: APEH-SZTADI 1996.,

³ Forrás: KSH T-STAR1998.,

⁴ Illés Iván: Az önkormányzati rendszer finanszírozásának reformja, Társadalmi Info 37. sz.,

3. táblázat *Védőnői szolgálat és az állandó bölcsődei férőhelyek eloszlása a különböző településtípusok között 1998-ban*⁵

Település-típusok	0–2 évesek eloszlása n=297065 fő	Védőnők eloszlása n=4199 fő	Bölcsődei férőhelyek eloszlása n=26947 db
500 fő alatti község	3,1	1,2	0,0
501–1000 fő	5,5	5,5	0,0
1001–3000 fő	17,9	19,3	1,1
3001 főnél nagyobb község	14,3	12,7	4,0
Város	26,5	26,1	24,6
Megyei jogú város	18,6	19,9	34,9
Budapest	14,1	15,3	35,4
Ország összesen	100,0	100,0	100,0

Több feladat az önkormányzatok részére nem volt kötelező, azaz ebből eredően több szolgáltató intézmény fenntartása sem vált kötelezővé, mint a *művelődési ház*, a *könyvtár* valamint a *bölcsőde*. Ennek következtében az elmaradott és leszakadó térségek falusi önkormányzatai még az évtized elején meg is szüntették, már ti. ott, ahol ezen intézmények korábban egyáltalán működtek. Ha összevetünk egy-egy kötelező és egy-egy fakultatív feladatot abból a szempontból, hogy azok mennyire vannak jelen, viszonyítva a potenciális „ügyfelekhez” (0–2 éves korosztály), látható az eltérés. A nagyobb lakosságot koncentráló településtípusokban a csecsemők és kisgyermek eloszlását követi a *védőnők* és a *bölcsődék* eloszlása. A párhuzamosság az apró-, kis- és középfalvas típusokban szakad meg. Bölcsődei férőhely ezekben a típusokban egyáltalán nem található, illetve csak elvétve. A védőnői szolgálat, ha nem is minden falutípusban, de a falvak egészét véve alapul, arányosan jelen van. A csecsemő- és anyavédelem több mint fél évszázados intézmény, mint láthatjuk, jól tartja magát a falvakban, ellentétben a bölcsődével, amely viszonylag rövid múltra tekint vissza. Ezen nincs mit csodálkozni, miután a védőnői szolgálat törvényileg garantált és költségvetés által finanszírozott szolgáltatás.

A kötelező szociális szolgáltatások sorában található az óvodai ellátás. A világon is egyedülálló a nemcsak tömegigényeknek megfelelő óvodai hálózatunk, amely még a legkisebb falvakban is jelen van. A legtipikusabb óvodai korosztály (3–5 év) és az óvodai férőhelyek eloszlása nagyjából megegyezik a különböző településtípusoknál. A kihasználtságuk is kedvezőbb, bár – mint látható – minél kisebb település felé haladunk, annál kisebb a kihasználtság, amely magában rejt a későbbi óvoda bezárások veszélyét, és érzékelteti azt a tényt, hogy ezekben a falvakban egyre kevesebb a gyermekek száma.

5 Forrás: KSH T-STAR 1998.,

4. táblázat Óvodai férőhelyek és óvodába beírtak száma, eloszlása és átlagos óvodai csoportnagyság a különböző településtípusok között⁶

Település-típusok	3-5 évesek eloszlása (%) n=339.324 fő	Óvodába beírt gyermekek eloszlása (%) n = 374.867 fő	Óvodai csoport átlagnagysága fő / csoport	Óvodai férőhelyek kihasználtsága (%)
500 fő alatti község	3,1	1,5	18,9	79,0
501-1000 fő	5,5	5,5	22,2	92,5
1001-3000 fő	17,9	17,4	23,7	98,9
3001 főnél nagyobb község	14,3	13,4	25,4	105,8
Város	26,5	27,1	24,5	102,2
Megye-jogú város	18,6	20,1	24,7	102,8
Budapest	14,1	15,0	22,7	94,7
Ország összesen	100,0	100,0	24,0	100,0

A rendszerváltás óta a kistelepülésekre visszakerülő óvodai nevelés és általános iskolai oktatás megmaradása kétséges lehet, mert súlyosbodó gazdasági helyzetük következtében az intézmények bezárhatnak, illetve így úgymond a „saját” akaratukból, már nem központi-adminisztratív rendeletek nyomán, hanem „jól felfogott, racionális” döntéseik eredményeként összevonják az alapintézményeket, vagyis újra megindul az apróbb települések kiürülése, társadalmi eróziója. Az intézmények – azon túl, hogy szolgáltatást nyújtanak – a helyben élők mindennapjait könnyítik és gazdagítják. Nem lehet elfeledkezni arról a tényről sem, hogy még ha szűken is, de helyet adnak a helyi értelmiségnek, amely sok esetben egy-egy település szellemi életét, kohézióját, integrációját, ezáltal jövőjét határozhatja meg, még akkor is, ha a mai vidéki életvilágban egyre kisebb szerep jut számukra.

Oktatás, nevelés

Az iskolaügy vidéki megléte és kezelése más képet mutat, mint amit a csecsemő- és óvodás korú gyermekek ellátásával foglalkozó intézmények mutattak. Mivel az iskola az egyik legköltségesebb intézménye az önkormányzatoknak, ezért ez csak a jól gazdálkodó önkormányzatok kezelésében tudott fejlődni. A kereslet és kínálat összevetését ebben az esetben is a potenciális „ügyfelek” és a ténylegesen kihasznált kínálati kapacitások összehasonlításával folytatjuk. A keresletet a 6-14 éves korosztállyal jelenítjük meg és ezzel szembe állítjuk a ténylegesen az általános iskolába járó gyermekek számát.

Természetesen a két adat eltér egymástól, hiszen az általános iskolai tankötelezettség 18 éves korig tart, továbbá egyre többen járnak hatosztályos és nyolcosztályos gimnáziumba, s mind emellett sokan

6 Forrás: u.o.

kezdik meg általános iskolai tanulmányaikat hét-nyolc éves korukban. Mindezek ellenére jól látható, hogy minden település típusban az általános iskolai korosztályt kitevő közeli korosztály nyolcvan-kilencven százalék körül alakul, csak az aprófalvakban tapasztalható, hogy a iskolás korúaknak csak az egyötöde jár helyben általános iskolába. A kistalvakban is az iskoláskorú korcsoporthoz viszonyítva az országos átlag alatt van az iskolások száma.

Ismerve az aprófalvak társulási kényszerét, a tanügyi helyzetét és a szociális összetételét, ennek három oka lehetséges. Először is az aprófalvak többségében nincs helyben iskola, hanem a községek többségében a környékbeli, többnyire nagyobb településsel közösen tartanak fenn általános iskolát, iskolatársulások formájában. Ez a megoldás jobb, mint a megelőző tanácsi rendszer központi iskolája.

5. táblázat *Általános iskolai tanulók számának és a 6–14 éves korcsoportnak az eloszlása a különböző településtípusok között*⁷

Település-típusok	6–14 év közötti korosztály száma (fő)	6–14 év közötti korosztály eloszlása (%)	Általános iskolai tanulók száma (fő)	Általános iskolai tanulók eloszlása (%)	6–14 év közötti korosztályban helyben általános iskolába járók aránya (%)
500 fő alatti község	32425	2,9	6903	0,7	21,3
501-1000 fő	58354	5,3	44134	4,6	75,6
1001-3000 fő	195274	17,5	168604	17,6	86,3
3001 főnél nagyobb község	152132	13,6	124295	12,9	81,7
Város	303810	27,2	278266	28,9	91,6
Megyei jogú város	214544	19,2	198752	20,6	92,6
Budapest	158617	14,2	143294	14,9	90,3
Ország összesen	1115156	100,0	964248	100,0	86,5

A második okot a finanszírozási rendszerben kereshetjük. Az iskolák fenntartásához szükséges összeghez az önkormányzatok normatívák alapján jutnak hozzá, vagyis az iskolába felvett gyerekszám alapján kapnak költségvetési hozzájárulást az államtól. Ez a versenyhelyzet oda vezetett, hogy több aprófalvas térségben a jobban fenntartott és kezelt iskolák elszívták a környékben a rosszabbul kezelt iskoláktól a tanulókat, s ebből eredően az iskolákra fordítható pénzekeket a nagyobb iskolák kapták. A tanulólétszámhoz kötött finanszírozás felgyorsította az iskolák közötti szakadék mélyülését, és ezzel együtt megindult a helyi társadalmakon belül az iskolát látogató társadalom szegregációja is.

A lecsúszásnak az okozójául számos esetben a helyi iskolaügyért

7 Forrás: u.o.

felelős önkormányzat nevezhető meg. Ugyan is az iskola fenntartásáért, a személyzeti ügyek bonyolításáért a helyi önkormányzat felel. Azzal, hogy milyen béreket biztosít, milyen oktatási feltételeket teremt, közvetett módon meghatározza az iskola jövőjét, az iskola teljesítményét és az ott folyó oktató-nevelő munka hatékonyságát. Több vizsgálat bizonyítja, hogy a helyi politikai vezetők az iskolaügyön takarítják meg a járdaépítés költségét, a nyugdíjasok évi rendszeres szociális juttatását, vagy éppen a saját tiszteletdíjukat⁸.

Harmadsorban meg kell jegyezni, hogy az aprófalvakban jelentős az iskolakerülés, amit a fellazuló tankötelezettség okoz. Látni kell, hogy az önkormányzatok egyre kisebb eséllyel tudják betartatni a tankötelezettséget azokkal a családokkal, amelyek nem járatták rendszeresen, vagy egyáltalán nem küldik gyermeküket az iskolába.

Több alföldi, észak-kelet-magyarországi jegyző számolt be arról, hogy a tankötelezettségnek nem eleget tevő szülőkkel szemben nem tudnak eljárni, mivel a bírságnak nincs fegyelmező ereje, s továbbá nincs miből behajtaniuk a kirótt büntetést, hacsak nem a családnak juttatott szociális segélyből.⁹

Az iskolakerülők többsége sok faluban roma. A roma gyerekek iskolakerülésének okai a nyelvi, a kulturális és a normarendszer eltérő mivoltára, a többségi normák el nem fogadására vezethető vissza. Summázata a jelen helyzetnek, amelynek története hosszú, és okai nem az elmúlt tíz évben keresendőek. Lényege a következő: *a községekben a 25–29 év közötti roma lakosság 27,3 százaléka nem végezte el a nyolc osztályos iskolát*¹⁰, azaz kvázi funkcionális analfabéta. Itt említendő meg, hogy az ezer főnél kisebb lélekszámú településeken él a cigányság negytizede¹¹, azaz kétszázezer fő, amely az ott élő teljes lakosság negyedét teszi ki. A cigányság kulturális, társadalmi, szociális elmaradásának kérdése alapvetően a kis- és aprófalvas Magyarország ügye.

Összességében azzal, hogy az általános iskolák kezelése a helyi önkormányzatokra hárult, erős differenciálódási folyamat indult meg. Az iskolák közötti különbségek növekedése erősíti a helyi társadalmakon belüli és az egyes települések közötti társadalmi–kulturális polarizációt és szegregációt. Azzal, hogy az iskolaügy lényegében nincs hathatós szakmai (állami, regionális) kontroll alatt, és mivel a ténylegesen működő iskolaszék intézménye sem terjedhetett el az egész országban, így nem biztosíthatja a társadalmi kontrollt, az oktatómunka

8 Bódi Ferenc, Bóhm Antal: Sikeres helyi társadalmak Magyarországon, Agroinform Kiadóház, Budapest, 2000.

9 Forrás: Saját feljegyzések. „New Democracy and Local Governance” – egy nemzetközi összehasonlító kutatás részeként vizsgáltuk a kisvárosi politikai elitet Magyarországon 1996-ban. Az MTA PTI kutatás adatfelvétele során Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében több kisvárosi jegyzővel készítettem beszélgetést a környékbeli szociális gondokról a megadott kérdőíven túl.

10 Kemény István: A romák és az iskola, *Educatio* 1996/1. 74 p.,

11 Kemény István: Cigánynak lenni, MTA Szociológia Intézet, 1994.,

színvonaláért sok esetben elemi iskolai végzettségű, vagy felsővégzettség nélküli polgármesterek és testületek felelnek.

Voltaképpen a falvak zárt helyi társadalmában sem érvényesül az iskolák autonómiája (társadalmi kontroll, kliens-orientált minőségbiztosítás), és hiányoznak az állami garanciából eredő tényleges biztosítékai annak, hogy megfeleljenek az alkotmányban (16.§) valamint az oktatási törvényben foglaltaknak. Az iskolaigazgató kiszolgáltatót a mindenkori képviselőtestületnek, mivel a helyi önkormányzati képviselőtestület nevezi ki őt, illetve teljesen alárendeltje a polgármesternek, mivel az a munkáltatói jogokat gyakorolja felette. Ebből az egyoldalú erőfölényből eredően a helyi politika – annak érdekében, hogy a számára illetve a szűkebb környezete számára (ezek gyakran rokonai, választói) a preferált javakat előteremtse – hátrányos helyzetbe hozza az iskolát a közpénzek elosztása során. A falusi iskolákban előfordul, hogy szaktanárok hiányában szakképzetlenek oktatnak, pusztán azért, mert olcsóbbak, mint a diplomával rendelkezők. Mivel az apró- és kisfalvakban egyre több idősebb ember él, s azok közömbösek az iskola oktatási feltételei és színvonala iránt, a gyerekek pedig rendkívül szegény és ez által szerény érdek érvényesítő képességgel bíró családokban élnek (munkanélküli, egyedülálló, segélyezett, roma stb.) nincs, aki felsorakozzon az iskolaügy mögé. S miközben sokat várunk el ettől az intézménytől – és valóban a jobb jövő kulcs intézménye lehetne –, igazából gazdátlan, nincs, aki gondozná, és fejlődését, egyáltalán a megmaradását biztosíthatná a vidéki Magyarország lakói számára.

Egészségügy

Mint a bevezetőben erre kitértem, a kisebb lélekszámú településeken a halálozási ráta nagyobb. A mortalitási index fokozatosan csökken, ahogy az az egyre nagyobb települések felé tekintünk. Ennek két okát említettem, egyrészt az időskorúak felülreprezentáltságát a kisebb településeken, másrészt az egészségügyi szolgáltatások hiányát illetve nehéz elérhetőségét.

Külön érdemes megvizsgálni az egészségügyi alap- és szakellátást. Az alapellátáshoz tartozik a háziiorvosi (gyermek-háziiorvosi), védőnői, ápolási, fogászati és gyógyszerterápiás ellátás. A két háziiorvos-csoportnak lehet azonos korú klientúrája, azaz gyermekekkel foglalkoznak felnőtteket ellátó háziiorvosok is (főleg falvakban). A potenciális pacientúra a háziiorvosoknál a 18 évesnél idősebb korosztályból áll, míg a gyermek-háziiorvos esetében egyértelműen az ez alatti korosztályból tevődik ki.

A fentiek figyelembe vételével vizsgáljuk a háziiorvosok és a gyermek-háziiorvosok eloszlását településtípusonként, s ehhez viszonyítjuk a potenciális betegkört, azaz az adott kormegoszlásnak megfelelő népességet. Ekkor látható, hogy a városokban a háziiorvosok és a po-

tenciális klienskör arányos egymással. Az aprófalvakban a potenciális kereslet nagyobb, mint a kínálat. A városokban és a nagyobb községekben a házi orvosok száma a népességhez viszonyítottan hasonló módon oszlik el, míg a kisebb falvakban alacsonyabb, a fővárosban nagyobb arányban reprezentáltak.

6. táblázat Az alap egészségügyi ellátás fontosabb adatai település típusonként¹²

Település-típusok	18 év feletti korosztály eloszlása n=8 171 224 fő	Házi-orvosok eloszlása n=5212 fő	0-17 közötti korosztály eloszlása n=2 147 519 fő	Gyermek-házi orvosok eloszlása n=1570 fő	Gyógyszertárak eloszlása n=1972 db
500 fő alatti község	2,9	1,3	2,8	0,0	0,1
501-1000 fő	5,3	6,3	5,0	0,2	1,9
1001-3000 fő	17,5	18,7	15,8	4,1	19,2
3001 főnél nagyobb község	13,7	12,3	12,5	11,3	14,2
Város	27,1	22,9	25,7	33,6	26,5
Megyei jogú város	19,1	19,2	19,9	28,2	21,0
Budapest	14,3	19,4	18,3	22,6	17,1
Ország összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A kisebb falvakban, a csatolt községekben az orvosok csak hetente egy-két alkalommal járnak ki rendelni, állandó rendelőjük és lakhelyük az esetek többségében a nagyobb községekben van. A kilencvenes években viszonylag kis számban jöttek létre egészségügyi ellátást szolgáló önkormányzati társulások. A társulásokban több lehetőség rejlik, amit a jövőben jobban ki kell, és ki lehet használni, különösen a prevenciós munka kiszélesítése kapcsán.

A gyermekorvosi ellátottság teljes mértékben csak a városokban és a nagyközségekben megoldott. A gyermek-házi orvosok öthatoda városokban praktizál. A gyógyszertárak valamivel jobban elérhetőbbek, de látni kell: 2197 településen nincs gyógyszertár, 2635 apró- kis- és közepes faluban, illetve annak környezetében alig 418 patika működik.

Vidéken és a városok szegényebb negyedeiben az egészségügyi alapellátás gyakran összetett feladat, mivel az orvos és annak asszisztense egyben a falu, a körzet pszichológusa és szociális munkása is, aki az idős betegek gyógyítása mellett azok lelki gondozásával és szociális gondjaik esetén a tájékoztatásukkal is foglalkoznia kell (közgyógyellátási igazolvány).

A betegek a leglelkiismeretesebb házi orvos mellett is gyakran hetekig gyógyszer nélkül maradhatnak, mert sok, speciális készítményt csak szakorvos írhat fel a számukra, akihez csak több órai utazással jutnak el, ha egyáltalán eljutnak a gyakran mozgáskorlátozott és idős betegek.

¹² Forrás: u.o.

A pontos diagnózis felállítása végezt beutalt betegek a fenti ok miatt nem jutnak el a szakrendelőkhöz. Ezért a városi népesség számára természetes szolgáltatásokat a községi házi orvosok helyben kényszerülnek biztosítani, azzal, hogy a saját pénzükből szereznek be nélkülözhetetlen diagnosztikai műszereket, felszerelést és hozzájuk szükséges anyagokat. A faluban dolgozó orvosok ezért a plusz költségért nem kapnak több támogatást a TB-től, igaz, a vidéki térségekben több paraszolvenciára számíthatnak, mint a városokban (a hálapénz rendkívül tájfüggő tényező).

Vidéken viszonylag nagy területen kell mozogniuk a házi orvosoknak, mivel sok a külterületi betegük, különösen az Alföldön. A nagyobb területen dolgozó orvosok több asszisztentst alkalmaznak, pedig a társadalombiztosítás erre sem ad többletforrást.

A jobb és hatékonyabb orvosi szolgáltatást rendkívül hátráltatja, hogy nincs elég mentő és elegendő speciális rohamkocsi – ezek a vidéki térségekbe lassabban, gyakran már megkésve érnek ki. A faluban élőknek ezért az első infarktus-túlélési esélye sokkal kisebb, mint a városiaké.

A betegek gondozása a falvakban egyre kevésbé oldható meg a régi, hagyományos módszerekkel, mivel a tradicionális közösségek és családok felbomlottak. A gyermekek nem gondoskodnak a szüleikről, s legkevésbé a nagyszüleikről vagy más hozzátartozójukról. Az egyházak sem töltik be szerepüket maradéktalanul, mivel a falvakban kevés a fiatal a lelkészek és a tisztelendők között, az idős papok pedig szolgálati leterheltségük miatt nem tudnak mindig támaszt nyújtani a betegeknek és haldoklóknak.

Az önkormányzatok ugyan megszervezik a gondozói hálózatot, de ennek rész költségeihez még azok a kliensek sem járulnak hozzá, akiknek ez nem jelent agyagi gondot, mivel szokatlan számukra, hogy ezért a szolgáltatásért fizetni kell, különösen egy olyan személynek, akit személyesen ismernek. Az unokák kocsijára és a saját temetésükre spóroló öregekkel kapcsolatban gyakori esemény, hogy a hagyatéki tárgyaláson derül ki: ott is a község fizette az idős ember gondozását, ahol jelentős összegű takarékbetétet örökölnek az utódok, ugyanakkor több községben a valóban rászoruló azért nem kapott támogatást, mert nem volt hozzátartozója a faluban. Aki pedig nem rokona vagy jó ismerőse valakinek azok közül, akik a „tanácson dolgoznak” az esélytelen a rendszeres vagy eseti, pénzben vagy természetben a helyi önkormányzat által nyújtható támogatásra. A falvakban az egészségügyet olykor nehéz leválasztani a szociális támogatások rendszeréről. Sok esetben e kettő feleslegesen összemosódik, de leggyakoribb hiba, hogy a kettő egymás mellett, párhuzamosan funkcionál, anélkül, hogy köztük lenne konstruktív kommunikáció.

7. táblázat Egészségügyi alap-, szakellátás és megelőzést szolgáló szűrővizsgálatok alapadatai községekben és városokban¹³

Település-típusok	Háziorvosi ellátásban megjelentek eloszlása % n=50 676 798 eset	Házi gyermek-orvosi ellátásban megjelentek eloszlása % n=10 534 679 eset	Teljesített szakorvosi munkaórák eloszlása % n=15.150.159 óra	Tüdő-szűrésen megjelentek eloszlása % n=4.142.412 fő	Kiterjesztett szűrő vizsgálatokon megjelentek eloszlása % n=648.543 fő
Község	42,9	16,1	7,4	2,2	0,0
Város	57,1	83,9	92,6	97,8	100,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Ha a klientúra felől közelítjük a kérdést, akkor a következő állapítható meg: amíg a községek népessége az egész országnak alig több mint az egyharmada, addig a háziorvosi ellátásban megjelent betegszám negyvenhárom százalékát teszi ki. Ellenben például a tüdőszűrésen és a kiterjesztett szűrővizsgálatokon megjelenteknek csak a töredékét regisztrálják a községekben, miután a szakorvosi ellátás és az annak helyet adó intézmények csaknem teljes egészükben a városokban koncentrálódnak. A magasabb arányú megjelenés a háziorvosi rendeléseken azt jelzi, hogy a betegek csak a háziorvosig jutnak el, s nem keresik fel a nehezebben elérhető szakorvost.

1996 után csak súlyosbította a helyzetet, hogy bezárták a vidéki kórházak egyes részlegeit, s csökkentették az ágyszámot, aminek eredményeként értelmetlenül kicsi költségeket tudott megtakarítani a központi költségvetés, mindezek mellett nem számolt ennek társadalmi kárával és jövőbeni kárfelszámolási költségeivel. A kórházak bezárása illetve a részlegek megszüntetése után sem változott az egészségbiztosítás gyógyító-megelőző kiadásainak szerkezete, mivel ugyanolyan keveset költünk alapellátásra és járóbeteg-ellátásra, mint 1996 előtt, és arányaiban továbbra is jellemzően túlköltekező maradt a fekvőbeteg-ellátás. Az 1996. LXIII. törvénnyel még az ezt direktívaként az akkori kormány elé állító Világbank sem lehetett elégedett, hiszen a törvény betartása révén az állami kiadások sem csökkentek: a költségfaló, korrupt elemeket nem az ellátás végrehajtó-szervezeteiben lehetett tettenérni, hanem az azt irányító és finanszírozó szervezetekben, ezek sorában is leginkább az akkori Országos Egészségügyi Önkormányzatban és Pénztárban. A legtöbbet a vidéki népesség vesztette, mivel romlott az egészségügyi ellátórendszer elérhetősége (a szolgáltatóintézmények távolabb kerültek a falvak lakóitól).

Az egészségügy finanszírozásának válsága világméretű jelenség. A hazai gondokat csak fokozza az a körülmény, hogy az előző rendszertől örökül kapott ellátási rendszert egyszerre kell hatékonyabbá és méltányosabbá tenni. Az ésszerűség és igazságosság elvére épülő

13 Forrás: u.o.

nemzeti stratégiának akkor lesz igazán eredménye, ha fel tudunk hagyni a drága kórházi ápolási költségek növelésével, és az ebből megtakarított összeg töredékét, átcsoportosítjuk az ambuláns ellátásra és a prevencióra.

Az ár ellen, felfelé stratégia korántsem könnyű feladat, mivel a kórházi gyógyításnak nagyobb a presztízse az orvosi szakmában, mint a népegészségügyi feladatok végrehajtásának. Például egy-egy nagyobb sebészeti siker inkább bekerül a média érdeklődésének a középpontjába, mint az a társadalmi tény, hogy egy ezrelékponttal sikerült csökkenteni a halálozási mutatót az ország vidéki régióiban.

Ugyanakkor a prevenció messze túl mutat a klasszikus gyógyítás körén, ezért nem is szükséges a két irányzatot egymás ellentétéként szembeállítani, hiszen a fejlett technológiát igénylő gyógyszertervezés, orvosi műszergyártás és orvosképzés fejlesztéséről nem szabad lemondania még egy olyan kis országnak sem, mint hazánk, ugyanakkor emellett a kiadások jövőbeni, értelmetlen növekedését is meg kell előzni azzal, hogy a hétköznapi kultúrában jártasabb, a testi- és lelki higiénia területén műveltebb polgárokat nevelünk. Ha a fiatalabb generációknak is tudjuk biztosítani például az egészséges ivóvizet, az elérhető áron megszerezhető élelmiszereket, a modern védőoltásokat az újkori járványok ellen és nem utolsósorban szorgalmazzuk az egészségesebb életformák és életmódok elterjedését, akkor a jövőben kevesebb szívsebészeti eljárásra és rák elleni gyógyszerre lesz szükség. Ha a prevenciós programok országos rendszert alkotnak, de a helyi kezdeményezésekből indulnak, akkor van esély egy új egészségesebb nemzetdek megjelenésére. Nagy szerep vár ebben a feladatban egy nemzetéért felelős kormánynak éppúgy, mint annak a vidéki értelmiségnek, és minden értékadó rétegnek, helyi önkormányzatnak és civil kezdeményezésnek, amely a jó minta médiuma lehet a helyi társadalmakban.

A két háború közötti Magyarország közegészségügyi ellátó rendszere – vesztés háború, területvesztés és két forradalom után – elérte, hogy az ország népességének várható élettartama tizennégy évvel növekedett (akkor a mai kornak is meglehet minden reménye arra, hogy a társadalom végre konszolidálódjon, és állampolgárai ne a mortalitási mutatók terén legyenek a világon és a kontinensen elsők).

Az egészségesebb – valamint a minőséget biztosító – élethez elsősorban a környezeti és társadalmi életfeltételek javításán keresztül juthatunk el, amelynek egyik közvetett, de rendkívül összetett indikátora a csecsemőhalandósági mutató. Több, mikrotérségben végzett vizsgálat során észleltük, hogy a csecsemőhalandóság egy-egy közösségben több év átlagában állandóan magas. Az okokat keresve nem az egészségügyi ellátási rendszer hiányát véltük felfedezni, hanem inkább társadalmi, kulturális és környezeti összefüggéseket.

Ahogy a koraszülések gyakorisága is az alacsonyabb iskolai végzettségű nőknél nagyobb (egészségtelen életmód, gyakori művi abortusok).

tusz), így a csecsemők elvesztése és a kulturális szint között is szoros az összefüggés.

A csecsemőhalandóság országos átlagával sem lehetünk elégedettek (9,6), mert ez még mindig a kétszerese a Nyugat-európai átlagnak.

A helyzetet súlyosbítja, hogy az országon belül jól körülhatárolható térségekben, településgóckban és településtípusokban a csecsemőhalandóság az országos átlag többszörösét éri el (lásd csecsemőhaladási térkép)

8. táblázat Csecsemőhalandósági ráta () néhány európai országban 1996-ban¹⁴

Országok	Csecsemőhalandósági ráta
Norvégia	2,5
Svájc	3,2
Írország	3,7
Ausztria	3,2
Spanyolország	3,5
Portugália	4,1
Magyarország	9,6

Magyarországon a csecsemőhalandóság területén tapasztalható eltérések, amelyek a különböző település típusok és régiók között tapasztalhatóak, közvetett módon tükrözik az egész népességre vonatkozó társadalmi, kulturális különbséget.

9. táblázat Magyarországon a csecsemőhalandósági ráta 1994-1998. év átlagában ()¹⁵

Település típusok	Csecsemőhalandósági ráta
500 fő alatti község	11,03
501-1000 fő	10,37
1001-3000 fő	10,27
3001 főnél nagyobb község	9,86
Város	8,86
Megyei jogú város	9,92
Budapest	8,91
Ország összesen	9,60

A csecsemőhalandósági mutató félezer településen haladja meg az országos átlagot. Ezek a települések nem alkotnak összefüggő térséget hazánkban, de jellemző rájuk, hogy a megyéken belül a belső perifériákhoz tartozó kistrészekben helyezkednek el. Ezekben a településeken a szociális ellátási szféra hiánya mellett jellemző a lakosság alacsony iskolázottsága és rossz szociális állapota.

14 Demographic statistics, European Commission, Eurostat, Theme 3, 1999.

15 KSH T-STAR 1998.

Szociális támogatás

Az országban 1998-ban harmincnyolcmilliárd forintot költöttek az önkormányzatok szociális segélyezésre. Az összeg kétharmadát a jövedelempótló támogatás, a maradék harmadát pedig az eseti szociális segély, illetve a rendszeres szociális támogatás tette ki.

A segélyezés mértéke attól függően tér el, hogy mely településen illetve régióban fizetik ki. A segélyek valamennyi nemében az egy főre jutó segélyösszeget figyelembe véve a városokban magasabb a folyósított összeg, mint a falvakban. A fejlettebb régiókba tartozó megyékben alacsonyabb a rendszeres szociális segély mértéke, mint a fejletlenebb régiókba tartozó megyékben. A jövedelempótló támogatás esetében a fejlettebb régiókban magasabb a jövedelempótló támogatás egy főre jutó összege, mint a keleti és északi régiókban. Nyugat-Dunántúlon összefüggő övezetet képeznek azon önkormányzatok, amelyek nem folyósítanak egyáltalán rendszeres szociális segélyt.

Miután a jövedelempótló támogatás összegét állami normatíva határozza meg, ami függ a korábbi kereset mértékétől, ezért a jobb jövedelmi mutatóval rendelkező térségben magasabb átlagot mutat. A rendszeres szociális segély pedig az egyetlen támogatási eszköz és egyben az utolsó kapaszkodó a járadékból kiesetteknek, ezért átlagának mértéke inkább nagyobb az ország keleti és északi régióiban. Ha a járadékosok és támogatottak mértékét vesszük figyelembe, akkor a szociálisan támogatottaknak a népességhez viszonyított arányszáma egybeesik azzal, amit a magas munkanélküliséggel sújtott térségek mutatnak. A keleti régiókban előfordul, hogy a helyi önkormányzatok éves kiadásának harmadát, közel felét a különböző szociális segélyek terhelik meg.

Ha a falu, a város különbségét nézzük, akkor látható, hogy a falvakban többen kapnak a munkanélküliek jövedelempótló támogatásából és rendszeres szociális segélyből, mint a városokban, annak ellenére, hogy a városokban él a népesség kétharmada. Ennek oka, hogy a munkanélküliség a legkorábban a falvakban alakult ki, és itt vált tartóssá, kezelhetetlenné. A községekben nagyobb a tartós munkanélküliség rátája, mint a városokban. A gyárbezárásokat először a vidéki részlegekben kezdték meg a nagy cégek, s ezzel együtt az esetek többségében egy-egy településen az egyetlen munkahely szűnt meg végérvényesen. A mezőgazdasági üzemek szétesése, a bányák bezárása, a kihelyezett kislemez-ipari üzemek csődje csak növelte a falusi munkanélküliséget, s miután pár év után a munkanélküliek kiestek a munkaügyi központok ellátási rendszeréből, az önkormányzatokhoz kerültek, s ott kaptak ellátást.

10. táblázat Rendszeres szociális segélyezettek és a munkanélküliek jövedelempótló támogatásában részesülők eloszlása¹⁶

Település típusok	Önkormányzatok munkanélküli jövedelempótló támogatásban részesülők száma %	Önkormányzatok munkanélküli jövedelempótló támogatásban részesülők eloszlása %	Önkormányzatok által rendszeresen segélyben részesülők száma (fő)	Önkormányzatok által rendszeresen segélyben részesülők eloszlása %	Állandó népesség eloszlása %, n=10.318.763 (fő)
Község	88072	50,4	11.431	41,3	36,8
Város	86806	49,6	16.282	58,2	63,2
Összesen	174.878	100,0	27.713	100,0	100,0

A fent bemutatott segélyek mellett jelentős támogatást kapnak a gyermekes családok, a rendszeres gyermekvédelmi és gyermeknevelési alapból. Ez a támogatás jelentős mértékben hozzájárul a gyermekek iskoláztatásához és iskolai költségeihez. Az alacsony jövedelmű családok mindegyike normatív alapon, a szociális törvényben előírt módon jut hozzá a nevelési támogatáshoz.

Az ápolási díjat, eseti szociális támogatást, fűtési hozzájárulást, közgyógyigazolványt (térítésmentes gyógyszer-támogatás), az idősek egyszeri támogatását a képviselőtestületek szociális bizottságai ítélik meg. A bizottságok döntései esetenként nem kellően megalapozottak, és személyes befolyásoltságokkal terhelték. Az igényeket a gyermekvédelmi felügyelők és a gyermek- és családvédelmi szolgálat dolgozói terjesztik elő, a döntést azonban egy legitim, választott, ugyanakkor laikus testület hozza, amelyből olykor hiányzik a szakszerűség, az objektivitás és a méltányosság igénye. Előfordul, hogy a szociális támogatást a választott testület protekció alapján, a rokoni kör számára vagy a pillanatnyi politikai céljainak alárendelten osztja el.

Vajon az-e a megoldás, hogy a szociális támogatás elosztásában kisebb szerepet kell adni a választott testületnek és a polgármesternek? Hogy a képviselőtestületekre valamint a polgármesterre csak a rendelkezésre álló szociális támogatási keret kisebb, a szociális támogatási rendszer szakmai szereplőire pedig nagyobb részét kell bízni? Miután több önkormányzat az állami költségvetéstől megkapott normatív támogatási keretet nem költi el, illetve nem szociális támogatásra fordítja, emiatt a központi kormányzati szándék nem tud érvényesülni, a támogatás nem tud eljutni a címzetthez. Korlátozható-e a kormányzat a hatékonyabb beavatkozás céljából a helyi önkormányzatok autonómiáját azáltal, hogy azoknál az önkormányzatoknál, amelyeknél a normatív keretet nem a szociális szférára költik, csökkenteni a következő évben a támogatás mértékét?

Minden bizonnyal a falusi önkormányzatok, a helyi közösségek inkább képesek arra, hogy a szociális segély lehetőleg a legrászorult

16 Forrás: u.o.

tabbakhoz ténylegesen eljusson, de ehhez a célhoz a helyi társadalmaknak kell az aktív részvételükkel jobban segíteniük a helyi önkormányzatokat.

Több településen szociális válságról beszélnek. Ezekben a falvakban a népesség zöme csak az önkormányzattól remél némi „ínségmunkát”. A közmunkák és közhasznú munkák nem hoznak megoldást, csak felszíni kezelést jelentenek. A munka hiánya ezekben a térségekben óriási, és lassan kezelhetetlen. Hiszen lassan felnő egy generáció, amely még nem látta munkába járni a szüleit, csak segélyért sorba állni. A családok itt csak hihetetlenül alacsony színvonalon tudják berendezni az életüket, és tengődnek a falu zárt világában. A kertből és ház körül nevelt jószág hasznából élnek, ezt egészíti ki a „polgármester”. S ez még mindig a jobbik helyzet, hiszen vannak települések, amelyeken az alkoholizmus pusztít. A szomszéd kertjének lefosztása és ingóságainak elhurcolása csaknem mindennapos.

Azokban a falvakban, ahol a népesség már több generáció óta együtt él, ott a közösségi norma szabályozó szerepe érvényesül. Ahol azonban a korábbi ipartelepek, bányák miatt nagy számú népességcsere történt, vagy azokban a falvakban, ahová a közelmúltban az olcsó ingatlanárak miatt sok városi szegény ember költözött, komoly gondot jelent a közbiztonság fenntartása.

YOSSI KORAZIM-KÖRÖSSY

Szociális munka, szervezeti szinten

Az állami és a nonprofit szektorbeli közösségi munka új egyensúlya – Izrael példája¹

A közösségi munkát nem célszerű önálló entitásként felfogni, hanem jobb egy kontinuum részének tekinteni. Ennek értelmében egyik ideáltípusát az országos és helyi szinten „felülről kezdeményezett” és állami forrásokból támogatott közösségi munka jelenti; míg a kontinuum másik végén az „alulról jövő kezdeményezések” civil, közösségi munkája és közösségi akciói állnak. E két szélső helyzet között helyezkednek el a szektorsemleges szociálpolitika gyakorlati modelljei.

E cikk a téma izraeli gyakorlatának történetét kíséri végig, melyet az állami és a nonprofit szektorbeli közösségi munka néhány aktuális példájának és modelljének bemutatása követ. Elemzésüket öt mutató: 1. a kezdeményezés helye, 2. finanszírozási források, 3. projekt-célok, 4. beavatkozási módszerek és 5. a komplexitás szintje segítségével végeztük el. A tanulmányban javaslatot teszünk a három szektorban (állami + önkéntes + magán)², a jövőbeli közösségi beavatkozások hatékonyságának növelése érdekében megvalósuló közösségi munka új munkamegosztására.

Bevezetés

Az izraeli közösségi munka eredményeit a nemzetközi szakmai körök elismerése kíséri (Elazar, 1992; Campfens 1997). Ezzel szemben az izraeli közösségi szociális munkások és a társszakmákban közösségi munkával foglalkozó szakemberek között is akad olyan, aki az állami, illetve önkormányzati szektorbeli közösségi munka eredményeivel kapcsolatban (informálisan) kiábrándultságának ad hangot. E szakemberek véleménye szerint a közösségi munka a szociális változások

¹ Első közlés: Community Development Journal, Vol. 35. No. 3. July 2000. pp. 276–289

² Mivel Magyarországon az „állami szektor” helyett az „állami/önkormányzati szektor”, a „magán szektor” helyett az „üzleti/for-profit szektor”, illetve az „önkéntes szektor” helyett a „civil/nonprofit szektor” kifejezéseket használjuk, ezért a továbbiakban inkább a hazai szóhasználatra építünk.

elérésének jóval hatékonyabb módszere lehet egy újkonzervatív szociálpolitikai légkörben, feltéve, ha széles körű intézményközi összefogással sikerül azt megvalósítani (Itzhaky és York, 1998).

E nézőpontból az olvasóban két döntő fontosságú kérdés merülhet fel: 1. Van-e lényegi különbség az állami és a nonprofit szektorbeli közösségi munka gyakorlati modelljei között? 2. Egyenes arányban áll-e a nonprofit szektorban foglalkoztatott közösségi munkások egyre növekvő száma a kliensek érdekérvényesítő képességének növelésével? Más szavakkal: vajon jobban meghallják-e a politikusok és az adminisztratív döntéshozók a közösségi munkások által segítettek szempontjait?

Mind a mai napig szinte alig olvasható kifejezetten e kérdéskörrel foglalkozó tanulmány (Alcock és Christensen, 1995). Következésképpen e cikkben is e két alapkérdést kívánjuk (analitikus és leíró jelleggel) tárgyalni. Mindenekelőtt az izraeli közösségi munka történeti hátterét mutatjuk be, annak szektorális vonatkozásai és hatékonysága függvényében. Mindezt a közösségi munka elméleti keretei közé helyezzük, melyet két eset bemutatása követ. Ezek jól illusztrálják az állami és a nonprofit szektorbeli közösségi munka közötti különbségeket. Végül a cikket egy olyan javaslattal zárjuk, amely a közösségi munka szokásos stratégiáit túllépő, következő fejlődési fázisként, még változatosabb megvalósítási stratégiákat és még kiterjedtebb stratégia-definíciókat kínál. Javaslatunk a közösségi munka hasznát leginkább élvező, három fő terület, az állami-önkormányzati, az üzleti-forprofit, illetve a civil-nonprofit szektor közötti kiegyensúlyozottabb munkamegosztásra vonatkozik. E kiterjesztett definíciók és stratégiák, illetve a szolgáltatók közötti új egyensúly várhatóan biztosítani fogják a professzionális közösségi munka szakmai beavatkozásainak megnövekedett hatékonyságát.

Történeti áttekintés

Az izraeli közösségi munka itt következő történeti áttekintése során az izraeli jóléti állam Doron és Kramer (1991) által meghatározott fejlődési fázisait követtük, és a kormányzatnak a jóléti állam kiépítésében betöltött azon szerepét állítottuk érdeklődésünk homlokterébe, melynek során – egyéb szolgáltatások mellett – a közösségi munkások tevékenységére is épített.

Az államalapítás előtti közösségépítés: a brit mandátum időszaka (1920–1948)

Az izraeli közösségi munka gyökerei az állami beavatkozásokban találhatóak meg, habár kezdetben, az államalapítás előtti fázisban, a közösségi munkák főleg etnikai és önkéntes jellegűek voltak (Neipris,

1982; Jaffe, 1982). Ezt a korszakot a nem-kormányzati (főként önkéntes) és kvázi-szakmai, paraprofessionális zsidó közösségi szervezetek kétféle típusának működése jellemezte: a leghagyományosabb ortodoxiára épülő vallási-kulturális zsidó közösségi szervezeteké, és a helyi forrásokból és a nemzetközi zsidóság adományaiból finanszírozott, öngazgató Nemzeti Tanácsé. A Tanács a helyi oktatási, egészségügyi és szociális szolgáltatások helyi rendszerét fejlesztette ki és működtette az egész országban, és a szocialista-cionista mozgalom nemzetépítő szolidaritására való felkészülését segítette. Ebben az időben alakult meg – a zsidó nép közösségépítő törekvéseinek jelképeként – a Zsidó Világszervezet (Jewish Agency), a Zsidó Szakszervezeti Szövetség (Histadrut) és az Önkéntes Egészségbiztosítási Alap (Kupot Holim).

A nemzetépítés: intézményesülés és formalizálás (1948–1967)

Az önálló államiság megteremtése és egy rövid átmeneti időszak után az izraeli kormányzat 1953-ban alakította ki az állami szektorban a Népjóléti Minisztérium Közösségi Szolgálatok Főosztályát és a helyi önkormányzatok szociális jóléti hivatalait. E szolgálatok fő célja a „zsidó olvasztótégely” szellemében fogant ideológia, szocializáció és integráció támogatása volt (Spiro, 1967). Ennek megfelelően az elsőként alkalmazott, professzionális közösségimunkás-káderek feladata az európai Holocaust-túlélők és az arab országokból ebben az időben érkezett, elszegényedett bevándorlók százezres tömegeinek letelepítése volt – tehát a kormány munkájának támogatása (Pardes, 1969). A kormányzat lakásépítő vállalata, az Amidar is ebben az irányban összpontosította erőit, és saját kebelén belül alkalmazott közösségi munkásokat, hogy biztosítsa az általa vitt programok elfogadható mértékű fenntarthatóságát.

Ebben az időszakban az állami-önkormányzati szektorban folyó közösségi munka a politikai vezetésnek a társadalmi stabilitás megteremtésére irányuló törekvéseit segítette, főként a zsidó területek kistelepülésein, ahol a közösségfejlesztés módszertani megközelítéseit alkalmazta a társadalmi változás szempontjából nézve csekély jelentőségű célok elérése érdekében (Kramer, 1971; Katan, 1972; Eran, 1973). Az arab területrészekén a közösségi munkát ekkor még főként a Népjóléti Minisztérium által alkalmazott zsidó közösségi munkások végezték, akik az akkor már nagy számú arab közösségben nagy aktivitást kifejtett Kvékerek Egyesületével (Quaker Association) működtek együtt (Gabriel, 1967).

1959 közepén tört ki az első társadalmi tiltakozó megmozdulás Haifa Vadi Salib negyedében, azt követően, hogy egy rendőrségi golyó leterítette egy szefárd származású bevándorlót. Egy vizsgálóbizottság megállapításai szerint a tiltakozó megmozdulás kitörése az újonnan érkezett bevándorlócsoport letelepítésére irányuló munka hibái-

val volt összefüggésbe hozható. Az eseményeket vizsgáló bizottság javasolta egyrészt a közösségi munka további kiterjesztését, másrészt a Községi Munka Országos Bizottságnak felállítását, a kiváló szociológus professzor, S. N. Eisenstadt vezetésével (Gutman és Shmoskowitz, 1974).

Felismert egyenlőtlenségek (1968–1977)

A hetvenes években továbbra is az állami-önkormányzati szektor maradt a közösségi munka fő finanszírozója. A hatnapos háborút követően emigránsok újabb hulláma érkezett Izraelbe, főként a Szovjetunióból. A letelepítésükre irányuló, nagyvonalú politikai szándékok következtében megerősödött sok jeruzsálemi közösségi munkás és ifjúsági munkás öntudatossága, munkájuk során ugyanis egyre növekvő egyenlőtlenséget észleltek az arab országokból érkezett, veterán zsidó emigránsok és az Európából érkezettek életminősége között. Ezek a felismert társadalmi szakadékok olyan tiltakozó megmozdulásokhoz vezettek, mint amilyen például az Izraeli Fekete Párducoknak nevezett, marginális ifjúsági csoporté volt, amelynek tagjai – jogaikat követelve – az izraeli társadalomban elfoglalt helyük megerősítését kívánták elérni (Cohen, 1972; Berenstein, 1979). E fontos társadalmi akcióban kulcsszerepük volt a jeruzsálemi önkormányzat közösségi munkásainak, aminek azonban busásan meg is fizették az árát, hiszen arra hivatkozva, hogy túlzottan bevonódtak a kliensek ügyeibe, sorra elbocsátották őket. Annak ellenére, hogy e szakemberek később visszanyerték állásaikat, ez az eset vésődött be az izraeli közösségi munkások kollektív emlékezetébe, mint az egyetlen eset, amikor az állami-önkormányzati szektorban dolgozó közösségi munkások aktív szerepet játszottak valamely diszkriminatív szociálpolitika elleni tiltakozásban. Az egyik önkormányzati vezető kollégát idézve: „Az Izraeli Fekete Párducok esete óta túl gyakran érezzük magunkat a szakmai értékeink és a munkaadóink elvárásai közötti ellentétes érdekekkel terhelt helyzetben” (Amiel, 1995).

Ezek az izraeli jóléti állam fénykorának évtizedében megtörtént események felgyorsították az Izraeli Községi Központok Egyesülete és azon belül a Községi Munka Szekció megalakulását (Engel, Hevessy és Segev, 1978). Ez volt a közösségi szociális szolgáltatások „vegyes szektorú modell”-jének első, nyilvános kezdeményezése. A modell vegyes jellege abban áll, hogy e közösségi központok nem kizárólagosan állami-önkormányzati finanszírozásúak, hanem ezeken kívül még a magánadományokra és a kliensek által a szolgáltatásokért fizetett díjakra is építenek. Ebben az évtizedben – szociális munkás végzettségű – izraeli arabok, néhány helyi arab önkormányzatban és városi szomszédságban, közösségimunka-projektek kezdeményeztek (Itzhaky és York, 1998).

*A jóléti állam növekedésének visszafogására irányuló törekvések
(1978–1990)*

Önállóságának kivívása óta az izraeli államot szocialista pártok irányították, az 1977-es választások viszont az ország történetének első jobboldali kormányának győzelmét hozták. Az új kormány a (részleges) privatizáció, decentralizáció és a szabadpiaci ideológiák iránti elkötelezettségét hirdette meg. A szociális szolgáltatások terén ez legfőképpen a nonprofit szektorral kapcsolatos, új, együttműködési („partnerségi”) viszonyok kimunkálását jelentette. E gondolat jegyében hozták létre a Megújulási Projekt (Project Renewal) elnevezésű programot 1977-ben, mely helyi és szomszédsági szinten küzdött a szegénység ellen, mint az izraeli kormány és a Zsidó Világszövetség partnerségi viszonyára és adományaira építő legnagyobb, „vegyes szektorú”, országos népjóléti modell (Elazar, 1992; Korazim, 1992; Itzhaky és York, 1998).

A Megújulási Projekt évtizedében (a nyolcvanas években) szignifikáns mértékben elterjedt a közösségi munka. A szakembereket továbbra is inkább kistelepüléseken alkalmazták, ahol túlnyomórészt közösségfejlesztői feladatokat láttak el, és szinte alig került sor közösségi akciókra (Cnaan és Rothman, 1986). Nem volt felhatalmazásuk arra, hogy strukturális jellegű társadalmi változásokat indukáljanak, és folyamatosan alkalmazkodniuk kellett az országos és a helyi jóléti politikákhoz. Bizonyos szempontból azt is mondhatjuk erről a helyzetről, hogy az állam bekebelezte a közösségi munkáit, és hagyta, hogy a lepusztult szomszédságok fizikai és társas környezetének átalakítása során a specializált, értékmentes társadalmi tervezési módszerek fontosságát hangsúlyozzák (Kaufman, 1998). Munkaadóival kapcsolatban sok közösségi munkás érezte magát a kettős lojalitás konfliktusában, mert a munkaadók úgyszintén szolgáltatók voltak, a közösségi csoportok által joggal kritizált helyzetben. Végül is a közösségi munkások alapfeladata a kormány szolgálata volt, országos és helyi szinten egyaránt, hiszen a társadalmi zavarokat és a politikai nyugtalanságot kellett kezelniük és lecsillapítaniuk (Azmon, 1988). És valóban, e kollégák egyre inkább megfeleltek közvetlen munkaadóik igényeinek, mind a szervezeti konformitás, mind pedig a politikai semlegesség terén. Ugyanezen időszakban, megalakulása után alig egy évtizeddel feloszlott az Izraeli Közösségi Központok Egyesületének Közösségi Munka szekciója. Ez a döntés egy amerikai közösségimunka-professzor ajánlását követően született meg, aki azt állította, hogy bármely közösségi központban dolgozó szakembert – definíció szerint – közösségi munkásnak kell tekinteni, és ezért a közösségi központokban a közösségimunka-részlegek fenntartása redundánsnak tekintendő (Perlman, 1981).

1980-ban néhány független zsidó aktivista létrehozta az Új Zsidó Alapot, melynek egyik fő célja a Shatil megteremtése volt. A Shatil volt az első alulról szerveződő támogató szervezet, amely a demok-

rácia erősítését a helyi közösségekre építő nonprofit érdekvédelemmel, illetve a társadalmi változásokért küzdő érdekcsoportok működtetésével kívánta megvalósítani. A Shatil olyan területeken tevékenykedik, ahol szociális és etnikai szakadékokat kell áthidalni; erősíti a nők helyzetét; támogatja a polgárjogok érvényesülését; a zsidó–arab együttélést és a vallási pluralizmust (Savaya és Waysman, 1996). Ebben az évtizedben született meg a társadalmi változásokért küzdő civil mozgalmak első széles körű összefogása: Az adóreform áldozatainak szervezete. Ez egy olyan közösségi koalíció és politikai lobbiszervezet, amelyet közösségi munkások, szociálpolitikusok és alulról szerveződő civil szervezetek sokasága alkotott (Korazim, 1994; Kaufman, 1997). Hasonló szervezetek tevékenységét makroszintű gyakorlatként határozták meg az Amerikai Egyesült Államokban (Mizrahi és Morrison, 1993; Netting és társai, 1993; Jansson, 1999).

*Újabb bevándorlási hullám és a stabilizáció
(1990-től napjainkig)*

A kilencvenes években a szociális munka szakmai specializációjaként akkreditálták a közösségi munkát (York, Korazim és Katan, 1993), és a közösségi munka makroszintű gyakorlatának modelljeit egyre sűrűbben alkalmazták. A továbbélő neokonzervatív szociálpolitikák és a volt Szovjetunió területeiről érkezők újabb bevándorlók hullámai motiválták a társadalmi változásokért küzdő új szervezetek létrejöttét. Így például az Izraeli Szociális Munkások Egyesülete (IASW) a kilencvenes évek elején jegyeztette be a Kliensek Részvételének és Aktivizálásának Nemzeti Projektjét, mely az alábbi három témára összpontosít: (1) a Megújulás Projekt kormányzati továbbfinanszírozása érdekében folytatott lobbizás, (2) az egészségbiztosítási törvény tervezetéből hiányzó betegjogok biztosítása, (3) az új bevándorlók és a veterán izraeli hajléktalanok lakhatási helyzetének javítása (Korazim, 1990; 1994). Szinte ugyanebben az időben két új közösségi érdekvédelmi szervezet is alakult a marginalizálódott állampolgárok szociális jogainak védelme és hatalmi pozíciójuk felerősítése érdekében (Galkin és Strier, 1995; Torcziner, 1996).

Mindamellet meg kell jegyeznünk, hogy a társadalmi változások elérését célul kitűző, hasonló projektek és szervezetek hatása eltörpül azon források mellett, melyeket a politikai koalíciós megállapodások alapján jutattak az állami pénzalapokból a közösségfejlesztő civil szervezetek százainak. Ezek az országos szinten legitimálódott és gyakran ugyancsak országosan irányított, de helyileg nyújtott közösségfejlesztő és szociális szolgáltatások abban a vákuumhelyzetben kezdtek működni, amely mind a bal-, mind pedig a jobboldali kormányok privatizációs ideológiája nyomán keletkezett (Cnaan, 1999). Az Izraeli Szociálpolitikai Kutatóközpont a nyolcvanas évek elején folyamatosan monitorozta az állami, illetve önkormányzati szektorbeli szolgáltatás-

leépítéseket – különösen az egészségügyi, az oktatási és a népjóléti területeken (Kop, Blanket és Sharon, 1989), s e kemény adatokkal közvetve hozzá is járult a fenti ideológiák támogatásához.

Összefoglalásképpen: Az Izrael függetlenségének első ötven évét ábrázoló képen az állami-önkormányzati szektorban alkalmazott csaknem 300 közösségi munkás szaktevékenysége látható, és mellettük csupán néhány tucat közösségorientált civil szervezet által foglalkoztatott kolléga (York, Korazim és Kahn, 1993; Katan, Korazim és York, 1997). A továbbiakban az új évezredben kívánatosnak tartott közösségi munka jellegének kérdését fogjuk megtárgyalni. Az általunk javasolt *kiegyensúlyozott modell* könnyebb megértése érdekében röviden bemutatunk egy – az állami-önkormányzati és a civil-nonprofit szektorban zajló közösségi munka különbségeit tipologizáló – elméleti keretet.

Elméleti keret

Az állami-önkormányzati kezdeményezésű és támogatású közösségfejlesztést a napi gyakorlatok folyamatának egyik szélső helyzeteként foghatjuk fel. A civil-nonprofit szektorban zajló közösségszervezés és közösségi akció képviseli e kontinuum másik végpontját. E két szélső helyzet között a különféle jóléti államok szociálpolitikáinak sokszínűségéhez igazodó számtalan gyakorlati modell létezhet (Litwak és társai, 1970). Itt kell megjegyeznünk, hogy e tanulmány főként azokkal a szervezetekkel foglalkozik, amelyek kifejezetten közösségi munkát végeznek vagy érdekvédelmi szolgáltatásokat nyújtanak, s nem pedig a (szociális) szolgáltatásokat nyújtó szervezetekkel.

Az *állami-önkormányzati keretek között végzett közösségi munka* a jóléti állam „felülről lefelé” szerveződő, államilag kezdeményezett és finanszírozott fejlesztési módszere, amely kiemelt figyelmet fordít az ún. válságban lévő közösségekre, a „nyomor bugyraira” vagy a hátrányos helyzetű közösségekre (Israeli, 1991; Popple, 1995; Korazim, 1995). E módszer végső célja az állam önfejlődése és önmegőrzése, amely a politikai stabilitás és a társadalmi rend eszközeivel érhető el. A kontinuumnak ezen a végén a legtöbb közösségi munkás sokkal inkább a politikai stabilitás, s kevésbé a társadalmi változás támogató eszközeként működik.

A *civil-nonprofit szektorban végzett közösségi munka* legfontosabb feladatának a társadalmi változások elérését tekinti, túlnyomórészt a hatalomnélküliek, a gyengék és a kirekesztettek érdekében. Közösségi aktivisták, ad hoc csoportok és társadalmi mozgalmak „alulról felfelé” szerveződő munkája nyomán bontakozik ki. E tevékenységeket általában a professzionális közösségi munkást alkalmazó civil szervezetek végzik.

Az állami és a civil kezdeményezésű közösségi munka között változatos szakmai gyakorlatok alakultak ki, melyeket *vegyes szektorú mo-*

delleknek nevezhetünk. E gyakorlati modellek lehetnek vegyes finanszírozásúak, mint például a fent említett Megújulási Projekt a nyolcvanas évekből; vagy olyan államilag finanszírozott projektek, amelyeket a nonprofit szektor szervez meg és működtet; lehetnek olyan, alulról jövő kezdeményezések, amelyeket nonprofit szervezetek támogatnak anyagiakkal és szabadúszó közösségi munkások szerveznek meg. (Lásd az 1. ábrát.)³

1. ábra Az állami-nem állami keretek között végzett közösségi munka típusai

Vegyes szektorú modell (állami-üzleti-civil)			
Állami		Nem állami	
Az állami-önkormányzati szervezetekben megvalósuló állami-önkormányzati kezdeményezésű és finanszírozású közösségi munka	Állami-önkormányzati kezdeményezésű civil szervezetek	Főként nem intézményesített jellegű civil szervezetek	Alulról jövő kezdeményezések és társadalmi mozgalmak segítségével megvalósuló, és ilyen finanszírozású közösségi munka

Példák

*Egy városi szomszédság dilemmája*⁴

Tel-Aviv agglomerációjának egyik elsőként létesült szomszédsága főként szefárd bevándorlók csoportjával népesült be a századforduló tájékán. Mára a külföldi vendégmunkások ezreit szívta magába ez a településrész. A helyi önkormányzat hosszú évekig teljesen elhanyagolta ezt a területet: a szemetet nem gyűjtik rendszeresen, virágzik a kábítószer-kereskedelem, a lakások és az infrastruktúra lepusztulóban. A helybéliek arra panaszkodnak, hogy az önkormányzat valójában azért hanyagolja el ezt a területet, mert az a szándéka, hogy kilakoltassa őket onnan, és egy olyan vadonatúj, exkluzív turistanegyedet építsen oda, amely majd adómilliókat fog hozni az önkormányzat konyhájára.

Számos helyi lakos panaszkodik arra, hogy az önkormányzat alkalmazásában álló közösségi munkás olyan kooptált szomszédsági vezetőkkal dolgozik együtt, akik az ő számukra előnyös városfejlesztési terveket támogatják. Ebben a helyzetben általános bizalmatlanság tapasztalható az establishment valamennyi képviselője iránt, melynek következtében az egyik ellenzéki párt közösségi munkást alkalmaz a

³ Részletesebb tipológia található a 2. ábrában.

⁴ Az eset egy bizalmas közlés során jutott a szerző tudomására.

„hallgatólag többség” hatalmi pozíciójának felerősítése érdekében. A „hallgatólag többség” tehát a közösségi munkás segítségével lobbizik, és az érintett önkormányzati fórumokon képviseli a helyi közösség érdekeit.

Kliensek bevonása a Veszélyeztetett gyerekeket támogató országos programba

1997-ben a Munkaügyi és Szociális Minisztérium országos programot indított el a veszélyeztetett gyerekeket és családjaikat támogató szolgáltatások elérhetőségének javítása és minőségének fejlesztése érdekében. A minisztériumi szakemberek egy tervet dolgoztak ki, írásban rögzítették a programot és annak pénzügyi feltételeit. A tervet a miniszterelnök is támogatta. A következő feladat a terv megvalósításához szükséges pénzügyi támogatás megszerzése volt – az izraeli parlamenttől.

A népjólét területén tevékenykedő számos jeruzsálemi nonprofit érdekvédelmi szervezet (az önkormányzati szociális munkások hallgatólagos háttértámogatásával) kihasználta ezt a lehetőséget, és demonstrációkat szerveztek a Munkaügyi és Szociális Minisztérium és a Pénzügyminisztérium elé, a szociális szolgáltatások kliensei részvételével, a terv támogatása céljából.

Egy későbbi szakaszban a Munkaügyi és Szociális Minisztérium Gyermek és Fiatalkorúak Főosztályának vezetője az alábbiakat írta a lobbifolyamatba intenzíven bevonódott civil érdekképviselői szervezet igazgatójának:

„...Legmélyebb köszönetemet és nagyrabecsülésemet szeretném kifejezni Önnek és munkatársainak azért a professzionális kampánytevékenységért, amit a veszélyeztetett helyzetű gyermekeknek nyújtandó szociális szolgáltatások kiterjesztése érdekében folytattak azáltal, hogy aktivizálták és megszervezték e szolgáltatások klienseit és az érintett civil szervezeteket. Véleményem szerint az Önök beavatkozása a közvéleményt hatékonyan befolyásolta, és ez jelentős mennyiségű költségvetési többleterőforrást eredményezett az ágazat számára ebben az esztendőben.

(...) Ugyanakkor tisztában vagyok azzal is, hogy nem állhatunk mindig a barikád egyazon oldalán. Ennek ellenére hiszem, hogy az egyre hatékonyabb izraeli szociális szolgáltatások fejlesztése érdekében elengedhetetlen, hogy az Önökéhez hasonló (nonprofit) szervezetek működhessenek. Minél kifinomultabb technikákat alkalmaznak Önök a közösségi intervencióik során, annál igazságosabbá és hatékonyabbá válhat a szociális szféra az állampolgári és emberi jogok követelése terén. Miközben egyúttal a hagyományos zsidó értékeinket is ápolhatjuk.

További sikereket kívánva ... (1997. december 23.)”

SZOCIÁLIS MUNKA

Ez a két eset és a korábban említett Izraeli Fekete Párducok esete jól mutatja a gyakorlat számára adódó változatos megoldási lehetőségeket, valamint az állami-önkormányzati, illetve a civil-nonprofit szektor és a közösségi munkások közötti viszonyokat. Az „Izraeli Fekete Párducok” esete a kettős lojalitás jó példája; a „városi dilemma” a közösségi munkás iránt megnyilvánuló bizalmatlanságot mutatja be; a „nemzeti program” pedig az állami-önkormányzati, illetve a civil-nonprofit szektor együttműködésének rejtett lehetőségeit vetíti elénk. Vonjunk le néhány következtetést mindebből.

Az állami-önkormányzati és a civil-nonprofit szektorbeli közösségi munka különbségei

Az állami-önkormányzati szektorbeli közösségi munka legalább öt ponton eltér a civil-nonprofit szektorbeli közösségi munkától:

1. a kezdeményezés helye
2. a támogatási források
3. a projektcélok
4. a komplexitás foka, és
5. a beavatkozási módszerek tekintetében.

Ezek a jellegzetességek – amelyek dichotóm módon jelennek meg a kormányzati és nem-kormányzati közösségi munka két szélső értéke közötti kontinuumban – jelentős különbségekre világítanak rá. (Lásd 2. ábra) Ugyanakkor azt is meg kell említenünk, hogy a közösségi munka napi gyakorlatában legtöbbször az ún. vegyes szektorú modell valósul meg.

2. ábra Az állami-önkormányzati és a civil-nonprofit szektorbeli közösségi munka fő sajátosságai

Sajátosságok	Állami-önkormányzati	Vegyes szektorú	Civil-nonprofit
1. Kezdeményezés helye	• „Felülről lefelé” szerveződő bürokráciák	↔	• „Alulról felfelé” szerveződő civilek • Elsődleges csoportok és nonprofit szervezetek
2. Támogatási források (Ki finanszírozza a projekt egészét és a közösségi munkás bérét)	• Adófizetők • Az állami-önkormányzati szektor forrásai	↔	• Piac • Alapítványok • Magánadományok • Tagdíjak

Sajátosságok	Állami- önkormányzati	Vegyes szektorú	Civil-nonprofit
3. Fő célok	• A társadalmi rend és a politikai stabilitás fenntartása	↔	• A valóság kritikai elemzése • Társadalmi változások elérése • Jóléti jogok és reformok • Társadalmi mozgalmak
4. Komplexitás foka	• Egyedül dolgozó közösségi munkás • Egyediként kezelt klienscsoport(ok)	↔	• Sokelemű partnerségi viszonyok • Makroszintű gyakorlat • Koalíciók
5. Főbb beavatkozási módszerek	• Konszenzuseresés • Közösségfejlesztés és participáció • Jogalkotás-fejlesztés • Konfliktuskezelés	↔	• Konfliktusgerjesztés • A „világrend” megkérdőjelezése • Közös akció a szociális jogokért • lobbizás a jogalkotás érdekében • Nyilvános kampányolás és intenzív médiahasználat

A különbségek megfogalmazásának első dimenziója a *kezdeményezés helye*. Itt jelenik meg például az, hogy ki fogalmazza meg a szükségleteket és ki dönt azokról. Gyakori eset, hogy az állami-önkormányzati szektorban elfogadnak valamilyen szociálpolitikai irányvonalat, és ezt követően elvárják a közösségi munkástól, hogy a polgárokat és a partnerszervezeteket e szakpolitika sikeres megvalósítása érdekében szervezze meg. Ez a „felülről lefelé” irányuló bürokratikus beavatkozások tipikus esete (Kramer, 1971; Eran, 1973). Ezzel szemben számos szükséglet érzékelhető és felkelthető az „alulról felfelé” irányuló kezdeményezések, önsegítő és egyéb civil szerveződések, illetve az érdekvédelmi csoportok körében. Ha a megoldások hosszú távú beavatkozást és finanszírozást igényelnek, akkor ezek a laza csoportok nonprofit szervezetekké alakulhatnak át: vagy azért, hogy pótolják azt, amit a kormányzatok egyszerűen nem nyújtanak számukra, vagy pedig azért, hogy érdekeiket hatékonyabban képviselhessék és lobbizzanak a szolgáltatások kiterjesztése, illetve a közfelelősség felkeltése érdekében (Kramer és társai, 1993).

A projekt egészét és a közösségi szociális munkás bérét fedező *támogatási források* jelentik a következő különbségtevő dimenziót. A kormányzatok jellegzetesen az adófizetők pénzét használják fel arra, hogy közösségi szociális munkásokat alkalmazzanak, és ebből a forrásból fizetik ki a munkabérüket. Ebből következően e munkatársak lojalitása az állami-önkormányzati szektor mint munkáltató irányában adott (minisztérium vagy önkormányzat), habár a szociális munkások szakmai etikai kódexe határokat szabhat e lojalitásnak. Például: egy

közösségi munkával foglalkozó önkormányzati ügyosztály vezetője részt vett egy etióp menekültek csoportjának hatalmi pozícióját és emberi jogait megerősíteni kívánó projektben. Az újonnan megválasztott polgármester utasítást adott neki arra, hogy állítsa le a városháza elé tervezett tüntetésükre irányuló előkészületeiket, amit végül meg is tett. Azokban a civil szervezetekben, ahol minden finanszírozási forrás magánadományokból, alapítványi támogatásokból és tagdíjakból származik, ott ilyen lojalitáskonfliktus nem fordulhat elő. A nem intézményesített forma biztosítja (legalább elméletben) azon közösségi munkások szakmai függetlenségét, akik elsősorban klienseik és egy önkéntesekből álló igazgató testület (kuratórium) iránt éreznek elkötelezettséget.

A fenti differenciáló szempontok a *beavatkozás fő célját* is befolyásolják. Mint azt korábban már részleteztük, a kormányzatok az általuk alkalmazott közösségi munkásoktól azt várják el, hogy a kliensek szocializációjának és társadalmi integrációjának segítségével támogassák a mindenkori társadalmi rendet és politikai stabilitást. A nonprofit szektor ugyanakkor jóval nagyobb szabadságfokkal végezhet el kritikai jellegű, társadalmi helyzetelemzéseket. Ha szükséges, a civil-nonprofit szektorban alkalmazott közösségi munkások szabadon szervezhetik klienseiket annak érdekében, hogy kiálljanak a jogaikért, népjóléti reformokért és társadalmi változásokért.

A negyedik megkülönböztető tényező a megvalósítandó *feladat komplexitásának foka*. Az állami-önkormányzati szektor közösségi munkásai általában egy földrajzilag elég pontosan meghatározott területre vagy azon belül, bizonyos funkciójú csoportokkal kapcsolatban munkájukért felelősek (Munkaügyi és Szociális Minisztérium, 1999). Ezzel szemben a civil-nonprofit szektor közösségi munkásai – a változások intenzitásának növelése érdekében – jóval gyakrabban hoznak létre a földrajzi határokat átszelő, sokelemű partnerségi kapcsolatokat és koalíciókat. Ilyenek például a kormányzat gazdaságpolitikája elleni nyilvános látszatpercek (mintha közmeghallgatások lennének), melyeken részt vesznek a jeruzsálemi szomszédságból verbuvált közösségi aktivisták, egyetemi szociálpolitikusok, szakszervezeti vezetők és parlamenti képviselők (Kuper, 1986).

Végül az ötödik elválasztó tényező a *beavatkozáshoz választott mód-szerekben* érhető tetten. Az eddig alkalmazott logikai rendet követve, az állami-önkormányzati beavatkozások a konszenzusereső, részvételre törekvő, közösségfejlesztő gyakorlat függvényei. S ebből következően, ahol véleménykülönbség merül fel, ott konfliktuskezelő mód-szerek alkalmazásával próbálnak azokon úrrá lenni (Craig és társai, 1998). A civil-nonprofit szektorban viszont jóval elfogadottabb, ha a közösségi munkás a klienseket közös akcióra ösztönzi; konfliktushelyzetet gerjeszt annak érdekében, hogy legalább meghallgassák őket; lobbizik és érdekvédelmi tevékenységet lát el bizonyos szociális jogok törvénybe iktatásáért; vagy akár megkérdőjelezi még a fennálló „világrend”-et is (Cnaan, 1988). Hatékonyasága növelése érdekében nyil-

vános kampányokat szervez és intenzíven használja a tömegkommunikációs eszközöket.

Az állami-önkormányzati és a civil-nonprofit szektorbeli közösségi szociális munka közötti különbségek kijelölésének egy másik módja a célpopuláció társadalmi-gazdasági hátterének elemzése. A 3. ábrában látható módon a nem-kormányzati szférát további két részre bontottuk (a civil szervezetek és az ad hoc csoportok kategóriájára, illetve az üzleti vállalkozások és a szabadúszó közösségi munkások kategóriájára). Így létrehoztuk az alábbi hat gyakorlati kategóriát:

3. ábra Az alternatív közösségi munka osztályozása a célcsoportok és a szolgáltatások jellege függvényében

Alkalmazó szervezet →	Állami-önkormányzati	Nem kormányzati	
		Nonprofit és ad hoc civil csoportosulások	Üzleti-forprofit és szabadúszó vállalkozók
Célcsoport ↓			
Társadalmi-gazdasági szempontból alacsony pozíciójú, hátrányos helyzetű, kirekesztett	Országos és helyi szintű hagyományos közösségfejlesztő tevékenység	- Érdekvédelem és társadalmi változások elérése - Az állami szektor hiányainak pótlása	Kiszereződés az állami-önkormányzati vagy a civil-nonprofit szektorból
Társadalmi-gazdasági szempontból közepes, felső-közép és magas pozíciójú	- Katasztrófaövezetek - Politikailag bizonytalan területek	Civil szervezeti aktivitás: vallási, etnikai, szakmai stb. csoportok	Közösségimunka-szolgáltatások nyújtása az üzleti-forprofit szektorban

Az állami-önkormányzati szektorban alkalmazott közel 300 zsidó és arab közösségi munkás hagyományos közösségfejlesztői tevékenységet lát el több mint 260 helyi önkormányzat területén, a leginkább kirekesztett és társadalmi-gazdasági szempontból leginkább hátrányos helyzetű lakossági csoportok körében. Mint ahogyan az várható, az állami-önkormányzati szektor ritkán foglalkozik a középső, a felső-közép vagy épp a felső társadalmi-gazdasági helyzetű csoportokkal – kivéve a társadalmi kataklizmák idejét (mint például az öbölháború időszakát); háborús övezeteket (mint például a libanoni határmenti övezetet); és a politikailag bizonytalan időszakok biztonsági válságait (Granot és Bander, 1987; Zsidó Világszervezet, 1990; Lev, 1996). Ismert, hogy az erőforrások korlátozott volta miatt, no és ideológiai megfontolások következtében az állami-önkormányzati szektor sem foglalkozik minden hátrányos helyzetű csoporttal, s itt jut szerephez a nem-kormányzati szféra. Ebből következően a közösségorientált civil szervezetek nagyobb valószínűséggel dolgoznak a középső és a felső társadalmi-gazdasági helyzetű csoportok számára, illetve az egyházi és a szakmai szervezetekben (Katan, 1998).

Az üzleti-forprofit szektorbeli közösségi munka viszonylag új és igen csekély mértékű. Még csak néhány esetben fordult az elő, hogy az állami-önkormányzati szektor vagy a civil-nonprofit szektor kiszereződött egy magáncéghez vagy egy szabadúszó egyéni vállalkozóhoz

annak érdekében, hogy az tanácsadást vagy szakmai tréninget nyújtson a hátrányos helyzetű célcsoportok számára. Egy ilyen példa a Kadima [a korábban már említett Veszélyeztetett gyerekeket támogató országos program közösségi megelőző és problémafelismerő részegysége (Munkaügyi és Szociális Minisztérium, 1999)]. Ebben a programban néhány szabadúszó közösségi munkás szerződött a minisztériummal arra, hogy közösségimunka-tréninget és tanácsadást nyújtanak a projektben részt vevő önkormányzati tisztségviselők számára. Néhány, nem publikált esetben magas társadalmi-gazdasági helyzetű szomszédságok lakói alkalmaztak közösségi munkást az üzleti-for-profit szektorban, szabadpiaci feltételekkel, néhány alapvető közösségi funkció ellátására.

Ezen elméleti modellek és osztályozások érvényessége a jövőben remélhetőleg gyakorlati kutatásokkal is igazolható lesz.

Összegzés és javaslatok

Az izraeli közösségi munka történeti áttekintése és fogalmi elemzése megmutatta, hogy a független Izrael állam megteremtése előtti időszakban jellemzően nem-szakmai helyzetéből a szociális munka szakmai specializációvá fejlődött. Ma még mint állami-önkormányzati szektor erősen monopolizált helyzetben van, amivel együtt jár az állam ellen, de benne dolgozni dilemma (Craig és Mayo, 1998; Alcock és Christensen, 1995). Ez az írás e dilemma egyik feloldási lehetőségét ajánlja: a közösségi munka jóval kiegyensúlyozottabb gyakorlati modelljének kifejlesztését.

Egy jobban kiegyensúlyozott tevékenységmodellnek négy elemből kell állnia. Elsőként a *szervezeti háttér* dimenzióját említjük meg, ugyanis a közösségi munkásoknak jóval kevésbé monopolisztikussá kell válniuk, amihez kiterjedtebb (nem intézményesített) civil-nonprofit szektor kiépítése szükséges. Ha a közösségi munkás szakemberek ezt az utat választják, akkor ezáltal nagyobb függetlenségre tehetnek szert, és ennek következtében erősebb elkötelezettséget tanúsíthatnak klienseik iránt. Minél több közösségi munkás választ más szervezeti háttérrel magának – mind országos, mind pedig helyi szinten –, annál több lehetőség nyílik szakmai kapcsolatteremtésekre, együttműködésekre, mint például a másodikként bemutatott Veszélyeztetett gyerekeket támogató országos program esetében.

Másodikként említjük a *szakmaközi együttműködések* dimenzióját, melyet a közösségi munka valamennyi szakemberének érdemes fejlesztenie. Tény, hogy a humán szolgáltatásokat végző, legkülönbözőbb szakmai háttérrel rendelkező szakemberek sok esetben a közösségi munka beavatkozási módszereit alkalmazzák, saját tevékenységi körük határain belül. Kérdés, hogy egy új típusú interdiszciplináris koalíció létesítésével átlépünk-e abba a fázisba, amelyben a makroszintű beavatkozások összehasonlíthatatlanul hatékonyabbá válnak.

Harmadsorban mindezek következményeként a közösségi munka definícióját ki kell tágítani, legalább két vonatkozásban. Egyrészt a gyakorlati terepek vonatkozásában: a közösségi munkának magába kell fogadnia más szakmákat, különösen az egészségügy, az oktatás (városi és regionális), a tervezés, a szabadidő-eltöltés, a munka(nélküliség) és a helyi gazdaságfejlesztés területeiről. Másrészt az akkreditáció vonatkozásában: interdiszciplináris akkreditációra lenne szükség azon elméleti szakemberek számára, akik a közösségi munka kiterjesztett definíciójának megfelelő gyakorlatot folytatnak. E kollégák számára elegendő lenne egy szupervízióban folytatott gyakorlati időszak megkövetelése.

Végül a beavatkozási módszerek szélesebb körét kell legitimálni, a klasszikus közösségi munka és az aktuálisabb makroszintű gyakorlati beavatkozási módszerek kiegyensúlyozása révén (Rothman, 1995; Netting, Kettner és McMurty, 1993; Korazim, 1994; Jansson, 1999). Ezen elvek megvalósítása érdekében egy *Interdiszciplináris Közösségi Munka Központot* kell létrehozni, melyet a független közösségi munka fejlődésében érdekelt szervezetek lehető legszélesebb köre támogatna. Bizonyos értelemben Itzhaky és York már kijelöltek ehhez hasonló irányokat (1998: 193):

„A feltételek megfelelőnek látszanak egy független és agresszív közösségi munka számára. A közösségi munkások a jövőben sokkal függetlenebbek lesznek, mert saját erőforrásaikat maguknak fogják megteremteni, sokkal függetlenebb szervezetekben fognak dolgozni, meg fogják érteni, hogy miként használhatják a leghatékonyabban a modern technikákat, és saját kezükbe fogják venni a róluk szóló híradásokat és marketinget. Klienseiket és saját magukat egyaránt egy boldogabb jövőbe kell segíteniük.”

Ez az irány lehetne az izraeli közösségi munka történetének szükségszerű, következő fázisa, amely tiszteletben tartja az állami-önkormányzati szektornak a közösségfejlesztő szolgáltatások iránt érzett, kiemelt felelősségét, miközben kitarja a szolgáltatók széles köre által foglalkoztatott, a legkülönbélebb szakemberek közötti plurálisabb és decentralizáltabb interakció új lehetőségeit. E megközelítés felbátoríthatja a nonprofit szektor képviselőit arra, hogy nagyobb számban alkalmazzanak professzionális közösségi munkásokat; legitimálhatja az interdiszciplináris makroszintű gyakorlatot és támogathatja a kölcsönös érdekekre épülő interdiszciplináris, szervezatközi koalíciók kialakulását.

Hivatkozások

- Alcock, Pete és Christensen, Lars (1995), „In and Against the State: Community-Based Organizations in Britain and Denmark in the 1990s”, *Community Development Journal*, 30(2): 110–119.
- Amiel, Avner (31 August, 1995), *Personal Communication*.
- Azmon, Yalel (1988), „Citizens’ Participation in a Project Renewal Neighborhood in

- Jerusalem: A Genuine Opportunity or just an Illusion", *Megamot – Behavioral Sciences Quarterly*, Vol. XXXI, No. 3–4, pp:363–383 (Hebrew).
- Berenstein, Devora (1979), „The Black Panthers: Conflict and Protest in the Israeli Society”, *Megamot (Behavioral Sciences Quarterly)*, Vol. XXXI, No. 3–4, pp:65–80 (Hebrew).
- Campfens, Hubert (szerk.) (1997), *Community Development Across the World: Practice, Theory, Research and Training*, University of Toronto Press.
- Cohen, Eric (1972), „The Black Panthers and Israeli Society”, *Jewish Journal of Sociology*, Vol. 14, No.1, pp: 93–110
- Cnaan, Ram (1988), „Deliberate Use of Conflict in Community Work”, *Society and Welfare – Quarterly for Social Work*, Vol, 8, No. 4, pp:351–369, (Hebrew).
- Cnaan, Ram (1999), *The Newer Deal: Social Work and Religion in Partnership*, Columbia University Press.
- Cnaan, Ram and Rothman Jack (Fall 1986), „Conceptualizing Community Intervention: An Empirical Test of „Three Models” of Community Organization”, *Administration in Social Work*, 10(3), 41–55, (Hebrew).
- Craig, Gary; Hall, Nigel and Mayo, Margorie (1998), „Editorial Introduction: Managing Conflict through Community Development”, *Community Development Journal*, 33(2):77–79.
- Craig, Gary and Mayo, Margorie (1995), „Editorial Introduction: Rediscovering Community Development – Some Prerequisites for working 'In and Against the State'”, *Community Development Journal*, 30(2):105–109.
- Doron, Abraham and Kramer, Ralph (1991), *The Welfare State in Israel*, (Chapt. 2), Colorado, Boulder.
- Elazar, Daniel J. (ed.) (1992), *Urban Revitalization: Israel's Project Renewal and Other Experiences*, University Press of America and the Jerusalem Center for Public Affairs, Lanham, Maryland and London
- Engel, Edna; Hevessy, Hank és Segev, Shlomo (1978), „Community Work in Community Centers”, in *Community Work*, No. 6., The Giora Yosseftal Foundation (Hebrew).
- Eran, Yechiel (1973), *Goals and Areas of Intervention in Community Work in Israel*, The Giora Yosseftal Foundation (Hebrew).
- Gabriel, Ester (1967), „Community Work in the Arab-Israeli Village”, *Saad (Quarterly for Social Work)*, (March), (Hebrew).
- Galkin, Florence és Strier, Roni (1995), *MASHOV – Citizens Involvement & Partnership for Community Advocacy*, The Jerusalem Association of Community Centers and the Jerusalem Municipality – Welfare Bureau, Jerusalem.
- Granot, Haim és Brander, Moshe (1987), *Community Services in Times of Emergency*, The Israeli Association of Community Centers and Joint-Israel, Jerusalem (Hebrew).
- Gutman, Michal és Shmoskowitz, Mira (1974), *The Development of Community Work in Israel in the Years 1953–1970*, MSW Thesis, School of Social Work, Bar-Ilan University, (Hebrew).
- Israeli, Eitan (ed.), (March 1991), *Distressed Communities: Theoretical and Practical Considerations*, Department of Agriculture and Extension Education, Michigan State University.
- Itzhaky, Haya and York Alan, S. (1998), „Social Work Practice in the Community”, in: F. M. Loewenberg (ed.), *Meeting the Challenges of a Changing Society – Fifty Years of Social Work in Israel*. The Magnes Press, The Hebrew University, Jerusalem.
- Jaffe, Eliezer (1982), *Child Welfare in Israel*, Praeger, New-York.
- Jansson, Bruce S. (1999, 3rd ed.), *Becoming an Effective Policy Advocate: From Policy Practice to Social Justice*, Brooks/Cole Publishing, Pacific Grove, California.
- Jewish (The) Agency for Israel (1990), *Confrontation-Line Region Settlement*

- Development: *Re-Evaluation of Principles, Implementation and Guidelines for the Future*, Department for Renewal and Development, Planning Division, Jerusalem.
- Katan, Joseph (1972), „Urban Community Work in Israel – Comments on Ralph Kramer’s Research”, in *Community Work*, The Giora Yosseftal Foundation (Hebrew).
- Katan, Joseph (October 1988), „Voluntary Organizations – A Substitute for, or a Partner to State Activity in the Social Arena”, *Social Security*, No.32, pp:57–73, (Hebrew).
- Katan, Joseph; Korazim, Josef-Yossi and York, Aaron. (1997), „Israel” (Part V), in: Campfens, H. (ed.), *community Development Across the World: Practice, Theory, Research and Training*, University of Toronto Press, pp:217–273.
- Kaufman, Roni (1997), *Coalition Activities of Social Change Organizations*. Doctoral Thesis, Tel Aviv University.
- Kaufman, Roni (1998), „Book Review of E. Sadan: Empowerment and Community Planning”, *Bitachon Socciali (Journal of Welfare and Social Security Studies)*, No. 52 (July), pp:142–145, (Hebrew).
- Kop, Yaakov; Blankett, Joel and Sharon, Dalit (1989), „Government Expenditure on Social Services”, in: Kop, Y. (ed.), *Israel’s Social Services – 1988-89*, The Center for Social Policy Studies in Israel, Jerusalem.
- Korazim, Yossi (ed.), (June 1990), „The Activation of Clients – A Position Paper and Plan for Action”, and „The Activation of Clients – A Challenge for the 90’s”, Keynote Address, The 5-th National Convention, The Israeli Association of Social Workers, Beer Sheva. (Hebrew).
- Korazim, Josef-Yossi (1992), „Project Renewal in a Mixed Economy of social Welfare”, in: Elazar, Daniel J. (ed.) *Urban Revitalization: Israel’s Project Renewal and Other Experiences*, University Press of America and the Jerusalem Center for Public Affairs; Lanham, Maryland and London. pp. 507–515.
- Korazim, Yossi (1994), „Macro-Practice Lessons for Social Workers in an Era of Neo-Conservatism”, *Esély (The Hungarian Journal for Social Policy)*, No. 5, pp. 76–89. (English version was presented at the 11th European Seminar of IFSW, on „Poverty in the European House”, Debrecen, Hungary, August 1993).
- Korazim, Yossi (May 1995), „The Advancement of Distressed Neighborhoods through Legislation and the Determination of Baskets of Community Services”, *Ha’Deah Ha’Rovachat (Israeli Journal of the Council of Social Welfare)*, No 12. (Hebrew).
- Kramer, Ralph (1971), *Urban Community Work in Israel*, The Hebrew University of Jerusalem, School of Social Work, Jerusalem.
- Kramer, Ralph; Lorentzen, Hakon; Melief, Willem and Pasquinelli, Sergio (1993), *Privatization in Four European Countries*, M. E. Sharpe.
- Kuper, Tsipi (18.4.1986), „Who’s the Defendent at mock Moda’i’ trial?”, *The Jerusalem Post*. (Daily)
- Lev, Rachel (1996), *Theoretical and Practical Perspectives for Social Workers in Regions of Political Uncertainty*, The Ministry of Labour and Social Affairs, Community Work Services and Project Renewal, (Hebrew).
- Litwak, Eugene; Shiroy Earl; Zimmerman, Libby and Bernstein, Jessie (1970), „Community Participation in Bureacratic Organizations: Principles and Strategies”, *Interchange*, 1(4): 44–60.
- Ministry of Labour and Social Affairs (1998), *National Plan for Children at-Risk and Family Violence*, Jerusalem, pp:135–144 (Hebrew).
- Ministry of Labour and Social Affairs, (1999), *A Handbook of Projects*, Service for Community Work, Jerusalem and Haifa.
- Mizrahi, Terry and Morrison, John, D. (eds.), (1993), *Community Organization and*

SZOCIÁLIS MUNKA

- Social Administration: Advances, Trends and Emerging Principles*, Haworth Press; New York, London, Norwood (Australia).
- Neipris, Joseph (1982), *Social Welfare and Social Services in Israel: Policies, Programs and Current Issues*, Paul Baerwald School of Social Work, The Hebrew University of Jerusalem.
- Netting, Ellen, F., Kettner, Peter, M. and McMurty, Steven, L. (1993), *Social Work Macro Practice*, Arizona State University, Longman.
- Pardes, Joseph (1969), „Community Work and the Absorption Process in Development Towns”, *Sa'ad (Quarterly for Social Work)*, (November), (Hebrew).
- Perlman, Robert (1981), *Community Work in the Israeli Community Centers – Report and Recommendations*, The Israeli Association of Community Centers, Jerusalem.
- Popple, Keith (1995), *Analysing Community Work – Its Theory and Practice*, Open University Press.
- Rothman, Jack (1995), „Approaches to Community Intervention”, in Rothman et al. (eds.) *Strategies of Community Intervention – Macro Practice*, Peacock Publishers, pp:26–63.
- Savaya, Riki and Waysman, Mark (1996), *Evaluation of the SHATIL Support Project for Nonprofit Organizations*, Center for Evaluation of Human Services, Rishon LeZion.
- Spiro, Shimon (1967), „Lines about Community Work in Israel”, Introductory Chapter to the Hebrew Edition of T. R. Batten: *Communities and their Development*, Massada Publisher, pp:a-I, (Hebrew).
- Torczyner, Jim (1996), „The Application of Human Rights Advocacy Theory to Organizational Innovation in Israel: The Community Advocacy/Genesis Israel Experience”, McGill University, Canada (Manuscript).
- York, Aaron; Korazim, Yossi and Katan, Joseph (1993), *Community Work as a Method of Specialization in Social Work*, Ministry of Labour and Social Affairs, Community Work Services, Jerusalem (Hebrew).

BUDAI ISTVÁN

A szociálismunkás-képzés dilemmái a tanterv- és képzésfejlesztés tükrében II.

A tanulmány egy olyan, nagyobb kutatás része, amely a magyarországi szociálismunkás-alapképzés fejlődési tapasztalatait, értékeit, erős és gyenge pontjait, nehézségeit, ellentmondásait, *dilemmáit* és ezek összefüggéseit vizsgálja. A kutatás során négy, egymásra épülő és egymásból következő interjú sor készült. A nem strukturált interjúk tapasztalatait korábban már bemutattuk. Jelen tanulmány a strukturált interjúk tapasztalatait mutatja be és elemzi.

A strukturált interjúk írásbeli felvételével és annak kiértékelésével az alábbiak voltak a szándékaink:

- a mintában szereplő angol és német szociálismunkás-képző kurzusok háttérében *részletesen, mélyen feltárni és vizsgálni* a magyar szociálismunkás-képzés jellemzőit és ezen belül a mintában szereplő kurzusok sajátosságait, erősségeit, fejlődését, a tanterv- és képzésfejlesztés során elért eredményeket, a megélt problémákat, nehézségeket, különös tekintettel a dilemmákra és az adott iskolák tanterv- és képzésfejlesztő tevékenységére,
- viszonylag *pontos képet alkotni* a magyarországi szociális szolgáltatások és a szociálismunkás-képzés összefüggéseiről, viszonyrendszeréről, a képzések által közvetített tudás gyökereiről és mibenlétéről. Továbbá arról, hogy miképpen kerülnek be a szociálismunkás-képzésbe a szociális munka „új” problémái és a szolgáltatások „új” szükségletei, illetve hogy milyen módon tudnak az újabb és újabb szakmai kihívásoknak elébe menni az egyes képző kurzusok,
- *információt szerezni* a diszciplináris és az interdiszciplináris szemlélet s a szociálismunkás-képzés összefüggéseiről, az interjúalanyok ez irányú gondolkodásáról.

A strukturált interjúk egyúttal előkészítették a harmadik és negyedik, ún. *further és a focus-group interjúk* felvételét is. Az interjúk kérdéseit a melléklet tartalmazza.

Összesen 55 személy interjúvolására került sor, ennek iskolánkénti megoszlása: POTE 6, SZOTE 7, ELTE 5, BGYF 6, DOTE 7, WJLF 5,

SZIF 7, BU 7, KFNW 5 fő. A minta egészét tekintve: 9 vezető tanár, 10 fő a szociális munka különböző stúdiumát tanító tanár, 7 társdiszciplínát (pszichológiát, szociológiát, szociálpolitikát stb.) tanító tanár, 11 tereptanár, 9 végzős diák és 8 már korábban végzett, volt diák. A tanár–diák arány 38:17, az elméletet-gyakorlat tanárainak aránya 26:11 – ennél az aránypárnál a vezető tanárt egyúttal elméleti tanárnak tekintettük. A gyakorlati tanárok aránya kifejezi a gyakorlat képviselőinek a szociálismunkás-képzés ügyeiben való fontosságát és elvárt reprezentációját.

Az interjúalanyok képzésbeli tapasztalata magyar, angol és német viszonylatban egyaránt megfelelőnek tekinthető. A 43 magyar interjúalany közül 14 fő kezdetektől, azaz 9–11 éve, 8 fő 6–8 éve és 15 fő 3–5 éve dolgozóként, tanulóként résztvevője a szociálismunkás-képzésnek. A 12 nem magyar interjúalany közül 1 főnek van 30 éves, 3 főnek 15–20 éves, 3 főnek 6–10 éves és 5 főnek 3–5 éves tapasztalata.

A teljes minta, 55 fő összesen 71 féle választása alapján 32-en tudatos elhatározás, 22-en mások hatása, felkérése alapján kapcsolódtak be a képzésbe. A magyar helyzet – a képzés megkésett újraindulása miatt – ennél kissé rosszabb: 9-en véletlenül, 7-en pedig kíváncsiságból vettek részt. Szerencsésnek mondható, hogy senki sem volt itt külső kényszer hatására. A tanárok és a diákok választásait külön vizsgálva még megállapítható, hogy a tanároknál hangsúlyosabb volt a külső buzdítás, orientálás.

A képzési folyamatban való szerepükre vonatkozóan az interjúalanyok választhattak az előre megadottak (tanár, tereptanár, vezető, menedzser, kutató, szervező, diák, egyéb) közül, így összesen 72 választ adtak. A legtöbb – 22 – válasz a tanár, 17 a tereptanár, 13 a vezető-menedzser, 11 a diák szerepre esett. Több tanár egyúttal vezetőnek vagy a terep képviselőjének is vallja magát. A választások között elnyersző mértékben szerepel még a leendő tereptanár, a kutató, a mediátor és a tutor szerep.

Fontos további jellemzők derülnek ki az interjúalanyokról a „Miért fontos az Ön számára a szociálismunkás-képzésben dolgozni-tanulni?” zárt kérdésre adott válaszokból. Az alábbi válaszok közül választhattak: szociális szakmai identitás, szakmai kiteljesedés, új generáció képzése, tudományos ambíciók, stábben-stábbal folytatott tevékenység. Az 55 válaszoló sok, összesen 108 választ adott meg. Ebből a legtöbb – 31 – válasz a szakmai kiteljesedésre, 29 a szociális szakmai identitásra és 27 válasz pedig az új generáció képzésére esett. Fenteknél lényegesen kevesebb válasz jutott a „stábben-stábbal való dolgozás”-ra: 11, a tudományos ambíciókra pedig 10. Egy-két válaszként szerepel még: „a kiegészítés ellen”, „kapcsolat az új generáció szakembereivel”, „nyitottság más szakmával”, „folyamatos önképzés kénysze-re”, az „önmegvalósítás”. A motivációkat tekintve fontos látni, hogy a vizsgált magyar, angol és német mintában nincsenek eltérések. A tanárok relációját tekintve a 73 válaszból az „új generáció képzése” kapott 26-ot, a szakmai kiteljesedés 21-et és a szakmai identitás 12-öt.

Ezek tehát a képzésben közreműködő tanárok, tereptanárok főbb motívumai. A tudományos ambíciókra rendkívül kevés, négy válasz jutott, ez a diákok válaszaiban kicsit magasabb: hat. Utóbbiak egyébként a tanároknál jobban preferálják a szociális szakmai identitást, egyharmaduk szavazott erre, továbbá a szociális szakmai kiteljesedést, amelyre szintén több mint egyharmaduk válaszolt. Megjegyzendő: a diákokat a jelenlegi vagy a volt tanáraik választották ki az interjúra, így mindenképp érthető a fenti pozitív kép.

Az alábbiakban az interjú három témablokkja szerint kérdésenként, majd ezek összefüggéseit illetően végeztük el az elemzést. Minden kérdésnél vizsgáltuk a magyar, az angol és a német minták közti azonosságokat és különbségeket. A különbségekkel azonban nagyon óatosan kell bánni az eltérő helyzet, kultúra, történet, fejlődés stb. miatt. A strukturált interjúk jellegéből következően a számszerűsített megjelölések a nem reprezentatív minta miatt csupán (finom) jelzésként funkcionálnak.

A szociálismunkás-képzésről általában „Felkészíteni a méltóságot biztosító ellátásokra”

Az interjúalanyoknak az első témablokkban általában a szociálismunkás-képzés legfontosabb jellemzőiről, a képzés során közvetített tudásról, a képzés dilemmáiról, segítő és nehezítő tényezőiről kellett véleményt nyilvánítani.

A szociálismunkás-képzés jellemzőiről „Csak integrált tudással lehet hatékony a szakember...”

Az első kérdés során a válaszolóknak a szociálismunkás-képzés 11-féle megadott jellemzőjét kellett rangsorolniuk, illetve az általuk első három helyre soroltat pedig egy-egy gondolattal indokolni. Néhányan nem rangsoroltak, illetve azon vélekedésüknek adtak hangot, hogy mindezek nélkülözhetetlen jellemzők, így nem lehet különbséget vagy rangsorolást tenni.

A szociálismunkás-képzés jellemző vonásai közül az első és az utolsó három helyre sorolt jellemzők áttekintését szolgálja az 1. táblázat.

SZOCIÁLIS MUNKA

1. táblázat A szociálismunkás-képzés legfontosabb jellemzőinek rangsorolása

A szociálismunkás-képzés első három helyre sorolt jellemzői	A válaszok száma a vizsgált magyar mintában	A válaszok száma a vizsgált angol és német mintában
A gyakorlatközpontú szemlélet érvényesítése	28	6
A szakmai készségek fejlesztése	23	6
Az integrált tudás kialakítása	22	6
A szakmai személyiség fejlesztése	18	7
A szociális munka követelményeinek megjelenése	13	5
A problémakezelő szemlélet érvényesülése	12	–
<i>Az első három helyre adott összes válasz</i>	<i>98</i>	<i>30</i>
A szociálismunkás-képzés három utolsó helyre sorolt jellemzői		
A társadalomtudományi kutatási eredmények bemutatása	23	2
A különböző diszciplínák arányainak figyelembevétele a képzésben	25	4
Az akadémiai ismeretek közvetítése	26	2
<i>Az utolsó három helyre adott összes válasz</i>	<i>74</i>	<i>8</i>

Magyar viszonylatban látható, hogy prioritást élveznek a szociális munka lényegét kifejező jellemzők, és kevésbé fontos a társadalomtudományi kutatások eredményeinek bemutatása, a társdiszciplínából való építkezés és a túlzottan akadémiai-elméleti jelleg. Figyelemre méltó, hogy az – egyébként az 1. sz. táblázatban nem szereplő – interdiszciplináris szemlélet érvényesülése és a szociális munka terén folytatott kutatások eredményeinek bemutatása nem túl fontos, és nem is túlságosan elutasított tényező az interjúváltak válaszaiban.

Az első három helyre rangsorolt jellemzőket illetően több interjúalanyunk nem volt értékelhető indoka, csak a már rangsorolt jellemzőket fogalmazták meg más szavakkal. A „minden mindennel összefügg...” evidencián túl kiemelendők a valóság fontossága melletti indoklások, így a komplexitás, a változások előidézte társadalmi és emberi szükségletek, az elmélet–gyakorlat egysége, az integratív gondolkodás, a kreatív, sokoldalú, problémakezelő szakember iránti igény megfogalmazása.

„A szakmai személyiségfejlődést... csak megalapozni lehet, de ez elengedhetetlenül szükséges, lehetőleg a képzés során kell kiderülnie annak, hogyha valaki alkalmatlan...” (17. sz. interjúalany).

„A szociális munka az első szakma Magyarországon, amely a felsőoktatáson belül különös hangsúlyt fektet a gyakorlati képzésre... A szakmának nagyon közel kell lennie a 'valósághoz'... ez jelenti egyben az elmélet és gyakorlat integrációjának feltételét.” (14. sz. interjúalany).

Többen érveltek a szociális munka hivatásjellegének fontossága mellett. Így megjelent az indokok között egyfajta társadalmi felelősség is, vagyis hogy a szociális munka által képviselt szakmai értékek egyre fontosabbá válnak az amorális világban, a szociálismunkásoknak maguknak is alakítani kell a társadalom értékrendjét, tenniük kell az esélyegyenlőségért.

„Azokat az értékeket is nagyon fontosnak tartom, melyeket ez a szakma képvisel. Amit a mai egyre amorálisabb világban fontosabbnak érzek” (14. sz. interjúalany).

Mások a társadalomban betöltött hely és szerep vonatkozásaiban gondolkodva, úgy vélték: a szakmának tudnia kell a társadalom felé közvetíteni a szociális munka lényegét. Tehát, hogy mi is a szociális munka és a képzés szerepe, és hol van ennek helye rendkívül gyorsan változó világunkban.

„...akik maguk is alkalmasak arra, hogy igényes szakmai követelményeket fogalmazzanak meg magukkal és kollégáikkal szemben. Az el-sajátítottakat alkalmazni és továbbadni legyenek képesek” (35. sz. interjúalany).

A valóság- és gyakorlatközpontúság mellett figyelemre méltó az integratív gondolkodás és az integrált tudás megkülönböztetett helyen való szerepeltetése.

„Csak integrált tudással lehet hatékony a szakember...” (30. sz. interjúalany).

„...a képzés tegyen képessé integrált gondolkodásra... a hallgató ... a gyakorlatban szerzett ismereteit is legyen képes ilyen módon használni...” (17. sz. interjúalany).

A fentiekből részben következnek az utolsó helyekre sorolt jellemzők. Igencsak elgondolkodtató, hogy ezek szerint a társadalomtudományos kutatási eredményekkel nem nagyon kalkulál a képzés. A tanulmányi területek – diszciplínák – képesítési követelmények szerinti arányainak merev követését is elutasították. Az elutasítás és az integrált tudás kialakításának igenlése közötti következetesség mindenképp figyelemre méltó.

Az 1. táblázatból látható továbbá, hogy a 12 angol és német interjúalany is a magyarokéhoz hasonló rangsort alakított ki. Mind az első három, mind az utolsó három helyre lényegében a magyar relációban már jelölt karakterek kerültek. Az első négy jellemző vonásnak 7 választással „a szakmai személyiség fejlesztését”, 6-6 választással a „gyakorlatközpontú szemlélet érvényesítését”, „az integrált tudás kialakítását” és a „szakmai készségek fejlesztését” tekintették. Arányában csaknem ugyanannyian tartják itt legfontosabbnak „a szakmai személyiség fejlesztését”, mint magyar relációban a „gyakorlatközpontú szemlélet érvényesítését”. Különbség inkább az utolsó három helyre soroltak között érzékelhető: az angol és német interjúalanyok

kevésbé voltak elutasítóak az „akadémiai ismeretek közvetítése” és a „társadalomtudományi kutatási eredmények képzés során történő bemutatása” tekintetében.

Indokaikban a magyarokéhoz képest hasonlóságok és különbségek egyaránt felfedezhetők.

„...a diszkriminációellenes gyakorlathoz nagyfokú önfejlesztésre van szükség...” (54. sz. interjúalany). „A diáknak saját szakmai szerepeit és a munka során elvárt magatartását kell fejleszteni” (51. sz. interjúalany).

Többen érveltek a diákok önmaguk képzésén belüli aktív szerepe és az integrált tudás fontossága mellett:

„...sikeres munkához integrált tudásra van szükség” (45. sz. interjúalany).

Fontosnak tartották továbbá annak a közegnek a jó ismeretét, amelyben a szociálismunkás-képzés működik.

„A szociálismunkásnak reális viszonyokat kell közvetítenie a szolgálatokat igénybe vevők felé, ugyanakkor meg kell érteniük és kell tudniuk bánni a hatalom kapcsolatrendszerével is” (47. sz. interjúalany).

Figyelemre méltó, hogy sem az első, sem az utolsó három helyen nem jelent meg itt a „szociális munka-jólét területén folytatott kutatások eredményeinek bemutatása” és az „interdiszciplináris szemlélet érvényesülése” mint jellemző vonás.

*A képzés során közvetített tudás
„...az emberi változatosság elfogadása...”*

A második kérdésnél az interjúalanyoknak a szociálismunkás-képzés során közvetített – Clark (1996) nyomán összeállított, 8 különböző – tudásjellemzőt kellett rangsorolniuk, az első három helyre sorolt jellemzőt pedig indokolniuk. Az előzőt részben kiegészítő és egyúttal kontrolláló kérdésre adott válaszokról a 2. sz. táblázat ad áttekintést.

Magyar relációban az első és a nyolcadik hely között igen szórta kapott választást az „Ember és kapcsolata”, „A szociális munka sajátos ismeretei”, „A problémakezelés, -megoldás” és „A szociális munka etikája” karakter.

Figyelemre méltó, hogy „Az ember és kapcsolata”, valamint „A közösség és társadalom” karakter az első három és az utolsó két helyen is megjelenik a rangsorolásban, amely megerősíti az ezek fontossága körüli dilemmákat.

2. táblázat A szociálismunkás-képzésben közvetített tudás jellemzőinek rangsorolása

Az első három helyre sorolt szociális-munka-tudás jellemzők	A válaszok száma a vizsgált magyar mintában	A válaszolók száma a vizsgált angol és német mintában
Az első három helyre sorolt szociális-munka-tudás jellemzők		
A szociális munka készségei	24	8
A szociális munka etikája	20	11
Az ember és kapcsolatai	20	6
Az emberi lét és értékei	18	6
A szociális munka sajátos ismeretei	15	4
A közösség és a társadalom	13	2
<i>Az első három helyre sorolt válasz összesen</i>	<i>110</i>	<i>37</i>
Az utolsó két helyre sorolt szociálismunka-tudás jellemzők		
Az ember és kapcsolatai	7	
A problémakezelés, -megoldás	9	2
A közösség és a társadalom	10	
A tudományos jelenségek és tapasztalatok	26	3
<i>Az utolsó két helyre sorolt válasz összesen</i>	<i>52</i>	<i>5</i>

Az interjúváltak negyedrésze nem adott indoklást a rangsoroláshoz. Az indokok között viszont kiemelkedően megjelennek az etikai kérdések és az ember mint önmagában vett érték: „vezérfonal, iránytű”, „egy elveszett ember mindig kár” (8. sz. interjúalany) kifejezések.

„Kiindulópont az árnyalt emberkép, az emberi változatosság elfogadása” (37. sz. interjúalany).

„Az emberről vallott értékek határozzák meg a szociális munkát, ez tükröződik az emberi jogokban... hogy nem megalázó procedúrában, hanem méltóságot biztosító ellátásokban kell részesíteni a rászorultakat...” (32. sz. interjúalany)

„Minél előbb tisztába kell tenni a hallgató számára, hogy mit közvetít, kínál a szociális munka az ismeretek, készségek, normák, etika szintjén, hogy szakmai identitásában megerősödve lépjen ki a gyakorlatba...” (16. sz. interjúalany).

„Alapvetően az emberi szükségletekből, azok nagyon mély értéséből kellene kiindulni a szakmában. Csak ezek megértése után lehet a további ismereteket és készségeket ezekhez hozzárendelni” (14. sz. interjúalany).

Ezek a szociális munkabeli alapértékek jelentek meg az egyik csoportban. Az indokok második csoportjában a társadalom–közösség–egyén kölcsönviszonyait érintő megfogalmazások szerepelnek: „közösségekből épül fel a társadalom”, „emberi kapcsolatokkal dolgozunk, amelyek egyúttal erőforrások”.

„A közösségekből épül fel a társadalom, amit egy tudatos közösség, a civil társadalom képvisel ... és ez ellensúlyozhatja a politikát” (32. sz. interjúalany)

„Az mindig hasznos, ha önmagunkból indulunk ki, mert ez határozza meg a többi kapcsolatrendszerünket” (36. sz. interjúalany).

Az interjúalanyok – válaszaik alapján – többnyire olyan készség-fejlesztő szociálismunkás-képzést tartanak fontosnak, amelyben hangsúlyozottan megjelenik az emberrel való foglalkozás és annak etikai dimenziója. Nem tartják viszont különösen fontosnak a tudományos kutatások eredményeinek bemutatását, az elméletek szerinti megközelítéseket, az ember közösségi és társadalmi dimenziókba állítását.

Az angol és a német interjúalanyok válaszaiból is alapvetően a magyar sorrend rajzolódott ki. Az első három helyre sorolt szociális munkabeli tudáselemek között csupán az első és a második helyen jelöltek cserélődtek fel: az angol és a német interjúalanyok szinte kivétel nélkül a „szociális munka etikáját” tartották a legfontosabb tudáselemnek. A magyar válaszokhoz képest magasabb arányban jelölték meg második legfontosabbnak a „szociális munka készségei” tudáselemet is. Jól illusztrálják ezeket az alábbi megnyilatkozások:

„A szociális munkabeli tudás magját az értékek képviselik, a szociálismunkásnak alapvetően szüksége van az értékekre és a normákra” (51. sz. interjúalany).

„A készségek fontossága abban van, hogy képessé tegyék a szociálismunkásokat a mindennapi munkavégzésre” (45. sz. interjúalany).

Viszonylag magasán preferálták „az emberi lét és értékei”, valamint „az ember és kapcsolatai” tudáselemeket is.

„...tudnia és értenie kell a kapcsolati dinamikákat és mintákat, saját elképzelésnek kell lenni a diagnózis és az intervenció lehetőségeiről” (47. sz. interjúalany).

Figyelemre méltó, hogy a magyar rangsorhoz hasonlóan itt is a sor végén kapott helyet a „tudományos jelenségek és tapasztalatok” tudáselem és viszonylag kis választással szerepelt „a problémakezelés, -megoldás” is.

Az ismeretek, a készségek vagy az értékek valamelyikének primátusa versus az ismeretek–értékek–készségek erős egyensúlyán alapuló képzés dilemmái jól érzékelhetőek a kérdésekre adott válaszok alapján. Viszont az elemzett és a korábban már bemutatott képzési dokumentumok (ld. V. fejezet!) magyar relációban határozottan diszciplináris és akadémikus jellegű karaktereket mutatnak, az interjúk pedig itt egy differenciáltabb gondolkodásról tanúskodnak. Az okok egyike a dokumentumok és a szóbeli közlés közti funkcióbeli különbségből adódik. Továbbá az interjúk szereplői lényegesen szélesebb kört jelentettek, mint a dokumentumok készítői.

*A képzést befolyásoló dilemmák
– kríziskezelő versus preventív szociálpolitika*

A harmadik interjúkérdés a szociálismunkás-képzést jelentősen befolyásoló dilemmákra irányult. Először a nyílt válaszokat igénylő kérdés során a különböző vonatkozásokban (célok, filozófiák, metodikák stb.) megjelenő dilemmákat kellett felsorolni, majd rangsorolni azokat, végül az első helyre soroltakat kellett indokolni. Általában kifejezésre jutott a szakmai követelmények tisztázatlansága, a szakmai lobbik, az egységes szemlélet, a presztízsnövelő stratégia hiányai.

Általánosan megállapítható: a magyar interjúalanyok nehezen tudtak különbséget tenni a szakmára és képzéspolitikára, a képzési célokra és a filozófiákra, a metodikára és a követelményekre vonatkozó dilemmák között. A kérdésre az angol interjúváltak rendkívül plasztikus válaszokat adtak, és ők minden területre megfogalmaztak dilemmát, míg a németek is nehezen értelmezték a kérdést. Az ok vélhetően a mindennapi gyakorlattól meglehetősen távol lévő képzésfejlesztés kontextusából és az eltérő képzési kultúra differenciáiból is fakad.

1. A szakmai- és képzéspolitikai dilemmákat tekintve a magyar interjúalanyoknak nehéz volt megkülönböztetniük egymástól azokat, amelyek a szakma építésére, illetve a képzésre vonatkoztak. Kétségtelen tény, hogy ezeket valóban nehezen lehet csak önmagukban kezelni, és nem is szükséges mereven elválasztani egymástól. Feltűnő, hogy a képzés- és a szakmapolitika értelmezése nem kis gondot jelentett az interjúalanyoknak. Szembetűnő, hogy igen sokféle dilemmát soroltak fel. Ugyanakkor többen problémákat, illetve okokat említettek a dilemmák helyett, úgymint: a „ma még nem közismert szakma és képzés”, továbbá a „presztíz”, az „érdekvédelem”, továbbá „az elismerés szakmai fórumainak hiánya” válaszokban.

Figyelemre méltók a preventív versus kríziskezelő szociális munka és az arra irányuló képzés, a szolgáltatás iránti lojalitás versus a tagok érdekének figyelembevétele („...az önkormányzat elvárja a lojalitást”, 24. sz. interjúalany) körüli dilemmák felvetései. Ezek két különböző értékrend érvényesülését mutatják.

„A megrendelés egyértelműen a kríziskezelő szociálpolitika irányába nyomja a képzést, pedig hosszabb távon a preventívre volna szükség”
10. sz. interjúalany).

„A szociális szakmai szervezetekből hiányzik a tagokkal, a szakmával való érdekegyeztetés és erőtlenség a társadalmi működés befolyásolásában” (32. sz. interjúalany).

Fontos kérdés, hogy mennyiben ad a szakma vagy a szociális szolgáltatások rendszere megrendeléseket a képzés számára:

„...nincsenek egységes szakmai elvárások a megrendelők részéről...”
(14. sz. interjúalany).

Ugyanakkor megjelenik a szociális szolgáltatások által megfogalmazott elégedetlenség is:

„Sajnos egyre több az... ismerethiányos pályakezdő diplomás szociálismunkás” (23. sz. interjúalany).

A vélemény sokszor csak egyfajta kinyilatkoztatás, hiányoznak a további érvelések. Gyakran zavaros gondolatok hangzanak el az ismerethiányról, a „hiányos készségfejlesztésről”, az „értékorientációról”. Az autentikus elvárásokat csak igen szűk szakmai körökben fejtik ki részletesen.

„Átértelmeződött a 'Soproni norma' az egyes képzőhelyeken és nem azonos tudásokkal kerülnek ki hallgatók...” (32. sz. interjúalany).

Kérdés tehát, hogy mit jelent egy eredetileg konszenzussal létrehozott, általános szociálismunkás-képzési koncepció (ld. Az általános szociálismunkás-képzés irányelvei, Soproni Konferencia, 1990), s hogy vajon meddig lehet annak kivételes lehetőségére építeni? Kérdés továbbá, hogy mit jelent a differenciált tudás a szociálismunkás-képzésben. Ez előny vagy hátrány? Továbbá: mi az a minimum tudásalap, amely minden végzős szociálismunkás diáktól elvárható?

Az angol interjúváltak elsősorban annak adtak nyomatékot, hogy a szociálismunkás-képzéssel kapcsolatos oktatáspolitikát elsősorban nem maga a szakma határozza meg, hanem az állami, a kormányzat alá rendelt szervezetek, amelyek kormányzati megrendeléseknek tesznek eleget. Felhívták a figyelmet a szakmapolitikai direktívák és a szociális munka értékei közötti különbségre is:

„A szociális munka az ún. szakmapolitikánál indirektebb módon működik, hiszen az embereket kívánja hatalommal felruházni... ebben rejlik a lényege” (55. sz. interjúalany).

2. A képzési célokra vonatkozó dilemmákat illetően magyar, angol és német relációban is egyaránt sok és hasonló probléma került a válaszok közé. Így az ún. „örök” dilemmák: általános vagy speciális, akadémiai-elméleti vagy szakmai-gyakorlati képzés, aktualizálás vagy idealizálás. De az angol interjúalanyok ki is mondtak válaszokat a tudásközvetítés egyfajta egyensúlyára vonatkozóan:

„Az akadémiai ismeretek és a gyakorlathoz elengedhetetlenül fontos készségek között kell az egyensúlyt megcélozni” (51. sz. interjúalany).

Ugyancsak ők vetették fel az alábbi kérdést:

„Mi fontosabb? Megérteni vagy kapcsolatba kerülni az emberekkel?” (52. sz. interjúalany).

Az ellentmondásos felvetés némi szakmai bizonytalanságot tükröz, hiszen a két dolog elválaszthatatlan egymástól.

Nem dilemmaként, de előtérbe került a szociális munka standard értékei között a társadalomfejlődés időszerű trendjeinek való megfe-

lelés – a jövő felé fordulás –, az, hogy ezek miképpen jelenjenek meg a szociálismunkás céljaiban.

3. A céloknál gazdagabb és értékesebb válaszokat adtak a magyar interjúalanyok a képzési filozófiákra (a legfontosabb vezéreszmékre) vonatkozó dilemmákat illetően. Ugyanakkor e vélekedések csak részben, illetve közvetetten találtak rá a képzések legfontosabb vezéreszméire, arra, hogy miképpen gondolkodnak a képzés során megszerzendő tudásról, a diákokról és a szűkebb-tágabb társadalmi környezetről. Sokatmondó az alábbi megállapítás:

„Kérdés számomra, hogy minden képzőhelynek van-e filozófiája. Problematikus az oktatók 'megállása' és ebből következően egyre több helyen 'elavult' filozófiák szerint oktatnak” (32. sz. interjúalany).

A dokumentumelemzésekre visszautalva: igazat kell adni az interjúalanyoknak, hiszen, mint látható volt, a képzési filozófiák sokszor keverednek a célokkal és az elvekkel. A tanárok elfáradása, 'leállása' pedig nem kedvez egy-egy képző stáb öndefiníciójának sem. A filozófiák kapcsán is teret kaptak az „akadémiai vagy szakmai”, az „általános vagy speciális” orientációjú képzés, a „képzők vagy felhasználók” dominanciája jellegű gondolatok, amelyekben természetesen jelen van a közvetített tudáshoz, a társadalmi közeghez és ebben nyilvánvalóan a szociális szolgáltatásokhoz való viszony kérdése.

„A főiskolások általában szerényebb elméleti tudással rendelkeznek, de megfelelnek a gyakorlatban, az egyetemet végzettek elméletileg jól felkészültek, de nem gyakorlati szakemberek” (33. sz. interjúalany).

„Nagyon nehéz eldönteni, hogy mennyi elméleti tudás szükséges a gyakorlati munkához” (41. sz. interjúalany).

A válaszok során előtérbe kerültek az „elsődleges szakmai képzés vagy ismeretközvetítés”, az „integratív vagy erősen diszciplináris képzés”, az „induktív vagy deduktív jellegű képző folyamat”, a „szakmai standardok vagy a tanulás megtanulása” dilemmák.

Az angol interjúalanyok szintén hangsúlyozták az „akadémiai vagy szakmai jellegű felkészítés” dilemmáit. Emellett rámutattak a kritikai gondolkodás képzéssel való fejlesztésének, a diszkrimináció elleni harcra való felkészítésnek a fontosságára.

4. A képzés metodikáját tekintve mindkét relációban meghökkentő az ebbéli dilemmák szegényessége, amelyek főleg a tudásközvetítés formáját érintették. Sokan kitértek az előadásokon vagy a szemináriumokon zajló oktatás tartalmi feldolgozására, továbbá a gyakorlat eredményeinek elméleti képzésbe való bedolgozására. „Hogyan lehet az előadással jól kombinálni a kiscsoportos diszkussziókat?” – kérdezi az 52. sz. angol interjúalany. Más megközelítésben említették a „forrásigényes, sajátos metodikai utak vagy reális lehetőségek” dilemma dinamikáját. Felvetődött a módszerek valamiféle egységesítése iránti igény is. Ez felettébb elgondolkodtató a különböző szociálismunkatudás értelmezések, a különböző képzésfilozófiák fényében. Mi jelent-

het a szociálismunkás-képzésben egységességet ezen a téren? Nagyon kevesen érintették viszont a stábben, teamben való tanítás, a tanárok közötti integrációban dolgozás kérdéseit, ahogy az egyik interjúvolt megfogalmazta:

„Az elméleti egységesség mellett több relációban (tanárok között, tanárok–diákok között) szoros együttműködésre van szükség, amely egyúttal modell is...” (42. sz. interjúalany).

5. A követelmények terén is felvetődtek a dilemmák. Így például az, hogy vajon az „önálló gondolkodás vagy a reprodukciós-e a célravezetőbb tudás; akadémiai tudás vagy a szakmai beválás (alkalmasság) várandó-e el elsősorban a diákoktól? Mennyiben van összhangban a szociális szolgáltatásokban jelenleg elvárt szakmaiság és tudás az iskolák által közvetítettekkel? Felállíthatók-e egyáltalán minimumkövetelmények erre vonatkozóan? Jól érzékelteti a bonyolult kérdéskört az egyik magyar interjúalany:

„A jelenlegi felsőoktatási rendszer elsősorban kognitív tudást nyújt, a vizsgáztatás rendszerére épül, tekintélyelvű. A szociális munka természete miatt fontos a hallgatók saját felelősségvállalásának hangsúlyozása, a készségek fejlesztése és a gyakorlat... folyamatorientált tanulás. Ez új mind a hallgatók, mind az oktatók, mind a képző intézmények számára. A rendszer egyes elemei nincsenek összhangban egymással és ez aláaknázza az egységes következetes követelményrendszer kialakulásának lehetőségét” (14. sz. interjúalany).

Lényegében a fenti többretű problémát erősítette meg az egyik angol interjúalany is.

„A jelenlegi képzési követelmények nincsenek összhangban a szociális munka valóságának elvárásaival” (54. sz. interjúalany).

Összességében a szakma- és képzéspolitikára, a képzési célokra, filozófiákra, metodikára és követelményekre vonatkozóan mindkét relációban kiegyenlítődség tapasztalható az adott dilemma fontosságát jelző rangsorbeli helyek között, azaz mindegyik fajta dilemma arányosan szerepel az első, a második, a harmadik, a negyedik és az ötödik rangsorbeli helyen. Így nem állapítható meg, hogy milyen jellegű dilemmák a legtipikusabbak, de az igen, hogy mindegyik ott van a szociálismunkás-képzés gyakorlatában.

Fentiekből következően ugyanakkor jól látható: az interjúalanyok határozottan érzékelik az „ismeretek vagy a készségek, vagy az értékek egyikének primátusa kontra az ismeretek, a készségek és az értékek erős egyensúlyán alapuló képzés” dilemmájának kérdését.

Ha hosszabb távon a preventív szociálpolitika és szociális munka lesz meghatározó szellemiség és érték, ha a szolgáltatások alapvetően a „user” érdekében kívánnak dolgozni, akkor azokhoz mindenképpen eredményesebb stratégiát jelent az ismeretek–készségek–értékek stabil egyensúlya, s ez egyúttal piacképesebb tudást is biztosít. Az egyen-

súlyra való törekvés felismerése mindenképpen figyelemre méltó, de kérdés, hogy adekvát-e ezzel a mindennapi képző tevékenység. A kríziskezelő, de nem tartós megoldásokat jelentő szociális munkához talán könnyebben elfogadható adott egyszerűbb skillek alkalmazóképes tudása. Ezért figyelemre méltó a készségek megfelelő helyen való szereplése a tudáselemek rangsorolásában. Kérdés: mit takarnak ezek? Mechanikus, automatikus, rituális tevékenységeket, vagy kritikai alapú, kreatív gondolkodás alapú tevékenységeket?

A ritkán módosuló, ún. „stabil” tantervek nincsenek összhangban a szociális munkával szemben támasztott, permanensen változó társadalmi követelményekkel, a piacképes tudással. Maga a dilemma – permanens fejlesztés vagy stabil tantervek – pontosan nem érhető tetten a válaszokban. A tantervi stabilitás viszont erőteljesebben van jelen az interjúalanyok gondolkodásában, mint a folyamatos képzésfejlesztés, a tantervi megújulás és a permanens változtatás. Ez valószínűleg összefüggésbe hozható a tantervelméleti kulturáltság kérdéseivel is. A magyar interjúalanyok válaszaiban szinte nem jelenik meg a diszciplinaritás–interdiszciplinaritás dilemmája, de az interdiszciplináris szemlélet lényegesen hangsúlyosabban van jelen az angol válaszokban.

A válaszokból magyar relációban kiderül a szociális szolgáltatások és a szociálismunkás-képzés közötti ellentmondás. Ez többféle módon körvonalazódik: nincsenek határozott megrendelések a képzéstől, nemigen lehet tetten érni a változó társadalmi szükségletek kifejeződését. Bizonytalanságot árulnak el a válaszok a „milyen tudás közvetítésére van szükség a szociálismunkás-képzésben?” kérdéskörét illetően is. Az interjúvoltak véleményében kihangsúlyozódik például a szakmai érdekvédelem vonatkozásában, hogy az arra való figyelem és felkészítés kívánivalót hagy maga után.

*A képzést segítő tényezők
„Motivált, tapasztalatokkal és szakértelemmel rendelkező tanárokat!”*

A szociálismunkás-képzést leginkább segítő három tényező nyílt kérdés alapján a felsorolás és az első indoklása könnyebb feladatot jelentett a magyar interjúalanyoknak. A válaszolók szabadon választhattak segítő tényezőket, s ezek a válaszok igen széles skálán mozogtak, hiszen megközelítően 50 különféle segítő tényező megjelölésére került sor, ez önmagában is figyelemre méltó. A leggyakoribbakat mutatja a 3. táblázat.

SZOCIÁLIS MUNKA

3. táblázat A szociálismunkás-képzést leginkább segítő tényezők előfordulása

Segítő tényezők	A válaszok száma a vizsgált magyar mintában	A válaszolók száma a vizsgált angol és német mintában
A szociális munka iránti társadalmi igények kifejeződése a képzés felé	19	1
Motivált, jó tapasztalatokkal és szakértelemmel rendelkező tanárok (személye)	14	3
A sokszínű és minőségi szakmai (terep) gyakorlatok, adekvát terephely (up to date)	10	6
A képző stáb különböző szakmai kapcsolatai	7	1
A gyakorlatból a képzésbe bekerült tanárok léte	5	
Az országos képesítési követelmények	5	
A diákok érdeklődése	5	
A diákok számára elérhető források (szakanyagok, kutatási eredmények)		3
Jól támogatott diákok		2
Összes válasz	65	16

A magyar interjúvoltak körében a legfontosabb tényezők közül első helyen a munkaerőpiaci igények szerepelnek kiemelkedően, amelyet a válaszolók majdnem fele jelölt. Az indokok között elsősorban a leszakadó rétegek számának növekedéséből, a szociális problémák halmozódásából, a társadalmi különbségekből és megosztottságból adódó szociális munka iránti szükségletek szerepeltek. Jól illusztrálják a folyamatot az alábbi tipikus, de különböző megközelítésű indoklások.

„A pedagógusok, az orvosok, az államigazgatásban, a gyerekvédelemben dolgozók sorra ismerik fel a társadalmi tényezők hatását az emberek iskolai pályafutására, egészségére, érdekérvényesítési képességére stb. Egyre többen válnak kiszolgáltatottá, pedig korábban stabil életet éltek, de elvesztették munkájukat, vagy nem tudják fizetni a rezsit, vagy a betegség szól közbe...” (14. sz. interjúalany).

„Az egyre jobban kimunkálódó jogszabályi környezet, a javuló elhelyezkedési lehetőségek és az újabb igények 'perspektívát' biztosítanak a képzéseknek és a hallgatóknak” (33. sz. interjúalany).

A szociálismunkás-képzésre történő „túljelentkezések egy természetes érdeklődést is sejtetnek” (31. sz. interjúalany).

A társadalmi igények között szerepel még a felnövekvő új generációba vetett hit is a tanár részéről:

„Sok fiatalban megvan a természetes igazságérzet és a társadalom megváltoztatása iránti igény” (14. sz. interjúalany).

A második helyre leginkább segítő tényezőként a gyakorlatban és az elméletben egyaránt felkészült, a képzéshez szükséges sajátos metodikával is rendelkező tanár személye került, az interjúalanyok majd negyedrészenél választása alapján.

„Nehéz egy gyakorlati szakmát úgy tanítani, hogy a tanár sohasem volt szociálismunkás...” (23. sz. interjúalany).

A szakmai gyakorlat – mint segítő tényező – megjelölését jellemzi az alábbi két, diákok által említett indoklás:

„...a későbbi munkahely, szakterület meg- és kiválasztásában tudatosítja a motivációkat, felkészít a későbbi felelősségteljes munkára” (16. sz. interjúalany)

„...olyan intézményben kell a gyakorlatokat folytatni, amelyekben elfogadják a szakmát” (27. sz. interjúalany), azaz ahol hiteles tapasztalatokat szereznek a szociális munkáról.

Közepes fontosságú segítő tényezőnek tekintették az interjúalanyok a képző stábok különböző szakmai kapcsolatait.

„A hiteles szakmabeli vagy szakmaközeli oktatók nem csupán előadóként jelennek meg a hallgatók előtt, de a szakmát is reprezentálják ...” (39. sz. interjúalany).

A fentiekben túl egy-három választással szerepeltek még az alábbi, képzést segítő tényezők: a folyamatos képzésfejlesztés, az integrált képzés, az akkreditáció, a szakmaközi együttműködés, a nemzetközi normák és a külföldi tapasztalatok integrálása, a szupervízió, a személyiségfejlesztő tréningek, a diákok önállóságra készítése, a képzés szereplőinek együttműködése, a szakma érdeke – belső igénye, a menekülés a munkanélküliség elől, a szakma újszerűsége, a jó infrastruktúra, a szociális munka társadalmi felelőssége, a végzettség széles elhelyezkedési lehetősége, a szakma interdiszciplináris jellege stb.

A magyar, az angol és a német mutatókat összevetve lényeges különbségek fedezhetők fel. A képzés legfontosabb segítő tényezőjeként százalékos arányban ugyan hasonló mértékben, de a szociális munka iránti társadalmi igények helyett a képzésnek adekvát terephely jelent meg angol és német válaszokban. A képzést segítő tényezők második helyén azonban mindkét relációban a minőségi tanárok állnak.

„A biztató, motiváló tanári stáb adhatja meg a diákok szükségleteinek leginkább megfelelő képzést...” (52. sz. interjúalany).

Jobban preferálták a magyar interjúalanyok a képző stábok különböző szakmai kapcsolatait, illetve azt, hogy elsősorban a gyakorlatból kerüljenek a képzésbe tanárok.

Az angol és a német interjúalanyok fontos segítő tényezőnek tartják a diákok által elérhető forrásokat, továbbá a képzések állami és más forrásokból származó finanszírozását. Szinte érthetetlen, hogy ez utóbbiak – az igen csekély mértékű finanszírozás ellenére – nem je-

lentek meg a magyar interjúvoltak gondolataiban. Igen figyelemre méltó, hogy maguk a diákok lényegesen határozottabban jelennek meg a segítő tényezők között az angol és a német válaszokban:

„A tudás és a tapasztalatok megosztásával tudunk egymásnak kölcsönösen segíteni...” (50. sz. interjúalany).

Összességében látható: a szociálismunkás-képzést segítő tényezők között a társadalmi igények kifejeződése mellett nem kapott prioritást maga a szakma és a szakmafejlődés sajátos érdeke. Mindenképp elgondolkodtató, hogy igen alacsony választást kapott mint segítő tényező az interdiszciplinaritás, a szakmaközi együttműködés, a nemzetközi normákkal való kalkulálás, a folyamatos képzésfejlesztés, a működés infrastruktúrája. Figyelemre méltó továbbá, hogy a tudományos eredmények egyáltalán nem szerepelnek segítő tényezőként.

A képzést segítő három tényezőre adott válaszokat a korábbi kérdésekkel összehasonlítva is tehetők figyelemre méltó megállapítások. Például nincs következetesség a képző stábon belüli dolgozás kérdésében, hiszen ennek fontosságát korábban magasabbra értékelték az interjúalanyok; itt most nem túlzottan. Hasonló a helyzet az integrált tudás fontosságának megítélése kérdésében. A „mennyire tartja fontosnak a képzés alábbi jellemzőit?” kérdésnél az integrált tudást az interjúalanyok fele fontosnak tartotta, a képzést segítő tényezőknél viszont csak egy.

Egybeesés tapasztalható viszont a képzés fontos összetevői és a képzést segítő tényezők között a tekintetben, hogy az interjúalanyok egyik esetben sem tartják fontosnak a tanulmányi területek–diszciplínák arányainak merev betartását, illetve az ezt megtestesítő képesítési követelményeket. Elgondolkodtató továbbá, hogy figyelmen kívül hagyták a kutatások tapasztalatainak a képzésbe való beépítését. E szerint az interjúvoltak nem látják az ebbéli tapasztalatok és eredmények képzés fejlődését segítő hatását.

*A képzést nehezítő tényezők
„A tantárgyi struktúra... nem ad lehetőséget hatékonyabb tudás
integrálására...”*

A képzést leginkább nehezítő három tényező felsorolásakor ismét széles skálán mozogtak a nyitott kérdésre adott válaszok. A leginkább nehezítő tényezőket mutatja a 4. táblázat.

Budai: A szociálismunkás-képzés dilemmái a tanterv- és képzésfejlesztés tükrében II.

4. táblázat A szociálismunkás-képzést leginkább nehezítő tényezők előfordulása

Nehezítő tényezők	A válaszok száma a vizsgált magyar mintában	A válaszok száma a vizsgált angol és német mintában
A szakma és a képzés presztízsének hiánya	13	
Hiányos (pénzügyi és eszköz) feltételrendszer	10	3
Nem megfelelő minőségben felkészült tanárok	8	
Nem megfelelő minőségű gyakorlóhelyek	8	4
Szigorú nyelvvizsga-követelmények a diákok számára	4	
Tantervi problémák	4	
Kevés szakirodalom	4	
Szakmai standardok hiányai	4	
Összes válasz	55	7

Magyar relációban a képzés segítő tényezőihez viszonyítva a választások itt lényegesen szélesebb skálán és szórtabban jelentek meg. Látható: egy tényezőre a legmagasabb választás is mindössze csak 13 volt. A társadalom, a szociális munka és a szociálismunkás-képzés viszonyrendszerének problematikusságát jól mutatják az alábbi indokok:

„A szakmai ...standardok nélkül... hiányzik a ház alapja...” (7. sz. interjúalany).

„10–15 évvel ezelőtt a jelenleginél nagyobb lelkesedése volt az akkori néhány szociálismunkásnak... Az egész társadalom egy erős negatív önértékelési fázisban van, mindenki elégedetlen, a szociálismunkás pedig gyakran abban a közegben dolgozik, ahol objektíve reménytelen helyzetekkel találkozik... Nincs idő foglalkozni az emberekkel, amitől a kliens és a szakember egyaránt elégedetlen, és egymást hibáztatják...” (14. sz. interjúalany).

Az interjúalanyok szerint hiányoznak az elméletben és a gyakorlatban egyaránt jól felkészült, minőségi tudással rendelkező tanárok, akiket kulcsfontosságúnak tartanak a képzés továbbvitelében, fejlesztésében.

„Nem megfelelő ismereteket oktatnak a nem megfelelő tudású 'szakemberek'” (30. sz. interjúalany), „Nem szociálismunkások tanítanak szociális munkára, így nehezebben, vagy nem alakul ki a szakmai identitás a képzés során” (41. sz. interjúalany).

A tantervi problémákról és a feltételrendszer hiányosságairól így fogalmaztak az interjúalanyok:

„A tantárgyi struktúra... nem ad lehetőséget hatékonyabb tudás integrálására” (2. sz. interjúalany).

„A magyar nyelvű szakirodalom nélkülözhetetlen, különösen a magyar szerzők által írott, amely a speciális magyar viszonyokról szól...” (33. sz. interjúalany).

Egy-három megjelenéssel fordultak elő még az alábbi nehezítő tényezők: a programok bevalásának bizonytalanságai, a túlzott akadémiai jelleg, a tudományos háttér túlsúlya, a kevés képzési idő – főleg a diákok önálló munkavégzésére, a problematikus módszerkultúra, a nyíltság hiányosságai, a tanárok–diákok közötti kommunikációs probléma, a diákok motivátlansága, az alkalmassági vizsga hiánya, a szervezetlenség, az önálló szociálismunkás-képző iskola hiánya, a képző stábok hiánya, a tanári létszámgyökösök, a tanárok túlzott leterheltsége, az iskolák közötti együttműködés hiánya, a szociális munkának más szakmák felől érzékelhető negatív megítélése, a társadalmi kihívások taszító hatása, a szilárd szakmapolitika hiányai.

A magyarokkal szemben az angol és a német válaszokban egy-három előfordulással jelent meg nehezítő tényezőként a diákok hozzáállása, attitűdje (3 választás), az elmélet és a gyakorlat integrálatlansága (2 válasz), a rossz szervezés, vezetés (2 válasz).

„Ha a szociálismunkás-képző kurzusok szegényesen szervezettek és kivitelezettek, akkor az egész képző folyamatnak negatív a hatása, és ennek következtében a diákok alacsonyán értékelik az egész képzést” (52. sz. interjúalany).

Az angol és a német interjúváltak nehezítő tényezőnek tekintették még a képzés szegényes publikáltságát, az időtényezőt, a sikerek hiányát, a személytelenséget, a képző stáb és az egyetem nem megfelelő attitűdjét. Továbbá, hogy várat magára a szociális munka (tudás, diszciplína) tartalmi kidolgozása.

A 4. sz. táblázat mutatóiból eltérések tapasztalhatók a magyar és az angol–német interjúváltak válaszaiban. Az angol és a német válaszokban nem jelenik meg nehezítő tényezőként a szakma és a képzés presztízsének hiánya, a felkészületlen tanárok és a szakirodalom hiánya. A magyarokéban viszont ott van, jelezve ezzel, hogy a képzés fiatal mivolta ellenére kezd kialakulni egy kritikus magatartás a szakemberek körében. Viszont szinte azonos mértékben tartják problémának mindkét relációban a hiányos pénzügyi feltételrendszert. A nem megfelelő minőségű gyakorlóhelyek kissé nagyobb mértékű gondot jelentettek a nem magyar interjúváltaknak.

Igen fontos látni, hogy milyen következetesség vagy ellentmondás fedezhető fel a képzést előrevivő és hátráltató tényezők között. A magyar interjúalanyok válaszaiban a szociális munka és a szociálismunkás-képzés presztízsének alacsony mivolta, a szociális munka standardjainak hiánya ellenére az interjúalanyok a munkaerőpiac és a társadalmi szükségletek erős igényét, a képzés rendkívüli fontosságát juttatták kifejezésre.

„Még nincs pontosan meghatározva, hogy mi mindent csináljon a szociálismunkás, mire jogosítja fel végzettsége” (43. sz. interjúalany).

A hiányos feltételrendszer és a nem mindig megfelelő gyakorlóhelyek ellenére igen fontosnak tartják a szakmai (terep)gyakorlatokat.

A tantervi struktúrát viszonylagosan befolyásoló jogi szabályozó kereteket – a képesítési követelményeket – bizonyos fokig merevnek tekintették a magyar interjúalanyok: *„nem ad lehetőséget hatékonyabb integrálódásra”* (4. sz. interjúalany), ugyanakkor a válaszokban nem jelent meg nyomatékosan a folyamatos tantervfejlesztés képzést erősítő szerepe és igénye.

„A hallgató integrált gondolkodását jobban segítené egy modulrendszerű képzés” (4. sz. interjúalany).

A szociálismunkás-képzés legfontosabb jellemzőivel történő összevetésből kiderült, hogy a gyakorlatközpontú képzés fejlődését magyar relációban nem tudja hatékonyan támogatni a presztízs nélküli szakma.

Összefoglalva, a fenti néhány összevetésből látható: a magyar interjúalanyok határozottan kimondták a valós társadalmi szükségleteket. Másfelől nincs elégséges erő a képzések, a stábok fejlesztésére, a szociális szolgáltatások és a szociálismunkás-képzés közötti ellentmondásos viszony oldására, a különböző érdekek elfogadására, kezelésére, a dilemmákkal való megbirkózásra. A válaszok erősítik a feltételezést, miszerint a tanterv- és képzésfejlesztés problémájának hátterében ott húzódhat a képző stábok tantervelméleti megalapozatlansága is.

A saját iskolában folyó szociálismunkás-képzésről – Ellentmondások és dilemmák kölcsönhatásban

Az interjúalanyoknak e tárgy körben is nyitott kérdésekre kellett feladniük: így a saját iskolájukban folyó képzés sajátosságairól, vezéreszméiről, értékeiről, a fejlődés legfontosabb állomásairól és a szociális szolgáltatásokkal való kapcsolatukról.

A KÉPZŐ ISKOLA SAJÁTOS SZELLEMISSÉGE

Először a *képző kurzusok három legfontosabb sajátosságát* (különlegességét, egyediségét) nevezték meg az interjúváltak. A magyar relációban megfogalmazott 50 különféle válasz a kurzusok sokoldalúságáról tanúskodott. A válaszolók közel harmada (12 választással) legfőbb jellegzetességként a gyakorlatorientáltságot jelölte meg. Másodikként közel negyedrészüket (10 választással) további konkrétumok nélkül a sajátos szakmai szellemiséget. A továbbiakban 6 választást kapott a modellértékű diák–tanár viszony, 5-öt a személyiségfejlesztés, 4-et a változások kihívásainak megfelelő képzés, az átfogó akadémiai tudás és a nyitottság.

Csak egy-két választást kapott a felkészült tanárok, a szakmai szo-

cializáció, az egységes szociálpolitikai–szociális munka szemlélet, a szociológia–pszichológia egyensúlya, továbbá a társadalomtudományos és a pszichoanalitikus út egyensúlya, az önálló diáktevékenység, a képző stáb munkája, a szakmai kapcsolatok és az iskolák közötti együttműködés, az elmélet és a gyakorlat integrációja, az innovációs hajlandóság, a készségfejlesztés, a választható stúdiumok felkínálása, az értékorientáció, az eurokomformitás, a tanári szabadság és stílus stb. Egyáltalán nem szerepelt a válaszokban a folyamatos tanterv- és képzésfejlesztés mint jellemző fő vonás.

A magyar, az angol és a német interjúváltak válaszait összevetve csak a sajátos szakmai szellemiség kérdésében van hasonlóság: mindkét esetben a válaszolók negyedrésze ezt tartja saját képzésük legfontosabb tényezőjének. E tény mindenestre fontos jelzés. Hiszen mindkét relációban hangsúlyt kap az a nézet, miszerint a rendkívül eklektikusan működő szociális munkára igen sokféle módon lehet képezni.

E kérdésnél az angol és a német interjúváltaknál is rendkívül széles skálán szerepelnek a fő jellegzetességekre vonatkozó további válaszok, pl. a „hosszú gyakorlatok” bevezetése, olvasóhét kialakítása, az elmélet–gyakorlat egyensúlya, a projektorientáltság, a módszerközpontúság, a kiváló tanár–diák kapcsolatok stb. Nincs azonosság a magyar–nem magyar reláció között a gyakorlatorientáltság, a tanár–diák viszony, a szakmai személyiségfejlesztés dolgában.

Ha a vizsgált magyar kurzusoknál a szociálismunkás-képzéssel szemben támasztott általános elvárásokat összevetjük a saját iskola jellemzőivel, akkor megállapítható a gyakorlatorientáltság egyezése. Kérdés a gyakorlatorientáltság kifejezés túl általános jellege, hiszen ez jelentheti vagy a szakmához való közelállást, vagy a készségfejlesztés primátusát, vagy a személyiségfejlesztést, vagy a gyakorlatok keretfeltételeit, vagy a képzésben betöltött helyét, időarányát, vagy mindezeket együttesen. A szakmai készségek fejlesztése helyett az interjúváltak itt inkább a személyiségfejlesztést emelték ki. Az általában fontosnak tartott integrált tudás kialakítása és a szociális munka követelményei pedig szinte meg sem jelentek a saját iskola jellegzetességeire vonatkozó válaszokban.

Hasonló a helyzet, ha a szociálismunkás-képzés során közvetített tudáselemek megítélését vetjük össze a saját iskola karaktereivel. A szociális munka készségeinek és etikájának, továbbá az emberi lét és értékeinek megtanítása e szerint nem jellemzi erősen a kurzusokat, annak ellenére, hogy korábban a képzés tudáselemeinek rangsorolásakor jelentős szerepet tulajdonítottak neki az interjúalanyok.

Figyelemre méltó a magyar kurzusoknál tehát egyfelől a sajátos iskolai jellemzők igen széles skálája, másfelől, hogy nincs következettség az interjúalanyok válaszaiban a képzésről alkotott általános kép, elvárások és az adott kurzusok legfontosabb jellemzői között. A szociálismunkás-képzés egészének megítélése kedvezőbb, mint az egyes iskolákról (kurzusokról) alkotott kép.

A magyar iskolákat e szerint elsősorban a gyakorlatközpontúság

jellemzi, és kevésbé az ismeretek, a készségek, az értékek erős egyensúlya. Inkább tantervi stabilitásra törekednek, bár némelyikük jellemzőnek vélte a változtatások igényét. Látható az is, hogy a diszciplinaritás–interdiszciplinaritás közötti egyensúly igénye ebben a kontextusban nem jelenik meg fontos karakternek.

A képző iskolák vezéreszméi

– A képzés egészéről és a saját kurzusról alkotott kép különbsége

Saját iskolájukat illetően, nyitott kérdés alapján az interjúalanyok megfogalmazták *képzésük legfontosabb három vezéreszméjét*. E kérdést jól láthatóan nehezebben tudták értelmezni, a gondolkodásban keverednek az eszmére, elvekre, módszerekre vonatkozó megállapítások. Mindenesetre itt is viszonylag széles skálán mozogtak a válaszok. A magyar interjúvoltak válaszaiban 33 különböző gondolatot lehet megkülönböztetni. A leggyakoribb vezéreszme nyolc válasszal a gyakorlatközpontúság, héttel a diák felelősségének kialakítása, hattal az elmélet–gyakorlat integrációja, öttel az oktatói szabadság biztosítása és az alapos akadémiai képzés. Ezzel szemben elenyésző számú választást kapott a szakmaiság, a tananyag korszerűsítése, az egyértelmű követelmények szerinti értékelés és minőségbiztosítás, a képző stáb munkája, az igényes szakmai tudás, a helyi adottságokkal való kalkulálás, a problémaérzékenység, a színvonalas oktatás stb. – mint vezéreszme.

Az angol és a német interjúvoltaknál a magyarénál jóval szűkebb skálán mozogtak a válaszok, a német interjúalanyok tudtak könnyebben válaszokat adni. A magyar és nem magyar válaszokat összevetve a vezéreszmék tekintetében azonosságok vannak a gyakorlatközpontúság, a diákok involválása és az elmélet–gyakorlat integrációja tekintetében. Csak az angol és a német válaszokban jelent meg a kritikus gondolkodás, az integrált tudás, a szolidaritási érzés kialakítása, a kurrens társadalmi, szociális problémákra való reagálás.

Az egyes magyar iskolák jelen valóságának sajátosságait és a hosszabb távra meghatározott céljait kifejező vezéreszméit összevetve egyezés tapasztalható a gyakorlatorientáltság primátusában. A jelen valósága tekintetében a tanár–diák interakcióján keresztül történő személyiségalkotás kapott hangsúlyt, a vezéreszménél pedig a diák felelőssége. A vezéreszmék tekintetében viszont erősebb az elmélet–gyakorlat egységesítésének igénye. Figyelemre méltó, hogy mindkét tekintetben alacsony választást kapott a tanári stábmunka, a különböző együttműködések, kapcsolatok, továbbá az értékorientáció. Pedig közismert utóbbiak modellálásának és állandó jelenlétének fontossága a szociálismunkás-képzésben.

Magyar relációban a szociálismunkás-képzés általános jellemzőinek az adott iskola vezéreszméivel történő összevetéséből ismét jellemző egyfelől a gyakorlatorientáltság, másfelől a társadalomtudomá-

nyi kutatások eredményeinek mellőzöttsége. Nincs egybeesés a szakmai készségek fejlesztése tekintetében, az interjúalanyok nem illesztik be a vezéreszmék közé a készségek fejlesztésével összefüggő szellemiséget. Ugyanilyen fontos, hogy míg a képzés általános jellemzőinél 22 választással az interjúalanyok fele fontosnak tekintette az integrált tudás kialakítását, ez a saját iskolára vonatkoztatva mindössze csak három választás. Hasonló a kép a szakmai személyiség fejlődése tekintetében is. Érdekes módon az iskolák vezéreszméjénél kapott nagyobb hangsúlyt az akadémiai jellegű képzés, bár ez némileg ellentmond a tudományos eredmények mellőzöttségének.

Összességében a szociálismunkás-képzés általános jellemzői és az egyes iskolák képzésének vezéreszméi között sem fedezhető fel következetesség az interjúalanyok válaszaiban. Úgy tűnik, a szociálismunkás-képzés egészéről alkotott elvárás szakmailag magas szintű minőséget hordoz. Ennek nyilvánvalóan sokféle oka lehet: a képzés egészével kapcsolatban könnyebb deklarációk szintjén szigorúnak lenni, mint a „sajátunk” kivitelezése tekintetében. Továbbá kifejeződik ebben, hogy fontos a közösen létrehozott érték és a más – nem szociálismunkás – képzésekkel történő küzdelem során szükség van ezen értékek védelmére.

A kutatás dilemmáinak kontextusában szinte az előző kérdésnél kifejtettek jelentek meg. Azaz a szociálismunkás-képző iskolák vezéreszméiben a gyakorlatorientáltság kap primátust, és nem az ismeretek-készségek-értékek erős egyensúlya. Továbbá erősebb a tantervi stabilitás igénye, mint a folyamatos változtatás. Végül a diszciplinaritás-interdiszciplinaritás egyensúlya ebben a vonatkozásban sem merült fel.

*A képző iskolák értékei
– Megfelelő szakmaiság alapján lehet hatékony a képzés*

A fentieket mintegy kontrollként egészítette ki az *adott iskolák képzéseinek legfontosabb értékeire* (erősségeire) vonatkozó nyitott kérdés. Ebben az esetben az interjúalanyoknak az első választ meg is kellett indokolniuk. Itt széles skálán 43 különböző válasz fogalmazódott meg. Viszonylagosan kiemelkedő értéknek a gyakorlatorientáltságot tekintette 13 interjúalany. A folyamatos változtatást és változtatási készséget, a képzésfejlesztést hatan, az elmélet-gyakorlat integrációját, a szakmailag felkészült tanárokat és a szakmai kapcsolatokat 4-4-en választották.

Az elmélet és gyakorlat integrálódása „...nélkül meddő az elméleti felkészültség” (3. sz. interjúalany) .

A készségfejlesztés folyamatos javítása „...nélkül elég veszélyes lenne kliensközébe kerülni, s önállóan dolgozni...” (9. sz. interjúalany).

Egy-egy választ kapott többek között a rendszerszemlélet, az emberközpontúság, az interdiszciplinaritás, a nagy ismereti bázis és tapasztalat, a tudatosság és a tervszerűség, a kiszámíthatóság, a végzősök elhelyezkedése, a sokszínűség, a dilemmák megtárgyalása, a tanárok közös gondolkodása, a diákérdeklődés kielégítése, a folyamatos monitoring, a több dimenziójú megközelítés, az erős szociálpolitikai szemlélet. Néhány jellemző válasz a fentiek alátámasztására:

„Alapvető értéknek tekintem a szakmaiságot, mert csak ezáltal lehet hatékony a képzés” (1. sz. interjúalany).

„... a szociális képzésben és más szakmákban tapasztalt emberek 'keveredtek' össze” (37. sz. interjúalany).

„Az oktatók közös gondolkodását az összes többi alapjának tartom, amely az integrált képzést segíti” (42. sz. interjúalany).

„Bár megvalósítani még nem sikerült teljesen... de célunk a közösségi szintű beavatkozások szorgalmazása az egyéni esetkezelés mellett/helyett” (14. sz. interjúalany).

Az angol és a német interjúalanyok 15 különböző választ adtak a kérdésre, amelyek ugyancsak széles skálán mozogtak, csak „a diák sérüléseinek észrevérese” és a „támogató tanárok” kaptak két-két választást, a többi csak egyet, így pl. kritikai elemző képesség, erős tudásbázis, flexibilis curriculum, saját és más értékeivel való kalkulálás, jó infrastruktúra, diszkrimináció és elnyomás elleni szellemiség.

Csak az erős tudásbázis jelent meg fontos tényezőként a magyar, az angol és a német relációban egyöntetűen. Feltétlenül figyelemre méltó továbbá, hogy ezek az értékek és erősségek széles skálán mozogtak – azaz hogy kinek-kinek a más és más értékrendje jól megfér egymás mellett. Mindezek valamennyire jelzik a szociális munka és a szociálismunkás-képzés értéktelítettségét és értékgazdagságát is.

Magyar relációban a szociálismunkás-képzés általános jellemzőinek és a saját iskola értékeinek összevetéséből megint a gyakorlatközpontúság egyezése derül ki. Viszont az általános jellemzőknél lényegesen magasabb választást kapott az integrált tudás kialakítása és a szakmai személyiség fejlődése, mint a saját iskolára vonatkozóan. A képzés során közvetítendő tudáselemek rangsorolása és a saját iskola értékeinek összevetéséből kiderül, hogy a szociális munka készségei, az emberi lét és értékei, továbbá az ember és kapcsolatai az előzőnél lényegesen erősebben jelentek meg. Azaz ezek a tudáselemek explicit módon nem fontos értékei az egyes iskoláknak, vagy ennél lényegesen általánosabb, meghatározhatóbb értékekre asszociáltak az interjúalanyok.

A válaszok során többször tapasztalható, hogy az adott iskola szintjén a legfőbb értékek lényegében azonosak legfontosabb jellemzőikkel. Lényegében egyezik az elmélet és gyakorlat integrációjának alacsony választása mind a saját iskola legfontosabb sajátosságainál, mind pedig a saját iskola értékeinél. A gyakorlatközpontúság tekintetében is határozott egyezés tapasztalható. A sajátos szellemiség és

a személyiségfejlesztés a legfőbb jellemzőknél viszonylag magas választást kapott, ugyanakkor az interjúalanyok nem tartják ezeket saját iskolájuk fontos értékeinek.

A dilemmák kontextusában történő vizsgálódás végül is az előző két kérdésre adott válaszoknál tapasztaltakat erősítette meg. Tehát az interjúalanyok szerint saját iskolájuk értékét inkább a gyakorlatközpontú, mintsem az ismeretek, készségek és értékek erős egyensúlyán alapuló képzés jelenti. Saját iskolájuk értékeként határozottabban jelent meg a folyamatos tantervfejlesztés, mint a megelőző két kérdésnél. Viszont értéként végképp nem jelent meg a diszciplinaritás–interdiszciplinaritás erős egyensúlya.

A fenti három kérdésre adott válaszok összevetései alapján megkockáztatható: a különböző megközelítések alapján megfogalmazott – és egymás kontrollját is jelentő – kérdésfeltevésekre a válaszok adott tartalmak tekintetében egymáshoz közel állók, az interjúalanyok következetességét mutatják. Így a magyar interjúalanyok válaszaiban a saját iskolára vonatkoztatott jellemzők, vezéreszmék és értékek együttesen tehát hitelesebb képet adtak. Mindez a dilemmák tekintetében is határozottan aláhúzható.

*A szociális szolgáltatásokra figyelés
– Bizonytalanság a szociális szükségletek artikulálásában*

A „Hogyan veszik figyelembe képzésükben a szociális szolgáltatásoktól jövő »megrendeléseket«”? nyitott kérdésre magyar relációban 17 különféle válasz született, ezek egy része nemcsak a hogyanra, hanem a megrendelések forrásaira is utalt. A szám szerinti legtöbb 17 a gyakorló terepintézményeket és a tereptanárt jelölték meg megrendelőként.

„A tereptanárokkal próbálunk folyamatos és szoros emberi (nem csak formális) kapcsolatot kialakítani” (14. sz. interjúalany).

A hogyanra igen kevés és szórt válasz érkezett, így említették a szakma képviselőivel való eszmecserét, a szakmai fórumokat, a továbbképzéseket, a tudományos fórumokat.

„A kutatások a konkrét szociális problémákhoz kötődnek, a kutatások eredményei beépülnek a tananyagba” (15. sz. interjúalany).

„Saját kutatásaink folyamatosan monitorozzák a társadalmi problémákat, ezeket ismertetjük a képzésben, illetve közvetítjük a képzés által adható válaszokat” (32. sz. interjúalany).

Ezek alapján próbálják az új igényeket tantervbe építeni, vagy új kurzusokat indítani, új metodikákat kipróbálni.

„Megpróbálunk az igényeknek megfelelő képzési formákat és sajátos képzeteket létrehozni...” (18. sz. interjúalany).

Ugyancsak egy-két választással jelent meg a tanárok szociális szolgáltatásoknál való megjelenése, bekapcsolódása az ottani tevékenységbe, illetve fordítva: a tereptanárok és a szolgáltatásoknál dolgozók bekapcsolása az elméleti órákba.

„A gyakorló szakemberek járnak képzésünkbe, hozzák magukkal a problémákat” (5. sz. interjúalany).

Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy sok interjúalany nagyon határozottan jelezte: egyfelől nem kapnak a szociális szolgáltatásoktól „megrendelést” az iskolájuk számára, másfelől a képző szakemberek sem fordítanak figyelmet a szociális szolgáltatásokkal való kapcsolatrendszerre.

Az angol és a német interjúvoltak 9 különböző választ adtak a fenti kérdésre. Ez kevés ahhoz képest, hogy az angol és a német képzés tradíciójánál fogva e kérdés a magyarénál lényegesen adekvátabb. Ezzel együtt a szociális szolgáltatások lényegesen szervezettebbek jelen ott a szociálismunkás-képzésben, erre nem szükséges megkülönböztetett hangsúlyokat tenni. Ugyanakkor e relációban is voltak olyanok, akik megjegyezték, hogy képző iskolájuk nem veszi figyelembe a szakma mozgásait és változásait.

Összegezve: a szociális szolgáltatások és a szolgáltatásokban dolgozók jelzéseinek megléte a képzésben magától értetődő. Ezeket aláhúzzák a World Census adatai is, hiszen a magyar iskolák többnyire 50–75 terepintézménnyel vannak intenzív kapcsolatban. Úgy tűnik ugyanakkor, az már elsikkad, hogy miképpen lehet a szükségleteket figyelembe venni, kezelni és beépíteni a képzésbe, illetve milyen válaszokat lehet ezekre adni a különböző képző programokban, tantervekben. Fentiek – ahogyan e témablokk más elemei is – aláhúzzák a magyarországi szociálismunkás-képző iskolák és a szociális szolgáltatások közötti ellentmondásos viszony létét, különösképp abban, hogy nem körvonalazódik manifeszt elvárás a képzés során megszerzendő tudást illetően.

*A saját iskolában folyó képzésfejlesztésről
– Bizonytalanságok és dilemmák kölcsönhatásban*

Az interjú témakörének harmadik eleme a *saját iskolában folyó képzésfejlesztés* volt. Itt a saját iskolájukban folyó képzésfejlesztő tevékenység jellemzőiről, a tantervváltozások indokairól, időzítéséről, a munkálatokban való közreműködőkről, szellemi forrásairól kellett gondolataikat kifejezniük az interjúalanyoknak. A kérdezett diákok és volt diákok egy része jelezte, hogy a képzésfejlesztésre nincs és nem is volt betekintése, így azokra nem is adtak válaszokat. Ezzel szemben a tanárok mégis magas arányban megjelölték a diákok meghatározó szerepét a képzésfejlesztő tevékenységekben.

A képzésfejlesztés állomásai
– Bizonytalanságok a képzés- és tanterofejlesztési motivációkban

A képzésfejlődés legfontosabb három állomására vonatkozó nyitott kérdés itt is igen sokféle válaszvariációt eredményezett. Az egy-két gyakorisággal megjelenő válaszok közül a kiemelkedőket jelzi az 5. sz. táblázat.

5. táblázat *A saját iskola képzésfejlődésének legfontosabb állomásai a vizsgált magyar szociálismunkás-képző kurzusokon*

A legfontosabb állomások	Válaszok száma
A képzés elindítása	16
A képzés akkreditálása	8
A levelező képzés (part time) beindulása	6
A Soproni Konferencia irányelveinek, normáinak adaptálása	4
A képesítési követelményekhez igazítás	4
Összes válasz	38

A fentiekén túl az interjúalanyok igen sokféle fontos állomást különböztettek meg egy-két válaszban. Ezek közül néhány jellemző példa: a terepintézmények bevonása a tantárgyak fejlesztésébe, terepkézikönyv megjelenése, a „saját nevelésű” volt diákok tereptanárrá válása, a specializációk meghirdetése, a tanári teammunka kiteljesedése, szakmai konszenzusok megteremtése, a jelenlegi tanterv kialakítása, piacképes diplomák kiadása, az interdiszciplinaritás megjelenése, a tanári stáb bővülése stb.

Figyelemre méltó, hogy a válaszok elsősorban nem a szervezeti és infrastrukturális tényezőket sorolták, hanem inkább a szakmaiakat, tartalmiakat. Meglepő, hogy a képzések legitimitását jelentő akkreditáció nem túlzottan gyakran fordul elő. Továbbá, hogy a tanári körökben oly gyakran hangoztatott Soproni Konferencia, illetve az ott lényegében konszenzussal elfogadott képzési irányelvekkel, valamint a képzés jogszabályi hátterét jelentő képesítési követelményekkel összefüggő ténykedések különböző megítélés alá estek az interjúvolttak körében.

A legutóbbi tantervi változtatásra többnyire 1998-ban, 1997-ben és 1996-ban került sor. Okként igen sok tényezőt és nagy szórásban jelöltek meg az interjúalanyok. Leggyakoribb indok az 1966. évi képesítési követelmények megjelenése, a tanterv ahhoz való igazításának igénye és szükséglete. Ugyanakkor csak a kérdezettek kb. egytizede tartja ezt képzése legfontosabb állomásának. További ok a szociális szolgáltatások által megcélzott szükségletek, a diákvélemények és -igények, az elmélet-gyakorlat arányának, illetve szerkezetének módosítása, a gyakorlatok átszervezése, az új specializációk bevezetése, a stúdiumtartalmak pontosítása, a szakmai készségfejlesztés újradefiniálása.

További megállapítások tehetők az erre vonatkozó válaszok és a képzést nehezítő általános tényezők összevetéséből. A szakma és a képzés presztízisének hiányosságai, a nem megfelelő minőségben felkészült tanárok, a nem megfelelő minőséget biztosító gyakorlóléhely korábban egyaránt a képzést nehezítő tényezőként jelent meg. A változtatás okaként viszont ezek csak részben szerepelnek, s ez kifejezi azt, hogy nem mindig a képzést nehezítő tényezők hívják elő a tanterv- és képzésfejlesztés különböző tevékenységeit. Természetesen az további vizsgálatot igényel, hogy kik is fogalmazzák meg a szociális szolgáltatások szükségleteit és milyen szerepet kapnak ebben a minőségi szociális tevékenységet jelentő gyakorlóléhelyek. A saját iskola vezéreszméivel és értékeivel történő összevetésekből viszont kiderül a szociális szolgáltatásoktól érkező szükségletek figyelembevételére.

Összességében: az elmélet és gyakorlat integrációja, a szolgáltatásokban végbemenő változások nem jelennek meg képzésfejlesztési motívációként.

*A képzésfejlesztés jellemzői
– „A képző stáb identitást hordozó, modellértékű”*

A „mi jellemzi leginkább képzésfejlesztő tevékenységüket?” kérdésnél az interjúalanyoknak hét válaszvariációból kellett kiválasztani három legfontosabbnak tartottat, ezeket a tevékenységeket mutatja a 6. táblázat.

6. táblázat *A fontos képzésfejlesztő tevékenységek*

Fejlesztő tevékenységek	A válaszok száma a vizsgált magyar mintában	A válaszok száma a vizsgált angol és német mintában
A képzés során közvetített ismeretek módosítása	23	5
A metodikai kultúra permanens fejlesztése	22	3
A képző folyamat struktúrájának rendszeres korrigálása	20	3
A képzési célok, alapelvek rendszeres revíziója és korrekciója	14	3
A képzési követelmények rendszeres revíziója és korrekciója	14	5
A képzési filozófia korrekciója	14	4
<i>Összes válasz</i>	93	23

A megkérdezett magyarországi tanárok és tereptanárok fele a legfontosabb képzésfejlesztő tevékenységnek az ismeretek módosítását tekinti. Ez némileg utal a változó társadalmi és szociális szolgáltatásbeli szükségletek figyelembevételére, de ezt határozottan nem lehet

állítani. Másrészt ugyanakkor ez határozottan jelzi az ismeretek közvetítésének prioritását, ami viszont némileg ellentmond az előző kérdéscsoportban megadott válaszoknak. Nevezetesen a saját iskola gyakorlatközpontú jellegének, amelyet ott a képzés legfontosabb sajátosságainál, a vezéreszméinél és az értékeknél egyaránt az első helyre tettek az interjúvoltak. Némileg oldja ezt, hogy itt a metodikai kultúra fejlesztése is kiemelkedő helyen szerepel, ami értelmezendő a képzés egészére, így az ismeretek közvetítésére is és a gyakorlatokra is. Figyelemre méltó továbbá, hogy az interjúalanyoknak közel a fele a maga számára igen fontos változtatási tényezőnek tartja a képzési struktúrát.

Az angol és a német válaszok alapján ott részben eltérő a kép. A magyarhoz képest kisebb a jelentősége az ismeretek módosításának, de ugyanakkor hangsúlyozottabban szerepel a képzési követelmények revíziója. A magyar interjúalanyok közül senki sem hivatkozott a képzési filozófia korrekciójára, itt viszont viszonylag magas arányban jelent meg (v.ö: a képzési filozófiákról korábban adott válaszokkal!).

Így az itt is érzékelhető bizonytalanságok végül ismét az említett dilemmákhoz vezetnek vissza. Egyfelől a gyakorlatorientációjú, főleg a készségfejlesztő képzés kap központi szerepet a deklarációkban, másfelől pedig a tanterv- és képzésfejlesztés során az ismeretek közvetítése válik hangsúlyosabbá, és kevésbé az ismeretek, a készségek és az értékek egyensúlya.

A képzésfejlesztésben és tantervi változtatásokban a magyar interjúalanyok szerint 18–18 válasszal elsősorban a képzés vezetőinek és a szociális munka tanárainak volt szerepük, ennél nem sokkal kisebb mértékben a tanulmányi területek vezetőinek. Hét-hét válasszal a tantervfejlesztő teameknek, a diákoknak és a tereptanároknak. Utóbbi mindenképpen kevésnek tekinthető, különösen a korábban megállapított gyakorlatközpontúság primátusának fényében. Ettől lényegesen különbözik az angol–német helyzet, mert itt a válaszok felében a tantervfejlesztő teamnek volt kiemelkedő szerepe, és másodikként a diákoknak (a válaszok majdnem fele) és csak utánuk következtek a képzésvezetők és a szociális munkát tanító tanárok (25–27%). Ezek az adatok egy másfajta tantervfejlesztő és képzési kultúráról tanúskodnak, amelyben határozottabban érvényesül a teammunka, és az, hogy a diákoknak lényegesen nagyobb a szerepük a képzés folyamatában és alakításában.

A tantervi reformok során az egyes magyar szociálismunkás-képző iskolák az interjúalanyok kétharmadának válasza szerint a terep, vagy alapvetően saját képző tapasztalataira és a külföldi képző modellek eredményeire támaszkodtak forrásként. Ennél kevesebb választ kapott forrásmegjelölésként a tantervfejlesztő team tapasztalata. Néhány válaszban megjelent még a szakirodalom, a különböző kutatások eredményei, a hazai modellek, a diákok tapasztalata. Ettől eltérően az angol és a német válaszokban csak kb. 40 százalékban építettek a

terep tapasztalataira, a válaszok egyharmadában pedig a különböző szakirodalmi forrásokra. Ezek a válaszok a magyar relációhoz képest lényegesen kiegyenlítettebbek voltak.

A szociális szolgáltatások szükségleteinek figyelembevétele és a tantervi változásnál használt források között itt egyértelmű az egybeesés, a szükségletek kitüntetett helyet kaptak a válaszokban. Kérdés persze, hogy mik a szolgáltatások „megrendeléseinek” tárgyai és hogyan veszik figyelembe ezeket a tanterveknél. Ez megint rámutat – miként az interjú korábbi fázisában feltárásra került – a szolgáltatások és a képző iskolák közötti együttműködés bizonytalanságaira, ellentmondásaira. A magyar képzéseknél elgondolkodtató továbbá a külföldi modellek adaptálásának magasra értékelése is.

A képzés fejlesztésére vonatkozó válaszok némiképp igazolják, hogy a magyar szociálismunkás-képzést művelő tanárok és stábjaik tantervelméleti felkészültség hiányaival is küszködnek.

Az interjú befejező, nyílt választ igénylő kérdése ez volt: *„Milyen képzésfejlesztő tapasztalatát tudná ajánlani saját iskolájából?”* Magyar relációban a válaszok széles skálán szóródtak, ezek közül egy sem kapott három-négy választásnál többet, de az is figyelemre méltó, hogy sokan egyáltalán nem tudtak a kérdésre válaszolni. A válaszok közül a teammunka szükségességét, a külföldi tapasztalatok beépítését, a szisztematikus értékelést, a képzés szereplőinek tapasztalataira való támaszkodást érdemes kiemelni. Az alábbi néhány példa plasztikussá teszi a képet.

„A képzésben dolgozó stáb identitást hordozó, modellértékű. Jelentőségét akkor értékeljük, ha nem jól működik. Erőforrás és energia, támogatás és védelem” (38. sz. interjúalany).

„A rendszeres és több éve folyamatos szakmai teamülések lehetővé tették egy egységes szemlélet és követelményrendszer kialakulását a szociális munka oktatásában (a főbb stúdiumokban). A diákok bevonása a munkába jelentősen hozzájárult a diákok felelősségérzetének növeléséhez és a felelős, partneri, felnőtt–felnőtt viszony kialakulásához diák és oktató között” (14. sz. interjúalany).

„A tantárgyak belső logikáját, oktatási módszertanát a tantárgycsoport – diszciplínák – oktatói félőente rendszeresen értékelik, az eredményeiket egyeztetik a többi tantárgycsoporttal és ha szükséges, az intergráltság érdekében a többi tantárgycsoportnál is elindul a szükséges változtatás. Inspiratív a légkör” (32. sz. interjúalany).

„...sikerült a szociális munka diszciplínát a képzés középpontjába helyezni, s e stúdiumok felől közelítettünk, azaz milyen tudástartalmak szükségesek a tárdiszciplínákból” (9. sz. interjúalany).

Összegzés, következtetések

A strukturált interjúk felvétele során újabb jelentős információk gyűltek össze az interjúalanyoktól, amelyek jól kiegészítették, teljesebbé tették a nem strukturált interjúk során szerzett információkat. Az interjúk adatainak elemzése és kiértékelése során megvalósultak a strukturált interjúk felvételekor kitűzött célok. A magyarországi mintában szereplő iskolák (kurzusok) eredményeiről, problémáiról, nehézségeiről, a szociálismunkás-képzés és a tantervfejlesztés dilemmáiról nyert adatok alapján az angol és a német tapasztalatok háttérében pontosabb és differenciáltabb kép alakult ki a magyar szociális szolgáltatások és a szociálismunkás-képzés viszonyrendszeréről, a képzés által közvetítendő tudás mibenlétéről, továbbá az interjúváltak gondolkodásáról, képzéshez való viszonyáról.

Az angol és a német interjúválaszokból (nagyon leegyszerűsítetten) megállapítható: a vizsgált kurzusok alapvetően diákközpontúak, az akadémiai tudásközvetítés és a gyakorlat egyensúlyára törekvők, ugyanakkor hangsúlyozzák az adekvát terephely fontosságát. Alapvető még a diszkrimináció- és az elnyomásellenes értékrend közvetítése (vö. IV. fejezet!).

Az interjúváltak válaszaiból kirajzolódtak a vizsgált magyar, angol és német szociálismunkás-képző kurzusok hasonlóságai és különbségei.

Hasonlóságok tapasztalhatók a szociálismunkás-képzés legfontosabb jellemzői, tudáselemei terén, továbbá abban, hogy ellentmondás feszül a szociális intézmények túlzott hivatali lojalitása és a szociális képző kurzusokon közvetített értékek között. Az interjúalanyok mindhárom országban bizonytalanok voltak a különböző dilemmák értelmezésében és a képzési filozófiák megfogalmazásában. Hasonlóság tapasztalható a metodikai dilemmák kérdésében is, jelezve ezzel a képzésmetodikai kultúra problémáit. Közeli a megítélése az erős tudásbázisnak és a gyakorlatközpontú vezéreszmének, illetve ezek képzésbeli meghatározó szerepének is.

Alapvető különbség fedezhető fel a képzések perspektíváit, a képzési filozófiák és követelmények változtatását illetően. A szociális munka és a szociálismunkás-képzés viszonylag nagyobb presztízse következtében az angol és a német válaszokból a fentiekre vonatkozóan markánsabb elképzelések rajzolódtak ki. Az angol és a német kurzusokon a diákoknak lényegesen nagyobb a szerepük a képzés egészében, a képzési folyamatban és ennek befolyásolásában, továbbá a képzésfejlesztésben. Oka lehet ennek a képzési tradíció, a diákok magyartól eltérő, alap- és középfokú iskolában történő szocializációja, továbbá, hogy részben idősebb korosztály vesz ott részt a szociálismunkás-képzésben.

Mindez összefügg a kritikus szemléletmódnak a szociálismunkás-képzés középpontba állításával. A tanárok szívesebben vállalnak továbbá olyan mozgósító szerepet az angol és a német kurzusokon, amely egy integrált, interdiszciplináris szemléleten alapszik, és amely az akadémiai ismereteknek és a szakmára felkészítésnek az erős egyensúlyára törekszik.

Budai: A szociálismunkás-képzés dilemmái a tanterv- és képzésfejlesztés tükrében II.

Az alábbiakban több megközelítésből további összehasonlító megállapításokat lehet tenni a vizsgált magyar kurzusokról. Egyik vonatkoztatási pontot mindenképp a strukturált interjúk során nyert megállapítások jelentik, a másikat a korábban felvett nem strukturált interjúk. A kettő összefüggésében vonhatók le biztosabb következtetések. Az összehasonlító elemzés keretét egy SWOT-analízis szolgálja, mindennek áttekintését a 7. táblázat mutatja be.

7. táblázat A nem strukturált és a strukturált interjúk elemzési tapasztalatai a mintában szereplő magyar szociálismunkás-képző kurzusokra vonatkozóan SWOT-analízis tükrében

Interjúalanyok a képzésről	A képzés mutatói a nem-strukturált interjúk alapján	A képzés mutatói a strukturált interjúk alapján
A belső erősségeiről Strengths	- A nem kizárólagosan akadémikus képzés kifejlesztése - A szabályozó keretrendszer megléte - Értékes tanári motiváció, szocializáció és identifikáció - A szociális munka diszciplína kialakítására tett kísérletek - A képző stábok modellértékűsége, innovációs hajlandósága	- Gyakorlatorientált képzés - Az egységesség-differenciáltság egyensúlyának felismerése - Az ismeretek-készségek-értékek egyensúlyának, az integrált tudás kialakításának igénye - A képzésen belüli diszciplináris keretek feloldásának felismerése - A szociális munka értékeinek képviselése - A szakmai háttér fontosságának deklarálása - Meglévő, stabilitásra törekvő tantervek
A belső gyengeségeiről Weakness	- Erősen diszciplináris képzés, az interdiszciplinaritás csekély volta - Az akadémiai ismeretek és a szakma tapasztalatai közötti kölcsönhatás esetlegessége - Terepen dolgozók elsősorban végrehajtó szerepben - A kutatási háttér és kultúra hiánya - A képzésen belüli diszciplináris keretek merevsége - A tanárok és stábok rutinizálódása - A stábok bezártsága, stábok közötti kooperációk csekély volta	- Bizonytalanság az akadémiai tudás közvetítése és a szakmai felkészítés arányában - Bizonytalanság a közvetítendő tudás minőségét illetően - A tanterv- és képzésfejlesztés esetlegessége, a tantervelméleti kultúra alacsony szintje - Az interdiszciplináris szemlélet csekély volta - A kutatási háttér és kultúra hiánya - A szociális szükségletek artikulálásának bizonytalanságai - A deklarált célok és a megvalósítás különbsége - A képzés egészéről és a saját iskoláról alkotott kép különbsége
A külső lehetőségekről Opportunities		- A rendelkezésre álló különböző képzési modellek - A kiterjedt terepkapcsolatok - Nemzetközi kapcsolatok és háttér
A külső veszélyeikről Threats	- Iskolák és a felhasználók közötti kapcsolat esetlegessége	- Presztízs nélküli szakma nem tud támogató lenni - Nincs erő a képzés-szakma ellentmondásainak feloldására

Az összevetés alapját tehát az interjúk jelentették, de az interjúalanyok gondolatainak, meglátásainak, véleményének háttérében nyilvánvalóan ott vannak az egyes iskolák, kurzusok, tanárok, tereptanárok, képző stábok, áttételesen a szociálismunkás-képzés egésze. A táblázatban a különböző vélemények, azaz a *képzés mutatói* az elemezhetőség és az áttekinthetőség érdekében leegyszerűsítetten jelennek meg.

A SWOT-analízis táblázatából látható: *a strukturált interjúk* a nem strukturáltakhoz képest *lényegesen kiegészítették és gazdagították* a szociálismunkás-képzésről összegyűjtött és elemzett adatbázist, amely *differenciáltabb kép kialakítását* eredményezte. Az egyes mutatók mindkét interjú során megjelennek, ezek nyilvánvalóan megerősítik az egyes jellemzők vagy dilemmák létét és relevanciáját.

Kiderül például, hogy a vizsgált magyar szociálismunkás-képző kurzusok alapvetően elsősorban nem akadémikusak, inkább gyakorlatorientáltak. Az interjúalanyok fontosnak tartják az ismeretek-készségek-értékek egyensúlyán alapuló képzést, az integrált tudás kialakítását, de még fontosabbnak tartják ugyanakkor a gyakorlatorientált képzést. Kérdés, hogy utóbbi az integrált tudás kialakítását vagy elsősorban a szakmai készségre és a személyiségfejlesztésre fókuszáló gyakorlatokat takarja-e. *Az interjúk tehát megerősítik a dilemmát: a vizsgált magyar szociálismunkás-képző kurzusok az ismeretek vagy a készségek, vagy az értékek valamelyikének dominanciájára, vagy az ismeretek, a készségek és az értékek erős egyensúlyán alapuló tudás közvetítésére töreksznek.* Látható, hogy nincsenek határozott jelek az egyik vagy a másik prioritása mellett.

Felszínre kerültek *az egyes mutatók közötti hasonlóságok, a mutatók egymáshoz való kapcsolódásai.* A nem strukturált interjúkban például az értékes tanári szocializáció és a képző stábok megerősödése egyúttal az innovációs készségüket is jelzi, hiszen – mint látható volt az interjúk során – adott esetben ők kerülnek kulcspozícióba a tantervfejlesztések során. Ezzel összekapcsolható a strukturált interjúknál tapasztalt, a képzésen belüli merev keretek feloldásának felismerése is.

Másfelől érzékelhetők a képzés mutatóinak *ellentmondásai* is. Az integrált tudás kialakítása az interjúalanyok vágyott célja, amely a közvetített tudás állandó revíziójával és a permanens képzésfejlesztéssel érhető el. Ugyanakkor a stabil (hosszú ideig élő) tantervek létét inkább tartották fontosabbnak, mint a folyamatos tantervfejlesztést. További bizonytalanság tapasztalható a közvetítendő tudás minőségét illetően. Az integrált tudás kialakításához nélkülözhetetlen az interdiszciplináris szemlélet, de ez a gondolkodás még nem motiváló tényező az interjúalanyoknál, következésképpen a tantervfejlesztés során sem. Az interdiszciplináris szemlélet határozottabb terjedése pedig jobban segítené a hagyományos képző struktúrák felváltását a korszerűbbekkel.

Más megközelítésben *erősségnek* tekinthető a „szabályozó keretrendszer megléte”, ugyanakkor *gyengeségnek* a „képzésen belüli disz-

ciplináris keretek merevsége". Mindkettő az 1996. évi képesítési követelményekről szól, illetve arról, hogy maga a dokumentum egyszerre jelent erősséget és gyengeséget. Ugyanígy ellentmondás feszül az integrált tudás fejlesztésének igénye és kivitelezése között, vagy a stábok innovációs hajlandósága, illetve bezártsága között.

A *gyengeségeknél* egyfelől megállapítható kétféle interjú mutatói közötti egybeesés: az erős diszciplinaritás–interdiszciplinaritás csekély volta, bizonytalanság a közvetítendő tudás minőségét és az akadémiai tudás és a szakma tapasztalatai közötti kölcsönhatás esetlegességét illetően. Másfelől újabb mutatók is megjelennek a strukturált interjúknál: a célok és a megvalósítás, továbbá a képzés egészéről és a saját iskoláról alkotott vélemény különbsége.

A strukturált interjúk mutatóit vizsgálva megállapítható, hogy a gyengeségek jó része az erősségek kihasználásával, a lehetőségek figyelembevételével kiegyensúlyozható, javítható. Különösen a már felismert összefüggések és a deklarációk háttérében. Például az akadémiai ismeretek és a gyakorlatok közötti dilemmák feloldásában tudnának segíteni a már meglévő képző modellek, bizonyos mértékig a szakmai háttér, és alapvetően az ismeretek–készségek–értékek egyensúlyára törekvés. A permanens és minőségi képzésfejlesztésben ugyancsak a képző modellek és a képző stábok innovációs készsége tudnának segíteni, azonban nehezítő tényező ma még a tanárok tantervelméleti kultúrában való bizonytalansága.

A SWOT-elemzés táblázatát elolvasva figyelemre méltó, hogy a belső erősségek és gyengeségek mellett igen *kevés mutatót* lehetett találni a *külső lehetőségek* (azaz, hogy melyek a képzés számára fontos külső változások, folyamatok, esélyek) és *veszélyek* (azaz milyen követelményeket nehéz teljesíteni, milyen környezeti változásokkal tudja a szociálismunkás-képzés nehezen felvenni a harcot) tekintetében. Ez azért is fontos, mert a képzés társadalomorientáltsága és értékelítettsége szigorú követelményeket támaszt a képző iskolák és szűkebb-tágabb környezetük kapcsolatában. Az interjúkérdések szándéka ellenére ez nem kapott hangsúlyt az interjúalanyok válaszaiban.

Számolni kell a szociális szolgáltatások és a szociálismunkás-képzés ellentmondásai feloldásának nehézségeivel is. A képzéssel szembeni elvárásokat elsősorban olyan, terepen dolgozó személyek fogalmazták meg, akiknek valamilyen érdekeltégük van a képzésben, tanítanak, külső stábtagnak, tereptanárnak stb. Kiderült továbbá: nem csupán az a kérdés, hogy a szolgáltatásoknak nincsenek kompakt és manifeszt elvárásai a képzés során közvetítendő tudást illetően, hanem az is, hogy *a szolgáltatások tevékenységét jelentősen befolyásolja az aktuálpolitikai elvárásoknak való megfelelés*. Így kérdés, hogy milyen szempontokat, kívánalmakat tudnának erőteljesebben hangsúlyozni az erősen mobil jogszabályi keretek és a jelentős állami befolyásoltság közepette a szolgáltatások képviselői és az erősnek egyáltalán nem mondható szakmai szervezetek. Az alapvetően kríziskezelő szociálpolitikai háttér, a szolgáltatások és képzések túlzott adminisztrációs

SZOCIÁLIS MUNKA

kötelezettségei, a források csökkenése és rendkívül szűkös volta *nincsenek összhangban a szociális munka értékeivel, a szakma és a szociálismunkásképzés hosszú távú fejlesztésének céljaival*. Márpedig a szociálismunkás-képzésnek kritikus alapállással, de meg kell felelnie a szolgáltatások jelenlegi elvárásainak, és ugyanakkor a szociális munkatevékenység perspektivikus céljainak is. Az interjúk alapján nem látszik gyors kiút a szolgáltatások és a képzés ellentmondásos helyzetének oldásában. A jelenlegi presztízs nélküli szakma nemigen tud támogatóan fellépni a képzés érdekében, hanem inkább önmagába fordul, vagy elfordul a képzéstől, ami viszont perspektivikusan egyaránt veszélyeztetheti mind a szociális munka, mind a szociálismunkás-képzés fejlődését.

Hivatkozás

Clark, Cris (1996): Knowledge and Professional Discipline, *Issues in Social Work Education*, Vol. 16. No. 2. Autumn, pp. 45–56.

Ahogy az állam viselkedik, úgy fog viselkedni a társadalom is

Kaltenbach Jenő kisebbségi ombudsmannal
Gyulavári Tamás beszélget

– 2001 június végén lejárt az 1995-ben megválasztott ombudsmanok mandátuma, közöttük Kaltenbach Jenőé, aki a kisebbségi jogok országgyűlési biztosa volt. Mielőtt elkezdenénk értékelni ezt az elmúlt hat évet, tekintsünk vissza kicsit a távolabbi múltba. Ön „civilben” a szegedi egyetem közigazgatási jogi tanszékének oktatója. Hogyan került kapcsolatba a kisebbségi jogok területével?

– 1989-ben kaptam egy ösztöndíjat a Friedrich Ebert Alapítványtól és egy évet Németországban töltöttem. Ott írtam meg a disszertációt az önkormányzatokról. Amikor 1990 tavaszán visszajöttem, akkor kezdődött el Magyarországon a kisebbségi törvényt előkészítő munka. 1990 decemberében az Igazságügyi Minisztériumban elkészült a kisebbségi törvény tervezete, amelyet megküldtek az akkori kisebbségi szervezeteknek. A német kisebbségi szervezet keresett olyan jogászt, akinek van valamiféle nemzetiségi háttere, és ért is a területhez. Így kerültem a kisebbségi jogok világába. Ekkor elkezdtünk dolgozni a törvénytervezeten, és elhatároztuk, hogy mi is foglalkozunk a törvény előkészítésével, ugyanis az volt a véleményünk, hogy a törvénytervezet messze van azoktól az elvárásoktól, amelyeknek már akkor természetesnek kellett volna lenniük. Ennek a munkának a keretét hoztuk létre az ún. Kisebbségi Kerekasztalt. A származásomat sohasem rejtegettem vagy tagadtam, de tény, hogy korábban tevékenyen nem vettem részt a magyarországi némettség mozgalmában. Most erről lehetne ideológiákat gyártani, hogy az egy kommunista korszak volt, és nem volt kedvem ebben részt venni. Ha így is volt, ez nem volt tudatos. A látszatmunka nem nagyon érdekelt, viszont ez egyúttal jogász feladat, és ők úgy gondolták, hogy adjunk ennek a munkának szervezeti hátteret is. Így választottak be 1990 decemberében az országos vezetőségbe.

– Ugorjunk néhány évet. 1995-ben az országgyűlés megválasztotta Önt a kisebbségi jogok országgyűlési biztosának. Melyek voltak a legfontosabb céljai, törekvései, milyen ars poeticával vágott bele a munkába?

– Én azt gondolom, hogy ehhez a poszthoz kettős indíttatás kell. Egyrészt kell egy kisebbségi affinitás, ami nélkül ezt a munkát nem nagyon lehet csinálni, hiszen itt a problémák háttérében nemcsak jogi kérdések állnak, hanem olyan, a kisebbségekre jellemző szociológiai, pszichológiai és egyéb dolgok, amiket kívülről nagyon nehéz átélni. Másrészt kell egy közjogi háttér. Kisebbséginek lenni önmagában kevés, ehhez az kell, hogy valakinek legyen fogalma arról, hogy a közjog hogyan működik, melyek az intézményei, és ezekkel mit lehet kezdeni. Ráadásul számomra azért volt nagyon szimpatikus az ombuds-

mani munka, mert egyesítette magában azokat a rám jellemző tulajdonságokat, amelyek fontosak a számomra. Vagyis tenni akarás, hatalmi attribútumok nélkül. A hagyományos értelemben vett hatalom mindig hajlamos arra, hogy eltérjen az eredeti céloktól és az eredeti eszméktől, hiszen a hatalom birtokában az emberek gyakran elfeledkeznek arról, amiért az adott intézmény egyáltalán létezik, és hajlamosak a dolgot egy lélektelen, bürokrata hatalmi attitűddel művelni. Itt nem fenyeget ennek a veszélye, ugyanis itt mi nem döntünk el semmit, tehát csak akkor tudunk hatást elérni, ha az, amit mondunk, meggyőző, mert szakmai érvekkel támasztjuk alá. Mi nem tudjuk azt mondani, hogy így döntöttem, és punktum. Kénytelenek vagyunk tisztességesen utánanézni a dolgoknak, tisztességesen végiggondolni, hogy mik a lehetőségek, és hogy ezek közül melyikre célszerű választ adni. Ha nem ezt tesszük, akkor azonnal szembesülünk a sikertelenséggel. Számomra nagyon vonzó volt ebben az intézményben, hogy hatni tud, de nem a hatalom megszokott eszközeivel.

– *Ön mint a német kisebbséghez kötődő ember nem tartott attól, hogy szinte kizárólag a cigányság egészen más természetű problémáival kell majd foglalkoznia? Milyen arányban kellett foglalkoznia a cigányság, illetve az összes többi kisebbség beadványaival?*

– Mindegyik éves jelentésem ezekkel a statisztikákkal végződik. Persze előre tudtam, hogy a legtöbb panaszosom a cigányság köréből fog kikerülni. Megmondom őszintén, arra azért nem számítottam, hogy ilyen mennyiségben, hiszen a hozzám érkező panaszok 65–70 százaléka a romáktól jön, és sajnos ezek a panaszok egyszínűek. Szinte kizárólag arról szólnak, hogy milyen sérelmek érték őket, milyen megkülönböztetés, milyen kirekesztés, milyen nem megfelelő bánásmód érvényesül velük kapcsolatban.

– *Az ezzel kapcsolatos ügyek intézésében, vállalásában inkább segítette vagy inkább hátráltatta, hogy nem cigány származású?*

– Nehéz válaszolni erre a kérdésre. Ha azt nézem, hogy Magyarországon milyen a közhangulat a cigányokkal szemben, akkor talán megkockáztatom – bár nagyon veszélyes ilyen megállapításokat tenni –, hogy nem nagy baj, hogy az ombudsman nem e közösségből kerül ki, hiszen így vele kapcsolatban az elfogultság vádja nemigen fogalmazódhat meg. Ha az ombudsman cigány lenne, akkor a közvélemény előtt nem különülne el a szava a többi cigány vezető szavától, ugyanabba a skatulyába dugnák be esetleg, ahová a többit, és eleve nem is érdekelné a közvéleményt, hogy mit mond az illető. De nagyon bizonytalan vagyok ebben, ez inkább csak érzés. Tulajdonképpen ha egy cigány ülne itt a későbbiekben – én remélem, hogy ez egyszer be fog következni, tehát megfelelő felkészültségű, megfelelő presztízzsel rendelkező cigányember kerülhet ide, és az intézmény sikeres lesz –, az annak a jele is lesz, hogy ez a helyzet megváltozott.

– *Az interjú nem titkolt célja, hogy mandátuma lejártával mérleget készítsünk a tevékenységéről. Kérem, segítsen nekünk értékelni ezt az elmúlt néhány évet. Mely területeket tartja a legfontosabbnak, a legproblémásabbnak, ahol a diszkrimináció leginkább a mindennapok része? És melyek azok*

a területek, ahol a magyar társadalom már előrehaladt, illetőleg pozitív folyamatok indultak el?

– Kezdetről fogva egy dilemma előtt állunk: két, egymástól jelentősen különböző problémakörrel kell foglalkoznunk. A romák ügye és a többi nemzetiség ügye ugyanis nagyon jelentősen eltér egymástól. Míg a többi nemzetiség esetében a túlzott integrációról, ha úgy tetszik, az asszimilációról van szó. Itt az volt a cél, hogy ezt a folyamatot lehetőleg megállítsuk, fölmutassuk a kisebbségi kultúrákat mint értéket a társadalom előtt, és megbecsültté tegyük őket. Magyarországon ugyanúgy, mint a legtöbb európai államban, a közgondolkodás meglehetősen homogén, nagyon kevés kivétel van. A kulturális értékeket nemzeti kulturális értékeknek tekintik, és ebből a szempontból nem tesznek különbséget az egyes csoportok által produkált eredmények, értékek, vívmányok között. Nem is nagyon jut eszébe az átlagembernek, hogy mondjuk a magyar művészek, tudósok, hírességek között milyen sokan vannak azok, akik valamilyen kisebbségi közösségből jöttek, és ezt az értéket is hordozzák a magyar mellett. Ez is része a magyar kultúrának. Itt a társadalom szemléletében kellett változást előidézni, ami a homogén szemléletet kissé heterogénebbé vagy plurálisabbá teszi, ha úgy tetszik. Azt hiszem, ezt többé-kevésbé sikerült elérni, hiszen a kisebbségek ügye nagyon marginális, nagyon sokadrendű kérdésből jelentőssé, sőt egyes esetekben központi kérdéssé vált. Ebben a tekintetben azt hiszem, van előrelépés.

Ami a romákat illeti, teljesen más dologról van szó. Itt az integráció teljes hiánya vagy az alig-integráltság a probléma, tehát egészen elmentés az előzővel. Azokat az előítéleteket kell akarni és tudni leépíteni, amelyek ezt az egész problémát körülveszik. Azt kell mondjam, nem sokat léptünk előre, sőt bizonyos tekintetben inkább visszafelé mentünk. Sokan mondják azt manapság a különböző beszélgetésekben, hogy 10 évvel ezelőtt semmi bajunk sem volt a romákkal, ma pedig milyen problematikus a dolog. Ennek oka, hogy egyesek ezt fölfújják. De ők megfeledeznek arról, hogy a romák tíz éve annyira a társadalom periferiáján éltek, és azt megelőzően is persze, hogy nem volt velük baj, hiszen meg sem jelentek igazából a közéletben, illetve ha megjelentek, akkor legfeljebb szociális kérdésként manifesztálódtak az, ami őket körülvette. Ma azonban odáig eljutottunk – és ezt akár pozitívnak is tekinthetjük –, hogy az egész kérdés borzasztóan felforrósodott, az érdeklődés középpontjába került, érzelmeket, indulatokat vált ki. Ez abból a szempontból jó, hogy a megoldás szükségessége a korábbihoz képest sokkal erősebben jelentkezik. Ugyanakkor van ennek egy árnyoldala, és pedig azoknak a szélsőséges nézeteknek a felerősödése a közbeszédben, amelyek a romákat élősdiinek, tolvajnak állítják be, és minden egyes alkalmat és adatot felhasználnak ennek a véleménynek az igazolására. Ebből a szempontból rosszabbodott a helyzet, hiszen a feszültségek és ebből következően a távolság romák és nem romák között inkább növekedett, mint csökkent. Hogy mi lesz a kettőnek az eredője, a pozitív és a negatív tendenciák hová vezetnek, az nagymértékben függ attól, hogy az állam és a közszféra hogyan kezeli ezt a problémát. Ha a közszféra okosan kommunikálja, mutatja

be a közvélemény előtt, hogy itt egy mindannyiunkat érintő, súlyos kihívásról van szó, amivel szembe kell néznünk, s ha úgy kommunikálja, hogy ez a mi közös ügyünk, az egész társadalmat érintő probléma, amelyben közösen, a romákkal karöltve kell eredményeket elérnünk, akkor a pozitív tendenciák fel fognak erősödni és a roma probléma megszűnik égető problémának lenni. Ha azonban ennek az ellenkezője történik – és erre is van bizonyos esély –, akkor súlyos konfliktusok elé nézünk, amit mindenképpen el kellene kerülni.

– *Mind a cigányság, mind pedig a többi 12 kisebbség életét meghatározó jogszabály a kisebbségi törvény, amelynek előkészítésében Ön is részt vett. Évek óta napirenden van ennek a törvénynek a módosítása...*

– Az identitásmegőrzés a világon mindenütt csakis úgy volt sikeres – mert vannak erre jó példák –, hogy a közösségek megfelelő önállóságot kaptak a saját ügyeik intézésében. Ezt hívják autonómiának. Ha ezt sikerül garantálni nálunk is, akkor várható, hogy ez a törekvés sikeres lesz. Ebben a pillanatban azonban nem ez a helyzet. Sokat beszélünk az ún. kulturális autonómiáról, de ezt nem élhetik át a közösségek, mivel csak nagyon kezdeti stádiumban van, ezért a kisebbségi törvény módosításának legfontosabb célkitűzése ennek a kulturális autonómiának a megteremtése.

– *Úgy érzi, hogy a kulturális autonómia megteremtésében a jelenleg hatályos kisebbségi törvény nem volt sikeres?*

– Így van, hiszen a kisebbségi törvény elvileg evolutív modell szerint működött volna, ami azt jelenti, hogy lehetőségeket adott és azt várta, hogy idővel ezek maguktól meg fognak valósulni. De nem valósultak meg, mert a beépített akadályok ezt nem engedték meg. Mondok egy példát: az autonómiához hozzátartozna az önálló intézményrendszer, az oktatási, kulturális intézmények hálózatával. Ezek az intézmények jelen idő szerint állami kézben vannak. Átadásukra elvileg van lehetőség, a gyakorlatban azonban az átadás nem történik meg, mert a részletekben rejlő akadályok ezt lehetetlenné teszik. Most tehát tovább kell lépnünk, és az intézményrendszer átadását egyes esetekben kötelezővé kell tennünk. 1993-ban, amikor a törvény elkészült, ezt sajnos nem sikerült keresztülvinni, és akkor azt mondták, hogy várjunk, majd az idő megoldja ezt a kérdést. Hát nem oldotta meg, úgyhogy most már lépnünk kell.

– *A kisebbségi törvény másik nagyon sokak által és hevesen vitatott része az országos önkormányzatok választására vonatkozó szabályrendszer. Mi a véleménye ezeknek a szabályoknak a módosításáról?*

– Azt hiszem, ezen is változtatni kellene, de itt nagyon nagy az ellenállás a romák részéről. A jelenlegi ún. kislistás rendszer, amelyben a győztes szervezet minden mandátumot elvisz, nem túl szerencsés, hiszen ez a közösségen belüli vitákat kiviszi egy kisebbségi parlamenten kívüli szférába, különösen a romáknál. Ez főleg az ő esetükben nem túl szerencsés megoldás. Azt is javasoltam korábban, hogy az egész elektori gyűlési rendszer változzék meg, ugyanis nem egyformán alkalmas minden egyes közösség számára. Néhány közösségnél, ahol van 50 vagy 100 elektor, egy ilyen gyűlést normálisan

meg lehet rendezni. 2500 elektor esetén ez már nem megy. Tehát itt is egy differenciáltabb rendszert kellene kidolgozni.

– *A kisebbségi törvénnyel összefüggésben lehetetlen megkerülni a kérdést: mikor lesz Magyarországon a kisebbségeknek parlamenti képvisellete?*

– Ez az egyik nagy fájdalom a számomra. Számtalanszor elmondtam különböző fórumokon, hogy én nem értem a magyar elitnek ezt a magatartását, ugyanis ha mérlegre tennék egyszer a megvalósítás és annak elmaradásának előnyeit és hátrányait, akkor egyértelműen az előnyök felé billenne a mérleg. Ha megvalósítanák a kisebbségek parlamenti képviselétét, az sokkal kevesebb veszéllyel járna, mert a nemzetközi kritika, ami most már évek óta ér bennünket, elkerülhető lenne egyetlen tollvonással, hiszen a módosítás roppant egyszerű lenne.

– *Az elmúlt 10 évben megfogalmazott megoldási lehetőségek közül Ön, a közigazgatási joghoz értő jogászként melyiket támogatja?*

– Én korábban letettem a garast, azt mondtam, hogy a legegyszerűbb megoldás – és ezt kezdeményeztem egyébként az Alkotmánybíróságnál is – az 5 százalékos parlamenti bejutási küszöb eltörlése volna a kisebbségi szervezetek esetében. Ebben az esetben a rendes választási szabályokat lehetne alkalmazni, és akinek megfelelő társadalmi támogatottsága van, az bejutna az országgyűlésbe. Akinek nincs ilyen támogatottsága, azt miért juttassuk mandátumhoz? Itt a mennyiségi szempont minőségi szemponttá válik. Nyilvánvaló, hogy országgyűlési képviselőre csak olyan csoport tarthat igényt, amelyeknek van társadalmi súlya. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy csak annak van joga beleszólni a dolgokba, de ezt meg lehet oldani differenciáltan is, nem minden az országgyűlésben dől el. Egy kisebb közösségnek – különösen, ha lokálisan jól definiálható – a saját környezetében kell megteremtene magának a képviselő lehetőségét, például a helyi önkormányzatban, a megyei önkormányzatban. Az többnyire elegendő az ő érdekeik megfelelő képviselőre. Miért kell országos szintre emelni egy problémát, ha nem az?

– *Ha ezt az Ön által támogatott modellt fogadja el az országgyűlés, akkor Ön szerint hány parlamenti képviselője lenne a kisebbségeknek? Hány kisebbségnek van esélye egyáltalán arra, hogy bejusson ezen szabályok alapján?*

– Becslések szerint 5-6 mandátumról lenne szó, a romáknak nyilván több mandátumra volna esélyük, és a nagyobb csoportoknak szintén lenne esélyük 1-2 mandátum megszerzésére. Hogy mennyi, azt nehéz megmondani, elvileg az is elképzelhető, hogy ha jól megszervezi magát, a 20–25 ezres román közösség is szerezhetne egy mandátumot.

– *És azok az országgyűlési képviselők pontosan olyan mandátummal rendelkeznének, mint mondjuk egy fideszes vagy egy MSZP-s képviselő?*

– Természetesen. Ez az, ami itt visszatérő szemléleti hiba. Vannak ugyanis emberek, akik azt hiszik, hogy a kisebbségi probléma az a kisebbségek ügye, illetve, hogy a kisebbségek csak a kisebbségi problémákba szólhatnak bele. De hát éppen arról van szó, hogy az integráció azt is jelenti, hogy a kisebbségi képviselő a költségvetéstől kezdve az oktatáson keresztül a külpolitikáig beleszólhat a dolgok irányításába, attól integrált, attól része a mechanizmusnak. Én erről a get-

INTERJÚ

tó-szemléletről – hogy a többség az foglalkozik a többségi dolgokkal, a kisebbség meg a kisebbségi dolgokkal – sosem értettem, és most sem értem, hogy mire jó. Hiszen ez egy ősrégi nemzetállami gondolkodásmód.

– Elképzelhetőnek tart egy olyan szituációt, amikor egy politikai patthelyzetben ezzel az öt képviselővel tud valamelyik oldal kormányt alakítani?

– Igen, elképzelhetőnek tartom, és nagyon jó lenne, ha így történne. Ilyesmi előfordult más országokban is. Nem hiszem, hogy félelemmel kellene gondolnunk erre, amint azt egyesek sugallják. A környező országokban, mind Romániában, mind Szlovákiában – illetve Romániában időközben ez a helyzet már megváltozott, de bármikor újra előállhat – az ottani nemzetiség, a magyarság kormánytényező volt. Most Szlovákiában kormánytényező, és nagyon sok fontos kérdésben a mérleg nyelvének a szerepét tölti be. Ha ott ez működik, ahol állítólag nagy magyarellenesség és kisebbségellenesség van, hát akkor itt miért ne működne?

– Az imént számos érvet sorolt amellett, hogy miért kéne lennie országgyűlési képviselőnek a kisebbségeknek. Mi állhat annak a hátterében, hogy mégis hiányzik ez? Miért nem sikerül ebben a kérdésben a parlamenti pártoknak megegyezniük? Hiszen 1994 tavaszán volt már egy javaslat, amelyet végül nem szavazott meg a parlament.

– Szűklátókörűség, szűkmarkúság, évszázados beidegződések. Számomra az egész ügy nagyon irracionális. Nem értem a félelmeket, amelyeket egyesek ezzel kapcsolatban megfogalmaznak. És különösen nem értem a kettős mércét, miszerint mást mondanak itthon, és mást mondanak a határon túl. Egyetlen komoly alkotmányjogi érvet sem lehet felhozni az általam említett megoldással szemben, tehát ennek nem alkotmányjogi, szakmai okai vannak. Az 5 százalékos küszöb eltörlése a kisebbségek tekintetében ugyanis nem alkotmányellenes.

– Nézzünk meg egy másik nagy témát, a diszkrimináció kérdését. A kisebbségek közül ez elsősorban – talán szinte kizárólag – a cigányságot érinti. Melyek Ön szerint az életnek azok a területei, ahol a legsúlyosabb problémák jelentkeznek?

– A diszkriminációnak vannak tipikus megnyilvánulási formái. Ez nagyon veszélyes dolog, mert túl azon, hogy embereket hoz jogellenes helyzetbe, egyben üzenetértéke is van. Ahogy az állam viselkedik, úgy fog viselkedni a társadalom is, és ahogy az állam szervei bánnak a polgárokkal, úgy fog reagálni az egész társadalom erre a problémára, tehát magatartásformáló szerepe van. Ezért nagyon fontos, hogy lehetőleg ne érvényesüljön diszkrimináció az állami szektorban. A rendőroktól, a helyi önkormányzati képviselőktől kezdve az adóhatóságig az állam magát az egyenjogúságot, az egyenlő bánásmódot sugározza magatartásmintaként. Sajnos nem ez a helyzet, hiszen jól tudjuk, hogy Magyarországon a rendőrség berkeiben vannak rasszisták, és vannak olyan emberek, akik a cigányokkal kapcsolatban nagyon negatív beállítottságúak, és igenis előfordul, hogy a rendőrség állományában lévő, cigányüldöző személy ennek nemcsak szavakban ad hangot.

– Tud említeni olyan eseteket, amikor ez ellen eredményesen sikerült fellépni?

– Igen, volt ilyen ügyünk, amelyikben feljelentettük az illető rendőrt, a nyomozás megindult és eredményesen lezárult. És voltak egyéb büntetések is, fegyelmi, illetőleg bírósági úton.

– Az önkormányzatokkal kapcsolatban szintén volt néhány nagy vihart kavart ügy...

– Igen, ezen a téren kevésbé voltunk sikeresek, például itt van a sokat emlegetett zámolyi ügy, az is így kezdődött. A mi kezdeményezésünket annak idején elfogadták, senki nem vitatta, hogy ami történt, az jogellenes, de igazi szankciók nem születtek, így a probléma sem igen oldódott meg. Zámolyt réges-rég mindenki elfelejtette volna, ha annak idején megfelelő lépések lettek volna. De azért itt is előfordult, hogy sikerült rábírnunk a polgármestereket, önkormányzati testületeket, hogy lássák be korábbi tévedésüket vagy hibájukat, és orvosolják a problémát. A diszkrimináció másik jellemző területe az oktatás. Itt állandóan arról beszélünk, hogy meg kell oldani a cigányság elmaradását, stb., és azt is tudja mindenki, hogy az oktatás területén tudjuk a legnagyobbat lépni. Ez hosszabb távon fejt ki ugyan pozitív hatását, de alapvető jelentőségű. Ennek ellenére az oktatásban elég gyakran előfordul a diszkrimináció, aminek különböző megnyilvánulási formái vannak a kisegítő iskoláktól kezdve az ún. felzárkóztató oktatáson keresztül egészen odáig, hogy egyes településeken lassan szétváljak a roma és a nem roma oktatási intézményrendszer.

A következő tipikus terület a foglalkoztatás. Mindenki tudja, hogy a cigány foglalkoztatási adatok nagyságrendekkel rosszabbak, mint az átlag. Az átlagos munkanélküliség Magyarországon 6 és 10 százalék között mozgott az eltelt évtizedben, most éppen 6 százalék körül van, ugyanakkor a romák foglalkoztatási adatainál 50–60–70 százalékos ugyanez a szám. Emögött persze nyilván vannak objektívnek nevezhető tényezők is, ilyen például a képzetlenség. A képzetlenség persze visszavezethető az oktatási gondokra, de ha ezt figyelmen kívül hagyjuk, a vizsgálatok szerint akkor is marad egy olyan 30 százalékos réteg, aminek létét nem lehet ezen a módon megmagyarázni, tehát nyilvánvalóan a diszkrimináció számlájára kell írni. Ha viszont ez így van, akkor miért várjuk el azt a romáktól, hogy dolgozzanak? Hiszen nem kapnak munkalehetőséget, illetve az ő elhelyezkedésükre többszörösen rosszabb az esély, mint a nem romáknál. Kissé farizeus dolog, hogy azt mondom, dolgozz, ugyanakkor nem adok neked lehetőséget arra, hogy valóban dolgozhass.

– Sajnos még ma is gyakorta láthatók az olyan hirdetések, amelyekben „fehér bőrű, nem alkoholista kóművest” keresnek.

– Ez csak a jéghegy csúcsa, hiszen manapság már sokkal óvatosabbak, meg ravaszabbak is a munkáltatók, sokkal rejtettebb módszereket használnak arra, hogy megakadályozzák a romák munkavállalását.

A munkavállalás mellett ugyanilyen fontos probléma a lakhatás körül jelentkező diszkrimináció, hiszen a lakáskörülmények egy ember életminőségét alapvetően befolyásolják. Ez az a terület, ahol álta-

lában szűkében vagyunk a javaknak, ezért itt viszonylag gyakran fordul elő diszkriminatív intézkedés vagy az intézkedés elmulasztása. Nagyon kevés helyi önkormányzatnak van Magyarországon lakásprogramja. Pedig ez egy olyan program, amely legalább reményt adhat a lakással nem rendelkezőknek vagy a nagyon nyomorúságos lakáskörülmények között élőknek, hogy egyszer majd megoldódik a gondjuk.

– 2000 végén Ön előterjesztette az egyenlő bánásmódról szóló törvény tervezetét, amely kizárólag az ún. „faji” és etnikai diszkriminációval foglalkozik, és nagyon sok javaslatot tartalmaz. Összefoglalná, hogy melyek a javaslat céljai, kitörési pontjai, azaz hogy miben hozhat újat egy ilyen törvény?

– Az első kérdés, hogy miért csak erre az egy diszkriminációfajta terjed ki a javaslat. Ez nem azért van, mert úgy gondoljuk, hogy a diszkriminációnak csak ezt a formáját kell kezelni. Ellenkezőleg, én minden egyes diszkriminációra kiterjedően támogatom az általános antidiszkriminációs törvény elfogadását.

– A világ különféle országaiban számos antidiszkriminációs modell létezik. Van, ahol az ágazati, polgári, büntetőjogi, munkajogi jogszabályokban érintik a diszkrimináció kérdését. Mindmáig Magyarország is ezt a megoldást követte. Más országokban, közöttük számos EU-tagállamban egy általános törvény tiltja a diszkriminációt, míg van olyan ország is, ahol több külön törvény született az egyes hátrányos csoportokkal szembeni diszkrimináció elleni, hatékony fellépés érdekében. Ezek közül Ön melyik modellt tartja Magyarország számára követendőnek?

– Ez elvi vitának tűnik, de nem az. Elvi vita, hogy valóban igaz, miszerint az egyes országokban ebből a szempontból vannak különbségek, és elvi az is, hogy melyik az a megoldás, amelyik a leghatékonyabb. Ettől kezdve már átalakul a probléma elvi gondokból politikai vitává. Ugyanis azok, akik azt támogatják, hogy ún. ágazati egyes törvényekben megfelelően szabályozott legyen a diszkrimináció tilalma, azokról nem feltételezem, hogy tisztességtelen szándékkal teszik. De tudniuk kell, hogy ha ezt az utat járjuk, akkor ez sokkal rögzösebb, sokkal hosszabb ideig tart, és ez sokkal kevésbé hatékony megoldás. Önmagában az ilyen rendelkezések elfogadása hihetetlenül bonyolult, hiszen nem egyetlen törvényt kellene alkotni, hanem ki tudja hányat, ráadásul nem is biztos, hogy mind törvény lesz, lehet kormányrendelet, miniszteri vagy önkormányzati rendelet. Ez azt jelentené, hogy az egész magyar jogrendet antidiszkriminációs szempontból át kellene fésülni, és ezerféle változtatást kellene végrehajtani, ami iszonyatos munka, ráadásul azonnal beleütköznénk a bürokrácia teljes ellenállásába. Ezért ezt eléggé reménytelen dolognak ítélem.

– A fogyatékosok esélyegyenlőségéről szóló törvény 1998. évi elfogadásával elindult a magyar jogalkotás egy bizonyos irányba. Hogyan ítéli meg ezt a törvényt, és miként látja az antidiszkriminációs jogalkotás jövőjét?

– Szerintem a fogyatékosokkal kapcsolatos jogalkotás a másik modellre példa, ugyanis kiragad egy hátrányos helyzetű csoportot. A szabály az általános, csak a csoport specifikus. Amikor az etnikai diszkriminációt és egy rájuk vonatkozó törvény lehetőségét vizsgál-

tuk, akkor pontosan ezt a modellt követtük, csak egy másik csoportra alkalmazva. A szabályozás általános, csak a szempontok specifikusak. A másik, hogy van nemzetközi nyomás is rajtunk, ez a 2000-ben született EU-irányelv. A faji és etnikai diszkrimináció tilalmáról szóló, 2000/43/EK irányelv nem mondja ki kifejezetten, hogy az egyenlő bánásmód biztosításáról szóló általános törvény a jobb megoldás, de ha megnézzük az irányelvet, annak összes részletét, akkor az azt sugallja, hogy ők egyértelműen ezt tartják a követendő, a jobb megoldásnak. Ezt az irányelv alapján mondom, és az ezzel kapcsolatos nemzetközi tapasztalatok alapján. Az egyik probléma, ami nincs megoldva és itt megoldódna, az a diszkrimináció fogalma, vagyis annak fel-tárása, hogy a diszkriminációnak milyen esetei lehetségesek. Az ún. nyílt vagy közvetlen diszkriminációra, illetve ennek szabályozására van is példa Magyarországon és van alkotmánybíróági gyakorlat is erre. A rejtett vagy közvetett diszkrimináció, amely az egész problémának a legsúlyosabb, legjelentősebb része, arról szó sem esik az egész magyar jogrendben, de még az Alkotmánybíróság döntéseiben sem.

– *A közvetett diszkrimináció fogalmát július elsejei hatállyal vezette be a Munka Törvénykönyvének legújabb módosítása. Mi a véleménye a közvetett diszkriminációnak erről az Mt. 5. szakaszába illesztett meghatározásáról?*

– Ez az első eset a magyar jogban, amikor föltűnik ez a fogalom. Ezt mi csempésztük be a jogalkotási folyamatba, ugyanis részt vet-tünk ennek a módosításnak az előkészítésében. Sikerült meggyőzni a szakértőket arról, hogy ne csak a nemi diszkrimináció esetére ter-jesszék ki az alkalmazást. Én üdvözölni tudom ezt a lépést, olyannyi-ra, hogy részben saját sikeremként is fogom fel.

– *Amint az imént említette, az Ön által javasolt törvénynek a diszkri-mináció meghatározása lenne az egyik eleme. Milyen elemek lennének még ebben a törvényben?*

– Nagyon fontos, hogy legyen egy olyan speciális jogérvényesítő mechanizmus, amely eltér az eddigiektől, a hagyományos megoldá-soktól. Erre vonatkozóan van már ajánlása az Európa Tanácsnak, az Európai Uniónak, amelyek szerint az állam hozzon létre olyan speci-ális intézményeket, amelyek főhivatásszerűen ezzel a kérdéskörrel foglalkoznak. Ez azért fontos, mert ez a bíróságok – amelyeknek a jogalkalmazásban nagyon jelentős a szerepük – egész szerepfelfogá-sától idegen, legalábbis a nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy a bíróságok nagyon kevésbé hajlandók, nagyon kevésbé nyitottak en-nek a kérdésnek a megítélésére. A rejtett diszkrimináció, a bizonyítási teher megfordítása és az ehhez hasonló jogi megoldások a bíróságok számára annyira nehezen emészthetők, hogy szükség van egy speci-ális intézményre, amelyik kifejezetten ezzel foglalkozik, és amelyik egyfajta jogikultúra-átalakítást is végez. Ez az igazságszolgáltatástól reálisan nem várható el.

– *Mi lenne ennek az intézménynek, fórumnak a feladata?*

– Egyrészt ombudsmanszerűen működne, panasszal lehetne hozzá

INTERJÚ

fordulni. Nem feltétlenül szükséges, hogy ombudsman csinálja, erre megfelelő volna egy testület is. Az a fontos, hogy az ombudsmanra jellemző gyors, flexibilis eljárás keretében történjen valami, például egy állásfoglalás, vagy döntés, azzal kapcsolatban, hogy történt-e diszkrimináció. Ráadásul ez megelőző funkciójú lenne, hiszen nem zúdulna rá az ezzel kapcsolatos per az igazságszolgáltatásra, ahol ki tudja, mikor tudnának vele foglalkozni. Lehetővé tenné a viták egyszerűbb elintézését.

De van az intézménynek egy másik szerepe is. Ez pedig a felvilágosítás, a közvélemény figyelmének felhívása, az ezzel kapcsolatos anyagok, információk gyűjtése, terjesztése, kiadványok, konferenciák szervezése stb. Az egyenlőségi kultúra bevitele a közgondolkodásba. A harmadik dolog, amit az irányelv ajánl, és ami Magyarországon csak a munkajogban érvényesül, abból indul ki, hogy különösen a rejtett diszkrimináció esete nehezen bizonyítható. Ezért alkalmazzák az EU-tagállamok és a magyar munkajog is a bizonyítási teher megfordításának eszközét. Eszerint nem a jogaiban sértett egyénnek kell bizonyítania, hogy diszkrimináció érte, hanem a jogsértő köteles bizonyítani, hogy eljárása nem volt diszkriminatív. Ennek a jogintézménynek a megítélésében vita dűl a jogászok között, egyesek azt mondják, hogy ez az ártatlanság vélelmének felborítása, és csak a veszélyekre figyelnek. Ahol ezt a jogintézményt már általánosan alkalmazzák, ott ezek a veszélyek nem igazolódtak be. Nyilvánvaló, hogy büntetőperekben ezt a szabályt nem lehet alkalmazni, hiszen ott az ártatlanság vélelme miatt erről szó sem lehet. De miért ne lehetne civil jogi vagy közigazgatási jogi ügyekben általánosan alkalmazni? Az európai gyakorlat azt bizonyítja, hogy erre van lehetőség, és ez működőképes. Végül nagyon fontos az általam említett irányelvben, hogy egy differenciált szankciórendszert kíván meg. Nálunk ez idő szerint igazából egyetlen egy komolynak tekinthető szankció van, és ez a büntetőjogi szankció, ami azonban a nagy huságnak a suhogtatását jelenti, de mivel ez durva eszköz, nem is nagyon alkalmazzák.

Sokkal egyszerűbb lenne, ha finomabb szankciórendszer alakulna ki, ráadásul azt is meg lehetne csinálni, és a mi javaslatunkban ez is szerepel, hogy a diszkriminációt fajtánként megkülönböztetjük. Például az oktatási diszkriminációnál nem feltétlenül ugyanazokat a szankciókat kellene alkalmazni, mint a foglalkoztatásnál vagy a hatóságinnál. Az oktatási diszkriminációnál mindig azzal a problémával találkozunk szembe, hogy ha nem alkalmazunk büntetőjogi szankciót, akkor marad a fegyelmi szankció. A fegyelmi szankciót azonban általában nem alkalmazzák, mert ez a hatáskör az iskolafenntartónál van. Az iskolafenntartó azonban maga is az „elkövetői oldalon áll”, tehát tőle elvárni, hogy fegyelmi szankciókat alkalmazzon, meglehetősen kérdéses. Éppen ezért kell itt egy olyan utat keresni, ami ebből a dilemmából kivezet.

– Korábban említette, hogy a javaslat csak az ún. „faji” és az etnikai diszkriminációra vonatkozik. Mi ennek az oka?

– Ez a hatáskörömből következik, hiszen az nem terjed ki a nem, a kor szerinti, vagy éppen a vallási diszkrimináció eseteire. Éppen ezért az általunk megfogalmazott javaslat csak erre az egy esetre terjedhet ki, de szándékosan úgy fogalmaztuk meg, hogy az kis változtatásokkal bármikor kiterjeszhető legyen bármi más csoportra, illetve diszkriminációs körülményre. A javaslat szövege el is készült, amit mindenkinek felajánlottunk hasznosításra. El is küldtem az emberjogi bizottság elnökének és az ad hoc bizottság elnökének. Úgy tűnik, hogy erre a Szocialista Párt harapott rá, mert ők időközben egy ehhez nagyon hasonló javaslattal álltak elő.

– *Látja-e esélyét annak, hogy egy ehhez hasonló törvényt a közeljövőben elfogadjon a Magyar Országgyűlés?*

– Ez attól függ, hogy mit nevezünk közeljövőnek. Hogy előbbutóbb ebből lesz valami, az biztos. Ha valóban EU-tagok leszünk, márpedig én nagyon bízom abban, hogy igen, akkor ez az acquisitions communautaire, azaz a közösségi vívmányok részeként kötelező lesz Magyarországra nézve is. Az irányelvet pedig 2003. július 19-ig kell a tagállamoknak harmonizálniuk. Akkor ezt majd számon kérhetik Magyarországtól is. Ezeket a szabályokat a luxemburgi Európai Bíróság alkalmazni fogja, és azok alkalmazását ki tudja kényszeríteni a tagállamoktól.

– *Nemrégiben nagy vihart kavart egy debreceni középiskola ügye, ahol először bukkant fel nyíltan a pozitív diszkrimináció a magyar gyakorlatban. Ebben a középiskolában az igazgatónő szerette volna fenntartani a fiúk és lányok közötti arányokat. Mivel azonban a fiúk felvételije általában rosszabbul sikerült, mint a lányoké, ezért a „kívánatos nemi arányok” elérése érdekében a fiúk esetében 11 ponttal lejjebb vitték a ponthatárt. Hogyan látja a pozitív diszkrimináció esélyeit Magyarországon, elsősorban a cigányság esetében?*

– Az irányelv mellé az EU csatolt egy a végrehajtásra vonatkozó dokumentumot, amelyben pontosan a pozitív diszkriminációról van szó. Eszerint a tagállamok első feladata a hatékony kommunikáció, tehát a közgondolkodás megváltoztatása. Azt hiszem, ez a legpozitívabb dolog, amit tenni lehet, hiszen a diszkrimináció azért létezik, mert úgy gondolkozunk, ahogy. Ha ebben sikerül társadalmi mértékű változást elérni, akkor minden egyéb intézkedés szükségessége csökkenni fog. Hiszen ha valamit nem kell kikényszeríteni, mert az emberek maguktól megteszik, akkor nyilván sokkal kisebb szükség van jogi eszközökre.

Ezen túlmenően azonban az államnak, ahogyan ezt a magyar alkotmány is kimondja, gondoskodnia kell az esélyek kiegyenlítéséről a maga sajátos eszközeivel. Ha a romák – márpedig nem hiszem, hogy valaki ezt vitatná – az átlagnál sokkal rosszabb helyzetben vannak, akkor alkotmányos kötelezettségként is megfogalmazódhat az esélyek kiegyenlítése. Tehát a pozitív diszkrimináció, illetve ennek a rendszeres alkalmazása nemcsak az EU-irányelvnek felel meg, hanem a magyar alkotmánynak is.

– *És a közmegítélésnek is megfelel? Ön szerint hogyan állna hozzá a közvélemény a pozitív diszkrimináció alkalmazásához a romák esetében?*

INTERJÚ

– Szerintem ez kizárólag kommunikáció kérdése. Ha ezt az állam megfelelő szervei, hatóságai, személyiségei úgy kommunikálják, ahogy azt kellene, pozitív imidzst kialakítva a dolog körül, akkor a közvélemény nagy többsége könnyen meggyőzhető lenne ennek szükségességéről és fontosságáról, különösen, ha maga is érezné a javuló tendenciát, belátható időn belül. Az a helyzet, amiben valóságos hadiállapot kezd kialakulni számos településen romák és nem romák közt, az előbb-utóbb súlyos katasztrófával fenyeget. Az embereket ettől megkímélni abszolút állami közfeladat. Azért használom mindig az „állam” kifejezést, mert nem szeretném a kormányt emlegetni, mert ez azt a benyomást keltené, hogy a miniszterek csoportja felel mindenért. Az állammal azt akarom mondani, hogy ebben mindenki benne van, az önkormányzattól kezdve a rendőron keresztül az adónyomozóig, a tanártól az orvosig, mert ez tágabb értelemben mind a közszférához, az államhoz tartozik. Igenis az államnak a kötelessége, hogy őrködjön a társadalmi béke fölött, és társadalmi béke akkor várható, ha az emberek között nincsenek súlyos feszültségek. A konfliktusok mindig az elviselhetetlennek tartott feszültségek miatt vannak.

– *Ha visszatekint az elmúlt hat évre, melyek voltak azok a pillanatok, amikor úgy érezte, hogy ezért megérte elvállalni a feladatot?*

– Ha most érzelmes történetekkel akarnám ezt illusztrálni, akkor azt kell mondanom, hogy minden egyes alkalommal, amikor a postámba érkezik egyszerű vonalas füzetlapon egy levél, amelyben az illető elismerését fejezi ki, és amiben a jókívánságait tolmácsolja, vagy a háláját fejezi ki, olyankor azok felemelő pillanatok. Vagy amikor a panaszos azzal kezdi a levelét, hogy „ön az utolsó reményem, és az ügyben sok kudarc után sikerül valamiféle változást elérni”. Én azt gondolom, hogy az is fontos, hogy mi megkísérlünk – remélem, hogy a leveleinkből ez kiderül – az emberekkel emberi hangon beszélni. Tehát a nyelv, amit használunk, emberi nyelv, nem pedig bürokratanyelv. Borzasztó, amikor a különböző hatóságok ezt az emészthetetlen, emberidegen nyelvet alkalmazzák a hozzájuk fordulókkal való kommunikációban. Azzal, hogy nem ezt tesszük, azt szeretnénk kifejezni, hogy ez nem szükségképpen van így. Tudom, hogy egy levélnek precíznek kell lennie, hiszen a jogász nyelve nagyon precíz, pontos nyelv, és vannak kifejezések, amiket használni kell. Mégis igyekszünk minden egyes esetben törekedni arra, hogy az illető érezze, vele emberként foglalkozunk, és nem ügyfélként.

– *Volt-e esetleg olyan pillanat, amikor megbánta, hogy annak idején igent mondott a felkérésre?*

– Persze, voltak ilyen pillanatok, és itt ismét leveleket tudok felidézni. Ugyanis néha kapunk mocskolódó névtelen leveleket is, amelyekben minden van, csak dicséret nincs, és időnként kapunk fenyegető levelet is. Azt hiszem, háromszor fordult elő a hat év alatt, hogy azt kértem a megfelelő hatóságoktól: tegyék meg az általuk szükségesnek tartott intézkedéseket, mert nem rólam volt ott szó, hanem a családomról.

– Esetleg a nagyobb nyilvánosságot kapott ügyek közül tud olyat mondani, amit különösen nagy sikernek vagy kudarcnak tart?

– Én a hivatali dolgokat igyekszem nem személyes ügyként átélni. Amikor megírok valamit, vagy teszek valamit egy ügyben – persze ezt nem tudja az ember személyes viszonyulás nélkül tenni –, ezt igyekszem minimálisra csökkenteni. Tehát nem személyes győzelemként vagy személyes vereségként élem át a dolgokat, hanem abból indulok ki, hogy igyekszem a kötelességemet tisztességesen teljesíteni. Ha úgy érzem, hogy elmentem addig, amíg megfelelő szakmai tisztességgel lehetett, és mégsem sikerült valamit megvalósítani, az rajtam kívül álló okokból van így, és nem érzem kudarcnak. Akkor sem, ha valaki nem ért velem egyet, és akkor sem, ha az általunk képviselt álláspontot valakik nem fogadták el, vagy azzal ellentétesen döntöttek. Én ezt nem a győzelem–vereség dimenziójába sorolom, hanem arra törekszem, hogy az álláspontomat érvekkel lehessen alátámasztani. Az, hogy más ettől eltérően vélekedik, az az ő felelőssége. Ha én most túlságosan érzelmesen élném át a dolgaimat, akkor valószínűleg idegbajt kapnék, hiszen minden egyes állásfoglalásunk után bizonytalan, hogy a másik fél mit fog mondani.

– Az interjú a június 30. előtti választások előtt készül. Elfogadja a jelölést, ha a politikai pártok egyeztetése után újra felkérlik erre a tisztségre?

– Erről csak a jelölés után lehet bármit nyilatkozni, hiszen az sem mindegy, hogy kikkel fogok együtt dolgozni. A kérdésre csak akkor tudok válaszolni, ha ismerem a jelöltek sorát. El tudnék képzelni olyan csapatot is, amelyikbe nem szívesen mennék.

Hadd mondjam el, hogy ez a közös hivatal nagyon sajátos konstrukció. Feltételezi, hogy a benne dolgozó ombudsmanok egymással együtt tudnak működni. Egyszerűen rá vagyunk kényszerítve az együttműködésre. Hála istennek, eddig zökkenőmentesen működött a hivatal az elmúlt hat évben, Polt Pétert is beleértve. Ez nagyon fontos dolog. Ha olyan személyi konstelláció jön létre, ahol ez előre láthatóan az abszolút ellentétes filozófia miatt nem várható, akkor nagyon el kell gondolkoznia az embernek azon, hogy belemenjen-e egy ilyen helyzetbe.

SZÁSZ ANNA

Az Ashoka Magyarországon

Társadalmi vállalkozás és kockázati tőke. Ez a két kulcsszava az 1980-ban alapított, ma már világméretűvé vált Ashoka mozgalomnak, amelynek célja, hogy sajátos módon támogassa a civil szféra fejlődését a világ elmaradottabb régióiban. Magyarországon az Ashoka 1995 óta működik.

Ha nem is örülünk válogatás nélkül mindannak, ami átjön az Újvilágból, nem tagadhatjuk: az ezredfordulón az Egyesült Államok tágabban értelmezett kulturális hatása a világ szinte minden táján meghatározó. Ezúttal nem a filmiparra, a popzenére vagy a gyorsétermekre gondolunk, hanem a civil mozgalmakra, melyeknek többsége az USA-ból ered, és amelyekre modellként tekinthetünk, mert ezeken tanulmányozható, miként jöhetnek létre és működhetnek az államtól független, nonprofit szervezetek.

A mi kelet-közép-európai történelem formálta szemléletünk az államnak központi szerepet tulajdonít a szociális struktúra megteremtésében és működtetésében.

Az a filozófia, amelynek jegyében az alapító, Bill Drayton jóvoltából az Ashoka létrejött, ettől gyökeresen különbözik.

Bill Drayton családi hagyományként örökölte a szociális problémák iránti érzékenységet. Ősei között olyan nők és férfiak találhatók, akik annak idején élharcosai voltak a rabszolgaság eltörléséért folytatott küzdelemnek és a nők egyenjogúságának. Egy róla szóló ismeretében olvasom, hogy a New Yorkban nevelkedő Draytonra a családi példán kívül igen nagy hatást gyakorolt az a jogközpontú közeg, amely jellemző az USA társadalmára, és hatottak rá a polgárjogi mozgalmak, amelyeket olyan magas etikai normákat képviselő személyiségek fémjeleznek, mint Mahatma Gandhi és Martin Luther King. De szemléletének kialakulásában igen fontos szerepet játszott az a felismerés, hogy minden változás katalizátora a vállalkozó, *az egyén*.

Ismerjük a szociális szférára vonatkoztatva a hal és a háló metaforáját. Drayton megfogalmazásában, a vállalkozó egyén kulcsszerepét hangsúlyozva, ez a következőképpen módosul:

„A társadalmi vállalkozók nem elégszenek meg azzal, hogy kifogják a halat, azzal sem érik be, hogy megtanítsák a halászat fortélyait. A társadalmi vállalkozó nem nyugszik, amíg nem forradalmasította a halászati ipart.”

Ashoka: miért?

Hogyan került be Asóka (ez a szanszkrit név latin betűs átíratának formája) a képbe?

Miért épp ez, az időszámításunk előtti 3. században élt indiai uralkodó lett a mozgalom névadója?

Miután Asóka véres háborúk révén egységes birodalmat teremtett az indiai szubkontinensen, gyöttrő lelkifurdalást érzett, és élete további részében lemondott az erőszakról. Későbbi tevékenysége alapján úgy őrizte meg alakját az emlékezet, mint a világ egyik legrégebbi és legnagyobb hatású társadalmi újítóját. Országában ő szervezte meg elsőként az orvosi ellátást, hatalmas öntözési programot indított, és sok ezer fát telepített az utak mentén, India forró, sivatagos vidékein. Délkelet-Ázsiában egyéb, fontos infrastrukturális fejlesztés is fűződik nevéhez.

Bill Draytonnak – aki diákéveitől kezdve igen komoly érdeklődéssel fordult az ázsiai társadalmak iránt, majd beutazta Ázsiát – az ott tapasztaltak alapján fel kellett tennie a kérdést: mi módon lehetne az Észak és Dél közötti gazdasági, társadalmi különbségeket csökkenteni? Hogyan lehetne a Dél országainak fejlődését meggyorsítani, hozzájárulni a civil szférában zajló demokratikus változások kibontakozásához?

A „hogyan? mi módon?” kérdésre az Ashoka létrehozása volt a válasz.

A „mi az Ashoka” helyett viszont könnyebben kapunk választ arra a kérdésre, hogy *mi nem*: „Nem alapítvány és nem is állami intézmény. Nem fogadunk el állami támogatást, csak magánszemélyek és alapítványok felajánlásait.”

Önmeghatározásként a következőkkel talán megelégedhetünk:

„Az Ashoka olyan szervezet, amelynek célja a világ társadalmi vállalkozóinak összefogása a különböző társadalmak számára alapvető, égetően szükséges változtatások véghezvitele érdekében. Az Ashoka meggondolt kisbefektetésekkel, úgynevezett *kockázati tőkével* segíti ezeket a társadalmi vállalkozókat az egyre súlyosabb társadalmi problémák megoldására kidolgozott úttörő elképzeléseik megvalósításában.”

Az Ashokát, mint fentebb írtuk, Bill Drayton 1980-ban alapította.

1981-ben választották ki az első, indiai Ashoka-tagot és indult el az Ázsia-program.

Az alapítás óta eltelt húsz év alatt több mint 1100 tagot választottak Ázsia, Afrika, Latin-Amerika, majd Közép-Európa összesen 42 országában.

2000-ben az Ashoka az észak-amerikai kontinensre is kiterjesztette tevékenységét: a tagok kiválasztásával program indult Kanadában és az Egyesült Államokban is.

Az Ashoka-tagok tevékenységének hat fő területe van.

Magyarországon ezek:

1. Egészségügy
2. Oktatás

3. Mezőgazdaság
4. Környezetvédelem
5. Emberi jogok, társadalmi igazságosság
6. Vidéki és városi fejlődés, illetve egyéb humán területek fejlesztése.

A tagok kiválasztása az Ashoka hatékony működésének alfája és omegája.

Drayton társadalmi vállalkozókra vonatkozó alapgondolata oly módon társul a kockázati tőkével, hogy ő a szervezetek helyett magát az embert, az újító-vállalkozó egyént kívánta támogatni, az egyénbe kívánta ezt a bizonyos tőkét befektetni, abból a megfontolásból, hogy a személyhez kötött befektetés a szervezetek támogatásánál sokkal jobban hasznosul. Az az ember, az a társadalmi vállalkozó, akit az esetek többségében három éven keresztül, az adott ország fizetési szintjéhez viszonyítva, de azt meghaladó mértékben támogatnak – vagyis aki Ashoka-ösztöndíjban részesül –, teljes energiáját és idejét az általa képviselt ügynek tudja szentelni. A kockázat abban rejlik, ha a támogatás ellenére a társadalmi vállalkozás nem úgy sikerül, mint ahogy az a kiválasztáskor feltételezhető.

Az Ashoka-ösztöndíjat meghatározott időre adják, az Ashoka-tagság azonban életreszóló, és nem lekicsinylendő előnyökkel, szolgáltatásokkal jár. Igénybe vehetők globális és országos programok, amelyek révén fontos információkhoz juthatnak, kaphatnak képzést, támogatást kutatásokhoz, internet-hozzáféréshez, kapcsolatokat teremthetnek más országokban működő ashokásokkal.

Az Ashoka-tag megkeresése, kiválasztása többlépcsős folyamat. Módszereit, szempontjait az elmúlt húsz év gyakorlata igazolta. A jelölteknek az alább felsorolt kritériumoknak kell megfelelniük:

- Kreativitás a problémamegoldásban
- Vállalkozói képességek
- Egy olyan ötlet, amely az országban új, egyedi
- Egy olyan gondolat megvalósítása, amely országosan, illetve nemzetközi szinten fejti ki a hatását
- Magas erkölcsiség.

A kiválasztás több lépésben történik.

Első lépésként a jelölt referenciákkal felszerelve írásban jelentkezik, ezt követi az országos Ashoka-képviselővel való beszélgetés.

Második lépésként a jelöltet a nemzetközi Ashoka-szervezet képviselője hallgatja meg.

A harmadik lépés egy, a jelölt országának elismert szakembereiből és az Ashoka-stáb egy tagjából álló bizottság előtti, újabb meghallgatás. Ezt követően a bizottság tagjainak egyhangúlag kell dönteniük: kellően meggyőző volt-e a jelölt és az általa képviselt gondolat, rendelkezik-e a megkívánt széles körű társadalmi hatás eléréséhez szükséges potenciállal.

A végső döntést, utolsó lépésként a nemzetközi igazgatótanács tagjai hozzák meg, hogy a világszerte elismert normákat következetesen érvényesítsék.

Magyarországi kezdetek

A magyarországi Ashokát 1995-ben kezdte szervezni Ms. Jody Jensen. 1998-ig ő volt az országos igazgató. 1999 januárja óta ezt a tisztelet Erős Barbara tölti be, Jody Jensen pedig a kelet-közép-európai régió igazgatója.

Öt év alatt huszonketten nyerték el az Ashoka-tagságot Magyarországon.

Itt említendőek az önkéntes jelölők, az úgynevezett nominátorok, akik segítenek megtalálni az Ashoka-tagságra méltó embereket. Hazánkban Göncz Árpádné volt az egyik legaktívabb nominátor: öt olyan személyt ajánlott a szervezet figyelmébe, akiknek a támogatást sikerült elnyerniük.

Erős Barbara hangsúlyozza az egyén támogatásán kívül az Ashoka közösségépítő szerepét. A tagok kéthavonta találkoznak, megismerkednek egymás szervezeteivel, személyes kapcsolataik révén sokféle együttműködés születik.

A magyar Ashoka-tagok között éppúgy találhatunk ismert, mint kevésbé ismert személyiségeket.

Az előbbieik közé tartozik Furmann Imre, a NEKI (Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő iroda) igazgatója, dr. Geréb Ágnes nőgyógyász, dr. Persányi Miklós, az Állatkert igazgatója, Lázár Péter, a Nyírteleki Általános Iskola tanítója, aki a roma gyerekekkel képes megszerettetni az iskolát és a tanulást.

Úgyancsak ismerős Kovács Csaba, a Félúton Alapítvány kuratóriumának titkára, aki az Esély 2000/1-es, valamint dr. Morvai Krisztina, a Női és Gyermekjogi Kutató és Oktató Központ vezetője, aki a 2001/3 -mas számban, a Civil Világ rovatban szerepelt.

A számomra ismeretleneket most nem sorolnám föl. De mindenképpen meggyőző, hogy a tagok működési területüket tekintve az élet, illetve a hazai társadalom igen széles spektrumát képviselik.

Magyarországon elsőként dr. Takács Bernadett játékpedagógus, a Mikkamakka Játéktár (ma játékmódszertani központ) alapítója és vezetője nyerte el az Ashoka-tagságot.

A Játéktár kétségkívül új gondolatot valósított meg a pedagógiában. Azt a nyilvánvaló tény, hogy a gyerekek legfőbb tevékenysége és önkifejezési módja a játék, Takács Bernadett részben a gyerekek fejlődési zavarainak diagnosztizálására, részben céltudatosan megválasztott játékkal a problémák megoldására használta és használja munkatársaival egyetemben. A kizárólag kreatív játékokkal berendezett Játéktár azonban elsősorban a családok, a szülők és gyerekek együtt játszására szolgál.

A Mikkamakka ma már országos hálózattá növekedett. Budapesten az eredetivel együtt három, vidéken – Úriban, Nagykanizsán, Kálcsán, Szegeden és Velencén – öt Játéktár működik.

Az elsők között, 1995-ben kapta meg az Ashoka-ösztöndíjat dr. Rácz József pszichiáter, a Kék Pont Drogkonzultációs Központ és Ambulancia vezetője.

Rácz doktor 1980-ban, egyetemistaként került kábítószerrel foglalkozó fiatalokkal kapcsolatba, egy, a csövesekről írt tudományos diákköri munkája révén.

Ezt a kutatást többekkel, jogászhallgatókkal együtt végezte. Interjúkat készítettek a Deák téren gyülekező csövesekkel, együtt jártak velük koncertekre.

Emlékeztetőül: az akkori csövesek többsége nem volt valódi hajléktalan, a jelzővel a fiatalok egy bizonyos nonkonform, a hippiket önmaguk előképének tekintő csoportját különböztették meg. A csöves kultúrához hozzátartozott az öltözködés, a zene (a fővárosból kitiltott rockzenekarok koncertjeit látogatták) és az akkor hozzáférhető kábítószeresek fogyasztása. (Gyógyszereket szedtek, például Parkánt, valamint a széles körben elterjedt ragasztózással éltek.)

A róluk készült tanulmány 1984-ben, a Világosság című folyóiratban jelent meg.

(A narkózis Magyarországon hosszú időn keresztül volt úgynevezett embargós téma, azaz erről csak kis példányszámú szak-, illetve tudományos folyóiratok közölhettek tudományos igényű beszámolót.)

Dr. Rácz József érdeklődése a narkós fiatalok iránt a későbbiekben is megmaradt. A kutatás folytatódott más helyszíneken, akkor is, amikor az MTA Pszichológiai Intézetében kezdett dolgozni, ma is ez a fő munkahelye. Egyre intenzívebben foglalkozott a drogfogyasztókkal, főként terápiás módszereket alkalmazott, azzal a megközelítéssel, hogy figyelembe kell venni az akkori intézményrendszer (a nyolcvanas évek második feléről van szó) felkészültségét a gyógyításra.

Ebben az időben működtek informális szociálpszichiátriai műhelyek – tagjai egyebek közt a néhai Goldschmidt Dénes, Gerevich József, valamint Rácz doktor –, amelyek célja a pszichiátriai intézményrendszer reformja volt, s ebben kitüntetett szerepet kapott volna a drogosok komplex terápiája.

A műhely a rendszerváltozáskor megszűnt, felaprózódott, s létrejött egy hivatalosan bejegyzett egyesület is.

A kilencvenes évek elején Rácz doktor egy lakótelepen (a Havannán) végzett az ott élő fiatalok között kutatásokat, kialakult körülötte egy segítő csoport a lakótelepi iskola tanáraiból, a családsegítő munkatársaiból, a tisztifőorvosból, valamint az ott lakókból. Létrehoztak egy ma is működő egyesületet, azzal a céllal, hogy a lakótelep képviselhesse az önkormányzatban a maga sajátos érdekeit.

Egy mentálhigiénés központ is megalakult a lakótelepen, amelyben foglalkoztak általános mentálhigiénés problémákkal és szenvedélybetegségekkel.

A Kék Pont

1995-ben kezdték el ennek a multidiszciplináris központnak a szervezését, amelyben a kliensekkel pszichiáter, pszichológus,

addiktológus konzultáns és szociális munkás foglalkozik. Nemcsak azokkal a drogosokkal, akik abba akarják hagyni az anyagozást, de azokkal is, akik – egyelőre – nem akarják abbahagyni. Ez utóbbiaknál viszont csökkenteni kell az ártalmakat.

A Kék Pont által képviselt kezelési forma nem medikalizált, hanem inkább pszichoszociális jellegű. Nálunk még nem elfogadott ez a droggal kapcsolatban az USA-ban és Nyugat-Európában kialakult tendencia, legalábbis az Egészségügyi Minisztérium nehezen fogadja el a módszereiket.

Rácz doktort a névválasztásról kérdezem. Láthatóan a kék az uralkodó szín. A központ a ferencvárosi, rehabilitációtól még érintetlen öreg, lepusztult épületek között bújik meg, *kékre* mázolt vaskapu mögött. Kék színű tárgyak mindenütt, Rácz doktor íróasztalán az irattartó is kék.

– A kék szín a reményt fejezi ki – válaszolja –, a pont pedig az origó, ahonnan és ahová minden irányban el lehet jutni.

A központ egyik legfontosabb célja, hogy a kliensek számára könnyen hozzáférhetőek legyenek. Ennek egyik feltétele az anonimitás. (A névtelenség azonban problémát jelent a támogatást nyújtó tbbel kapcsolatban.)

A kliens telefonos vagy személyes jelentkezésekor első alkalommal a szociális munkással találkozik, aki többnyire az ő korosztályából való fiatal, akivel tegeződhet, aki iránt bizalommal lehet. Az első beszélgetéskor a kliens problémáját igyekeznek körüljárni, megismerni. A szociális munka része az állapotfelmérés, a hozzájuk fordulók igényeinek, szükségleteinek, motivációinak, tüneteinek felismerése, az alkohol- és droghasználók függőségi szintjének felmérése. Az állapotfelmérésre egy eredetileg amerikai kérdőív európai változatát használják.

Az első találkozáskor kölcsönösen tisztázzák a szempontjaikat. A kliens elmondja, hogy mit vár tőlük, a szociális munkás, hogy milyen szolgáltatásaik vannak, miben és milyen módon tudnak segíteni.

A szociális munkás a kliensgazda, aki végigkíséri az útját a kezelés kezdetétől a befejezésig. Szerepe szerint segíti minden egzisztenciális problémájának megoldásában, az albérletkereséstől a munkahelykeresésig, kérvények megírásában, segélykérésben stb.

A szociális munkással folytatott beszélgetést és a kérdőíves vizsgálatot követi az orvosi és a pszichiátriai vizsgálat, majd ennek alapján közösen döntenek el, hogy ki foglalkozzon a klienssel. Ha többféle gyógyszert kap, akkor a pszichiáter, ha nem, akkor az addiktológus konzultáns.

A kezelési idő átlagosan 4-5 hónap.

A terápiába szükség és lehetőség szerint bevonják a kliens környezetét, a családtagokat, pedagógusokat.

Évente 200 új kliensük van, az elmúlt évben 2600 megjelenést regisztráltak. Ebben a klienseken kívül szerepelnek a hozzátartozók, szociális munkás hallgatók, érdeklődő szakemberek.

A Kék Pontban teammunka folyik. A sokoldalú tevékenységnek

megfelelően van kezelői, szociális munkás és oktatási team, egy-egy munkatárs több csapat munkájában is részt vesz, minthogy a létszám meghatározott.

A fentebb felsoroltakon kívül a központ munkatársai közé tartozik még a jogsegélyszolgálatot nyújtó jogász, az oktatási tevékenységet menedzselő szociológus, valamint az egyetemi–főiskolai hallgatók közül rekrutálódott önkéntesek.

Az oktatást prevenciók tevékenységként végzik, az általános iskolák felső tagozataiban és a középiskolákban, az életkori sajátosságoknak megfelelően.

(A Kék Pont honlapja gazdag információkkal, tanácsokkal is szolgál, és nemcsak a központ működéséről, tevékenységi köréről. Például: „Mit tehet a pedagógus?” Ez rendkívül fontos, mert a drogokkal kapcsolatban az iskolákban sok a félreértés. Előfordult, hogy azt hitték, a tanárnak kötelessége (fől)jelenteni a drogozó diákját, ha a kábítószerfogyasztás a tudomására jut. A tanároknak szóló tanácsok egyik pontja azonban világosan leszögezi: „A tanároknak nincs feljelentési kötelezettsége a drogozó vagy drogfüggő diákjával szemben.”)

Új, 2000 decemberében kezdődő program alapján működik a *Kétőspont klub*, amelyben az utcán megkeresett narkós fiatalokkal foglalkoznak, részben az ártalmak csökkentését igyekeznek elérni velük kapcsolatban, részben azt, hogy felkeltsék az abbahagyás iránti vágyat, és segítsék őket az idő strukturálásában.

A prevenciók tevékenységhez szorosan hozzátartozik a szociális munkások és önkéntesek által végzett másik típusú megkereső munka, a Party Service, a partik és bulik látogatása. A Kék Pont filozófiája – mondja Fehér Beáta, aki képzettségét tekintve pszichopedagógus és addiktológus konzultáns, de itt, a drogkonzultációs központban szociális munkásként dolgozik –, hogy a drogos populációhoz oda kell menni, meg kell őket közelíteni.

A technozenés diszkókat többnyire szabad térségben, néptelen helyeken rendezik. Ezeken a droggal kapcsolatban leginkább veszélyeztetett 17–25 éves korosztály tagjai vesznek részt, több százan, néha több ezren. A Party Service helyszínen nyújtott szolgáltatásai: felvilágosítás, lelki segítség és jogi információnyújtás, a drogártalmak csökkentésére tea, gyógytea, só-, cukor- és vitaminpótlás, óvszeradás a biztonságos szex érdekében, és ha szükséges, akkor mentőhívás. Nagyobb partikra eleve orvossal együtt mennek.

Amióta a Soros Alapítvány támogatása megszűnt, a Kék Pontnak mintaszerű tevékenysége ellenére komoly anyagi nehézségekkel kell szembenéznie. Nyár elején kénytelenek voltak három főállású munkatársuktól megválni, noha a kábítószer használók hazai rehabilitációjának közismerten szűk kapacitását tekintve, egy jól működő intézményt nem ildomos igazán magára hagyni. Hiszen ebben az országban oly sok, valószínűleg kevésbé fontos dologra van pénz, mint amilyen a narkós fiatalok gyógyítása.

Éjféli sportbajnokság

Idő: péntek este, 21³⁰

Hely: a Kaszásdűlői lakótelep szolgáltatóházában néhány helyiség.

Ahol ég a villany. Ahol ki-be mászkálnak a mindkét nembeli tizen- és huszonévesek.

Ha a Kék Pontban a drogosokkal foglalkoznak, itt azért folyik a játék, hogy az ifjak ne kezdjenek drogozni, inni, csavarogni.

A játék szó szerint értendő.

Hét végén, pénteken és szombaton, estétől hajnalig ezekben a helyiségekben az ifjak pingpong-csátákat vívnak.

A kilencvenes évek elején kezdődött.

Mindenki hallott már a pingpong-dokiról.

Nekem viszont most Hörváth Piroskával van találkozásom, aki az Ashoka legújabb tagjai közé tartozik; 2000 őszén nyerte el az ösztöndíjat.

Piroska eredeti szakmája szerint védőnő.

Tizennyolc évig dolgozott a pingpong-doki, dr. Faragó Sándor gyermekorvos mellett.

Nagyon nehéz körzetet kapott, de szerette a munkáját, Faragó doktor hagyta önállóan dolgozni, partnernek tekintette. Tiszteletben tartotta Piroska szaktudását. A csecsemők, kisgyerekek gondozásához, táplálásához elsősorban a védőnő ért.

Amikor a harmadik kerületi védőnők felmérést végeztek a kerület droghelyzetére vonatkozóan, akkor ebben részt vett Piroska is.

A vizsgálatból minden kétséget kizáróan kiderült, hogy szükség van prevenciók kezdeményezésére, valamire, amivel a veszélyeztetett korosztályt a narkózástól távol lehet tartani.

Faragó Sándor ekkor minden előzetes hírverés nélkül fölállított a Vörösvári úti rendelő várójában egy pingpong-asztalt, hét végén a rendelőt kivilágította, és Piroskával, valamint néhány munkatársával játszani kezdett.

Nem titok, hogy ennek a hétvégi, éjszakai játéknak is van amerikai modellje. Egy Standyfer nevű férfi indította el, akinek „környezetében többnyire színes bőrű, hányatott sorsú fiatalok éltek, bandákba verődve. Az utca volt az otthonuk, az életterük. És az utca volt az a hely, ahol sokszor nagy áldozatok árán, valamilyen kétes értékű rangot és pozíciót harcoltak ki maguknak. Az utca helyett Standyfer egy másik küzdőteret ajánlott föl nekik.”

A „dokiék” számítása bejött. Az első hét végén két gyerek tévedt be, és játszani kezdtek. Ezután az éjszakai játék híre futótűzszerűen terjedt.

Ugyanabban az évben létrejött az Alapítvány az Óbuda–Békásme-gyer Gyermekének Egészségéért, ez adja a jogi kereteket, hogy pályázatokat nyújthassanak be. Az óbudai program pedig követőkre talált, hiszen nincs szükség komoly beruházásokra, egy vagy két pingpongasztalt bárhol föl lehet állítani. Azonos program alapján kezdtek dolgozni a Győr-Sopron megyei Bezenyén, a Pest megyei Pilisén és Monoron (ezek pillanatnyilag nem működnek), a fővárosban Újpest-

Káposztásmegyeren, valamint Salgótarjánban, Pécsen, Dereczenben, Szarvason.

Megalakult a MÉSE, a Magyarországi Éjféλι Sportbajnokságok Egyesülete.

Piroska az első perctől kezdve részt vett az óbudai program irányításában és az országos mozgalom szervezésében. A védőnői munkával föl kellett hagynia.

Meghívták az Egészségügyi Főiskolára védőnőket tanítani, azt remélte, emellett a szervezésre több ideje marad, de nem így történt.

Végül eljött a MÉSE-hez főállásba, minimálbérért, ami meglehetősen luxus, mivel két saját gyereke is van. A férje informatikai tanár, tehát szintén nem nagy a keresete.

Az Ashoka-tagság lehetővé teszi, hogy filléres gondok nélkül, teljes erőbedobással végezze ezt a szerteágazó, nehéz, de fontos és szép munkát.

Hivatalos tiszte szerint az alapítványnál programkoordinátor, az országos mozgalomban ügyvezető alelnök.

Hétköznaponként úgy jön be a klubhelyiségbe – amelynek fenntartását a főváros támogatásának köszönhetik –, mint bármilyen munkahelyre. Adminisztrál, kapcsolatokat szervez és ápol hazai és külföldi partnerekkel, programokat készít elő, pályázatokat ír. De igazán itt érzi jól magát a gyerekek közt, majd minden pénteken itt van éjfélig.

A gyerekek.

A mag, a törzstagok körülbelül negyvenen vannak.

Nemcsak pingpongozni jönnek a főváros legkülönbözőbb fertályáról, hanem beszélgetni, együtt lenni.

Egyáltalán, ebben a meglehetősen rideg és veszélyekkel teli világban lenni valahol, ahol ég a villany, ahol nem kérdeznek, hanem kérdezgetés nélkül elfogadják, számon tartják őket.

Megpróbáltam egy négytagú társasággal beszélgetésbe elegyedni. Be kell vallanom azonban, hogy úgy éreztem, falakba ütközöm. Rövid volt a rendelkezésemre álló idő. Kénytelen voltam kérdéseket feltenni, amelyek elől nagyon ügyesen, szemmel látható rutinnal tértek ki. Annyit mégis megtudtam róluk, hogy a 17 éves Évi és a 16 éves Robi testvérek, a szüleik elváltak, mint mondják, „anyánkkal élünk”, mind a ketten kimaradtak az iskolából. A szülők ezt tudomásul veszik. Évi a magát Gasznak nevező fiúval jár, aki nemrég költözött el otthonról. Ő viszont dolgozik, és ha igaz, akkor magántanuló egy szakközépiskolában.

A társaság negyedik tagja, és az egyetlen köztük, aki ténylegesen iskolába jár, a 17 éves Fruzsina, második gimnáziumi osztályt végzett, de nem érzi jól magát, nem csípi a buráját az osztálytársai. Fantasyregényeket olvas, ezekben bújik el a köznapi valóság elől.

Itt – mondja – mindenféle embert elfogadnak.

A másik három helyesel.

Jó a társaság, tök jók a programok, mennek Balatonkenesére sátorozni, télen kaptak korcsolyabérletet, síelni is voltak Piroskával, eljutottak Berlinbe, a fal lebontásának tizedik évfordulóján.

CIVIL VILÁG

Egy kiadványukban olvasom, hogy „Hétfélig sportprogramjaink kibővültek *Képzési Programokkal*: számítástechnika, nyelvtanfolyam, életvezetési ismeretek. Valamint testépítéssel, egészségnevelő, felvilágosító programokkal.” A prospektus arról is tudósít: „Programjaink nyitottak és ingyenesek.”

Piroska az újdonságokról nem is beszélt.

Vajon hova mehetnének, ha nem lennének ilyen programok?

Gasz ezekről a hétfélig estékről:

„Tök jó itt. Nem kell otthon lenni.”

Pedig már nem is lakik otthon.

*

Az Ashokával kezdtem, az Ashokával fejezem is be. Nem kétséges, hogy a magyarországi Ashoka arra érdemes embereket választ ki, és általuk fontos ügyeket támogat. Azt, hogy öt évvel ezelőtt kezdett munkájuk hosszú távon milyen változásokat generál, ma még nem tudjuk megjósolni.

KOZMA JUDIT

És mi lett...?

Ferge Zsuzsa: *Elszabaduló egyenlőtlenségek. Állam, kormányok, civilek.* Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Társadalompolitikai olvasókönyvek, Budapest, 2000.

Mindenekelőtt hadd kezdjem a recenziót némi mentegetőzéssel. Nehéz ugyanis ajánlást írni egy olyan tanulmánygyűjteményről, amelynek darabjai már a megjelenésükkor azonnal felkerültek a szociális képzések és szolgálatok kötelező olvasmányainak listáira. A szakma résztvevői közül sokan már biztosan ismerik a kötet darabjait. Akikhez pedig szintén szólnának a tanulmányok – ti. a politikai döntéshozók –, azok (tisztelet a kivételnek) ettől függetlenül sem igen akarják a kötetet elolvasni. Pedig nagyon fontos lenne. De hát kényelmetlen. Be kell vallanom, hogy gyakran nekünk magunknak is az, akik pedig hivatásból foglalkozunk szociálpolitikával, és távol vagyunk a döntéshozó fórumoktól. Végül úgy döntöttem, hogy erről a kényelmetlenségről fogok írni. A recenzió címe is ezt jelzi. Számomra ugyanis a kötet tükörképet mutat az elmúlt tizenkét évről, és arról, hogy mi is lett a rendszerváltó értelmiség álmaival, melyekben a társadalom a működő piacgazdaság talaján biztosítja minden egyes állampolgár jogát az emberi méltósághoz, a szabadsághoz és biztonsághoz (osztom a szerzővel abban a meggyőződésben, hogy e három egymástól elválaszthatatlan), és így sokkal kevesebb szenvedést fog okozni polgárainak, tehát élhetőbb lesz, mint a huszadik században bármely magyar társadalom. (Száz év alatt a magyar nép hat-hét, nézőponttól függően esetleg nyolc rendszerváltást élt meg, miközben állandóan változtak az egyes rétegek és csoportok életesélyei!) Már a rendszerváltás következményeinek időszakában vagyunk, megnézhetjük, hogy mi lett. Ferge szerint a mérleg nem ad okot túl sok öröme, ebben a véleményben legtöbbszörünk osztozik vele, és rossz a közérzetünk.

Rossz a közérzetünk, mert „*az átalakulás sokaknak – ezen belül egy szűkebb rétegnek nagyon jelentős – javulást hozott, ám ennél sokkal szélesebb rétegek helyzete kisebb vagy nagyobb, olykor tragikus mértékben romlott... A szegénység drámai módon nőtt a rendszerváltás éveiben*” és „*...egyre inkább úgy tűnik, hogy mind a kormányok, mind a polgárok lassan természetesként fogadják el azt, hogy az új piaci társadalom természetes velejárója a szegénység, sőt, a mély szegénység is ... a felháborodás szavai fogytak el.*” (239. és kk. o.) Tehát nem sikerült elkerülni a társadalom kettészakadását. Sőt, eljutottunk oda, hogy már rezzenéstelen arccal megyünk el az utcákon kéregető és kukázó hajléktalanok mellett, és a prostitúcióval kapcsolatban is az a legfőbb gondunk, hogy ne a mi kerüle-

tünkben jelöljük ki azt a bizonyos zónát. Még elképedünk talán azon, hogy a kivándorló cigányok kapcsán a kormányhoz közel álló körök országimázs-rontást és judeo-liberál-bolsevista összeesküvést emlegetnek, de nem tudjuk elérni, hogy a média azok hangját is felhangosítsa, akik elmondanák, hogy mit is jelent ma Magyarországon cigány származású magyar állampolgárnak lenni. És ha éppen mégis megjelenik a téma a médiában, akkor is csupán látványosság lesz a borzalmas nyomorúságból és kiszolgáltatottságból. Lassan már az elképedési kapacitásunk is kimerül.

Általában nem illik felvetni a kérdést, hogy „mi lett volna, ha...?“, de tény, hogy Ferge Zsuzsa mindig időben figyelmeztetett. Ahogy végignézzük a magyar szociálpolitika változásairól évenként megjelent cikkeit, pontosan láthatjuk, hogy milyen lehetőségek veszték el az áldozathozatal csökkentése terén. A „kasszandrákat” persze nem szeretik a döntéshozók, akik az eltérő erővel rendelkező érdekcsoportok ütközőpontjában állnak. Könnyebb dönteni a legnagyobb hatalommal rendelkezők érdekeinek mentén. Akik pedig nem tudnak elégséges nyomást gyakorolni, azokat könnyebb kihagyni a szempontok meghatározásánál, legfeljebb odavetni nekik is valamit a reziduális logikának megfelelően. Odavetni pedig alamizsnát szoktak, ami élni kevés, de meghalni sok. Az alamizsna körül pedig nagy a tolongás ezekben a forráshiányos időkben, és törvényszerűen megjelennek olyanok is, akik nem szorulnak rá, de különböző okokból mégis igénybe veszik. Ilyenkor ismét el kell kezdeni ellenőrizni a rászorultságot, és ismét előáll a szegénnytörvény szelleme, amely az érdekesek és az érdemtelenek szétválasztására sarkall. Azért is rossz tehát a közérzetünk, mert Ferge Zsuzsával együtt – vagy éppen az ő műveiből – ismerjük a történelmet, például ismerjük a „szegénnytörvény szellemét”, nem mehetünk el tehát reflexió nélkül a mindennapi gyakorlat jelenségei mellett.

Ferge Zsuzsa reflexióiból lehetetlen nem látnunk annak következményeit, hogy a magyar szociálpolitika formálói döntéseik megalapozásaként nem tisztázták az állam és az egész társadalom felelősségét az állampolgárok (minden magyar állampolgár!) jólétének elérésében. Az „államtalanítás” neoliberális politikáját a piac felszabadításának és az állami gyámkodás megszüntetésének eszméje indokolta. Az állam viszont a közfelelőségekből való kivonulással is súlyosan beleszól az állampolgárok életébe, sőt – ahogyan ezt a mindennapi tapasztalatok bizonyítják – veszélyezteti az állampolgárokat, hiszen jó részüktől megvonja a léthez, vagy legalábbis a tisztességes léthez való jogot, egy olyan léthez való jogot, melyből kimaradhatnak az olyan illegális eszközök, mint amilyen például a fekete munka, az önkényes lakásfoglalás vagy a lopás és a prostitúció.

Rossz a közérzetünk, mert gyakorlatból tudjuk, hogy mit jelent „...a társadalom individualizálása”, azaz hogy „a posztmodern közfilozófia a közjó fogalmától idegenkedik, illetve a közfelelőségtől igyekszik megszabadulni. Az egyént úgy teszi felelőssé saját sorsáért, hogy a felelőssévvállalás feltételeinek meglététől eltekint.” Látjuk, hogyan járulnak hozzá a szociális szolgálatok – akaratukon kívül – a problémák egyéni keze-

lésével ahhoz, hogy a közösség szolidaritására és segítségére rászoruló, nélkülözést és diszkriminációt elszenvedő emberek egymással is szembe fordulva harcoljanak a szűkülő erőforrásokért, és ezzel a versennyel maguk tegyék lehetetlenné az érdekeik érvényesítését célul kitűző civil szervezetek egységes és hatékony fellépését.

A történelem egyéb példáiból azt is tudjuk, hogy a demokrácia intézményrendszerének formai kiépítettsége önmagában nem elegendő a társadalmi folyamatok demokratizmusának biztosítására. Ehhez elengedhetetlen az állampolgárok aktív közreműködése. *„Az oly gyakran üdvözölt civil szerveződések dolga lenne az ellenőrzés, a beleszólás, az érdekvédelem. Ám a demokrácia első nyolc éve azt mutatja, hogy a civil hangok, bár szabadok, többnyire még nem hatékonyak. A »hangnak« erősnek, szakszerűnek és legitimnek kell lennie.”* (359–360. o.) A civil társadalom fejlődésében ugyan valóban előrehaladtunk, de az „ütőképességtől” nagyon messze vagyunk. A civil társadalom ütőképes megszerveződésére nincs túl sok esély egy olyan társadalomban, ahol minden civil szervezet küzd a fennmaradásért, és létszükségből igyekszik „jóban lenni” a finanszírozási források felett rendelkezőkkel. Egy frissen létrejött piacgazdaságban az új tőkésektől sem lehet elvárni, hogy szívükön viseljék kevésbé szerencsés honfitársaik sorsát, hiszen mindennapi tapasztalatuk a piaci viszonyok forgandósága és ezen keresztül a tönkremenés lehetőségének realitása. A forráshiánnyal küszködő önkormányzatok dilemmái is gyakran fájdalmasak, hiszen a kevés pénzből nehéz minden igényt kielégíteni. A létbiztonság hiánya és az ebből fakadó szorongás csökkentésére létrejött „túlélési kultúra” lehetetlenné teszi a szolidaritást. A túlélésért folytatott harc szorításában nincs lehetőség a közösségi felelősség kérdéseiről elmélkedni. Végül is egy társadalom minősége kitűnően leírható annak mentén, hogy mennyire érzik magukat biztonságban polgárai. A biztonság egy bizonyos szintje alatt nincs demokrácia. A túlélésre berendezkedett állampolgárok nem tudják a közösségi ügyeket kellő méltósággal és okossággal átgondolni.

De mindezek után mivel is lehetne csökkenteni a rossz közérzetünket? Nem lenne teljes a kötet, ha erre nem adna választ. Az értelmiségi mivoltunk lényege Ferge Zsuzsa szerint a korlátlan kérdezés joga. Nem túl jó helyzet élő lelkiismeretnek lenni, de vigasztaljon minket – és főként Ferge Zsuzsát, aki tántoríthatatlanul vállalta az élő lelkiismeret nem könnyű szerepét az elmúlt évtizedekben – az a tudat, hogy az értelmiség feladatát mindig a kor jelöli ki. Jobb lenne, ha nem kéne ilyen magasztos feladatot vállalnia végre az értelmiségnek. De itt, Kelet-Közép-Európában, úgy tűnik, ez elkerülhetetlen. És valószínűleg az is, hogy a lelkiismeret hangját a *„funkcionális sükettség vagy az ellenszervező elutasítás”* (13. o.) fogadja. A másik lehetőség – mellyel többen éltek azok közül, akikkel együtt ültünk Ferge Zsuzsa előadásain – a döntéshozás és a cselekvés vállalása. Ez az értelmiségi létből való kilépést jelenti, hiszen aki dönt és cselekszik, annak egy ponton fel kell hagynia a kérdezéssel. Ám nem mindegy, hogy a gondolkodás mely pontján adják fel a kérdezés jogát. Hol lehet felhagyni a kérdezéssel anélkül, hogy az ember politikai döntéshozóként vagy

RECENZIO

cselekvőként „*cinikussá vagy skizofrénné váljon*”? (109. o.) Ezt a kérdést személyesen kell megválaszolniuk mindazoknak, akik az elmúlt tíz évben politikusként vagy államhivatalnokként döntöttek, és a következő évtizedekben dönteni fognak arról, hogy mennyire is van joga a magyar állampolgároknak a szabadsághoz és biztonsághoz, azaz az emberi méltósághoz. És velük együtt mindazoknak is át kell gondolniuk ezt a kérdést, akik a mindennapi gyakorlatban – például szociális munkásként vagy önkormányzati hivatalnokként – cselekszenek, döntenek emberek sorsáról. Ha ugyanis nem is vetik fel az okvetlenül szükséges kérdéseket, de megválaszolják. Ez az ő történelmi, szakmai és emberi felelősségük.